

HACI İSMAYIL BƏY QUTQAŞINLI

“LİDER NƏŞRİYYAT”
BAKI-2005

*Bu kitab “Ədalət Tahirzadə. Hacı İsmayıl bəy Qutqaşınlı. Əsərləri”
(Bakı, Kür, 2003) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Ön sözün müəllifi:

Cahangir Qəhrəmanov

Tərtib edəni və
elmi redaktoru:

Ədalət Tahirzadə

Qeydlər və aydınlatmalar, “Səfərnəmə”nin transliterasiyası, “Səfərnəmə”ylə bağlı bütün yardımçı materiallar (hicri və miladi tarixlərin qarşılığı; şəxs və yer adları göstəriciləri; sözlük) Ədalət Tahirzadəninindir.

894.3613 - dc 21
AZE
Qutqaşınlı Hacı İsmayıl bəy. Əsərləri. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005,
224 səh.

XIX yüzil Azərbaycan realist-maarifçi ədəbiyyatının yaradıcılarından biri, rus ordusunun generalı, Rusiya İmperator Coğrafiya Cəmiyyəti Qafqaz bölməsinin və Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyətinin həqiqi üzvü Hacı İsmayıl bəy Qutqaşınlının (1809–1861) ədəbi irsindən bizə az şey gəlib çatmışdır. Azərbaycan oxucusu onu əsasən “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsinə və “Səfərnəmə” yol qeydlərinə görə tanıyır.

Bu kitaba Qutqaşınlının məktubları, həyat və yaradıcılıq yolunu işıqlandıran məqalələri də daxil edilib.

ISBN 9952-417-40-1

© “LİDER NƏŞRİYYAT”, 2005

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

**“Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında”**

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

İÇİNDƏKİLƏR

<i>Ön söz</i>	5
<i>Hacı İsmayıl bəy Qutqaşınılıdan bilmədiklərimiz</i>	10
Rəşid bəy və Səadət xanım	46
Səfərnəmə	68
[Şamaxıdan Qutqaşınadək]	68
[Qutqaşından Trabuzanadək]	70
[Qırmızı dəniz sahillərində]	80
Misirdən ta Süveys	83
Süveysdən ta Ciddə	85
[Mədineyi-münəvvərədən Şamadək]	86
Şami-şərif	103
Şamdan Beyruta qədər	108
Qüdsi-şərif[dən İzmirə qədər]	110
Yazışmalar	124
General-mayor A.İ.Filosofova məktub	124
Baron Q.V.Rozenə məlumat vərəqəsi	125
Knyaz M.S.Vorontsova məlumat vərəqəsi	126
Artırmalar	
<i>H.İ.B.Qutqaşınılı (?) İki quşun söhbəti</i>	128
<i>Salman Mümtaz. İ.B.Qutqaşınılıya dair sorğu</i>	129
<i>Salman Mümtaz. Avropa təsirində yazılmış ilk hekayəmiz</i>	132
<i>Salman Mümtaz. “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi</i> mühərriri Qutqaşınılı İsmayıl bəyin həyatı	141
<i>Səlim bəy Behbudov. Mütərcimdən</i>	150
<i>Hacı Yəhya əfəndi Qutqaşınılı. Hüsni-xülq</i>	151
Qeydlər və aydınlatmalar	156
“ <i>Səfərnəmə</i> ”dəki hicri qəməri (ay) tarixlərin miladi tarixlə qarşılığı	192
“ <i>Səfərnəmə</i> ”dəki şəxs adları	194
“ <i>Səfərnəmə</i> ”dəki yer adları	197
“ <i>Səfərnəmə</i> ”nin sözlüyü	206

ÖN SÖZ

Azərbaycan xalqı o qədər qədim, onun yaratdığı ədəbiyyatsa o qədər zəngin, genişdir ki, hətta adı bu gün bəlli olmayan, yaradıcılığından bir sətir bizə gəlib çatmayan şair və yazıçılarımızın əsərlərini bir yerə toplayıb yığmaq mümkün olsaydı, onların əsasında belə bu xalqın söz xəzinəsindən istədiyən qədər, ürək dolusu danışmaq mümkün olardı. Dünya mədəniyyətinə Nizami, Xaqani, Xətayi, Nəsimi, Füzuli, Saib Təbrizi, M.F.Axundzadə, Mirzə Cəlil, Sabir, Cavid, Şəhriyar, S.Vurğun kimi saysız azmanlar, nəhənglər bağışlayan xalqımızın elə söz ustaları da olmuşdur ki, tarixin keşməkeşlərində, fırtınalarında adı birdəfəlik unudulmuş, yazdıqları yerli-dibli yox olmuş, ya da yox edilmişdir. Elələri də var ki, qeyrətli oğulların sevgisi onları yenidən dünyaya gətirmiş, ikinci dəfə həyata qaytarmışdır. Bunlardan biri də XIX yüzillik Azərbaycan realist-maarifçi ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi *İsmayıl bəy Nəsrulla sultan oğlu Qutqaşınıdır* (27.01.1809 – 14.08.1861).

Öz zamanında adı dillərdə dolayan, sözləri ağızdan-ağıza gəzən İsmayıl bəyin cismani ölümü onun yazılı irsinin də ölümünə çevrildi. Əsərlərinin çapına çalışmayan bu yazıçıdan, şairdən uzun illər boyu bir kimsə danışmadı, bir kimsə onu anmadı...

Nəhayət, Salman Mümtaz adlı bir Simurğ quşu uçub gəldi, ədəbiyyatımızın saysız-hesabsız nəhənglərini zülmət dünyadan işıqlı dünyaya çıxardı. Adı artıq hamının yadından çıxmış o azmanlardan biri yenə bu gün haqqında qürurla danışdığımız general-mayor, Avropada ədəbiyyatımızın ilk təmsilçisi olan həmin İ.B.Qutqaşınıdır.

Salman Mümtazın 1936-cı ildə yazdığı, “Ədəbiyyat qəzeti”ndə çap etdirdiyi ilk məqaləsindən¹ Xalid Əlimirzəyevin 1984-cü ildəki yazısınınacən² keçən təxminən yarım əsr içərisində Qutqaşını haqqında bir çox dəyərli elmi araşdırmalar aparılmış, onun əsərləri nəşr edilmişdir.

¹ *Mümtaz Salman*. “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi mühərriri Qutqaşını İsmayıl bəyin həyatı. “Ədəbiyyat qəzeti”, 8 iyun 1936

² *Əlimirzəyev Xalid*. İsmayıl bəy Qutqaşını. “Bədii həqiqət uğrunda” kitabında. Bakı, 1984, s.32-41.

Alimlərimizdən Mikayıl Rəfili, Feyzulla Qasımzadə, Həbib Əfəndiyev, Əziz Mirəhmədov, Ənvər Əhmədov, Nadir Məmmədov, Nərmən Tahirzadə, Kərəm Kərəmov, Ədalət Tahirzadə və başqalarının, Polşa alimləri Bohdan Baranovski və Ancey Xodubskinin son dərəcə qiymətli yazılarında ədəbin həyat və yaradıcılığına dair çoxlu yeni faktlar üzə çıxarılmış, onun ədəbiyyat tariximizdə tutduğu mühüm yer müəyyənləşdirilmişdir. Bu yazılarda bəzən mübahisəli, hətta birbirini danan fikirlər olsa da deyilən hər sözün də Qutqaşınlı şəxsiyyətini və yaradıcılığını öyrənməyə töhfə olduğunu nəzərə aldıqda, onların müəlliflərinin nə qədər xeyirxah iş gördüklərini minnətdarlıqla qiymətləndirməliyik...

* * *

İsmayıl bəy Qutqaşınlının 1835-ci ildə Varşavada hərbi qulluqda olarkən fransız dilində buraxılan “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi, bu dildə nəşr edilmiş ilk Azərbaycan bədii əsəridir. Adı XIX əsrin ilkin maarifçiləri sırasında A.A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, Q.B.Zakir, X.B.Natəvan və başqalarıyla yanaşı çəkilən İsmayıl bəy Qutqaşınlı öz hekayəsində dövrünün ziyalıların düşündürən bir çox məsələlərə toxunmuşdur. İlk baxışdan fransız romantizmi ənənələrindən yararlandığı sanılan bu gözəl hekayə ədəbin doğulduğu, yaşadığı, işlədiyi, formalaşdığı kübar mühitin sadə insanlara sevgisini realistsinə əks etdirir. Kökü hissiyyatçı Şərqi ədəbiyyatından qidalanan “Rəşid bəy və Səadət xanım”, qarşısına, eləcə də Avropa oxucusuna Azərbaycan həyatını, məişətini tanıtmaya, milli psixologiyamızdakı müsbət keyfiyyətləri təbliğ etmək məqsədini qoymuşdur.

Baş qəhrəmanlar yalnız kasıb-kusuba kömək etmək haqqında düşünürlər. Rəşid bəyin “arzusu vardı: bütün məşhur igidlərə qalib gəlmək və bütün zəiflərə, yoxsullara kömək etmək”. O, vaxtını “par-par parlayan silahlar qurşayaraq, yurdunu çarib-talayan və əkinçiləri incidən quldurlarla çarpışmada keçirərdi. Bəzən məhsuldar dağ yamaclarında ov edərək atını sürüb daim qar və buludlarla örtülü dağların başına, qalın meşələrə və çıxılmaz qayalara dırmaşar, orada quldurların ən gizli yuvalarını axtarıb tapar və onların zülmündən əkinçiləri xilas etməkcün vuruşub, yuvalarını tarmar edərdi”. Səadət xanım isə “yoxsul və dilənçilərin pənahiydi. O, yoxsullara çoxlu sədəqə verərdi. Səadət xanımın yanına dilənçilərdən başqa kimsənin yolu yoxdu”.

“Rəşid bəy və Səədət xanım” yazıldığı dövrün etnoqrafiyası haqqında da zəngin məlumat verir. XIX əsrin birinci yarısı Azərbaycan məişəti burada elə canlı, geniş və inandırıcılıqla təsvir olunmuşdur ki, ondan az qala tarixi bir sənəd kimi yararlanmaq mümkündür. İstər kübar cəmiyyətin, istərsə də “qara camaat”ın dolanışığı səciyyəvi çarxlarla, cizgilərlə rəssam zövqüylə işlənmişdir.

İsmayıl bəy Qutqaşının əlimizdə olan ikinci əsəri “Səfərnəmə” yol qeydləridir. Ədibin əsərlərinin bu nəşrində o, ilk dəfə olaraq dolğun şəkildə oxuculara təqdim olunur.

“Səfərnəmə” təkcə “sırası” oxuculara deyil, bir çox ixtisasdan olan elmi işçilərə də maraqlı faktlar verir. Ondan ədəbiyyatşünaslarla yanaşı coğrafiyaçılar, dilçilər, tarixçilər, etnoqraflar və başqaları da çoxlu yeni məlumatlar götürə bilərlər. Fikrimizcə, Qutqaşının bu əsəri ən ciddi elmi araşdırmaların mövzusu ola bilər və olmalıdır da, çünki o, XIX əsr Azərbaycan elminin görkəmli nailiyyətlərindəndir. Burada, təkcə şəxsən İsmayıl bəy Qutqaşının həyatına deyil, Azərbaycan haqqında və Osmanlı imperiyasına daxil olan ərəb ölkələri haqqında orijinal məlumatlar istənilən qədərdir. Onu da göstərək ki, Qutqaşının keçdiyi yolu düzgün müəyyənləşdirmək, vaxtilə Məkkəyə getmiş bir çox ədib və şairlərin, alimlərin həyatını öyrənməyə də yardım edə bilər, çünki onun keçdiyi yerlərdən başqalarının da keçməsi nəinki mümkündür, əksinə, tam qanunauyğundur.

“Səfərnəmə”də XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində işlək olan, mənası bu gün çətin anlaşılan sözlər vardır. Tərtibçinin hazırladığı lüğət həmin sözlərin mənasını başa düşməkdə oxuculara kömək edəcəkdir. Bundan başqa, gündəlikdə müəllifin özünün görüşdüyü, ya da haqqında başqasından eşitdiyi çoxlu adamların adları çəkilir. Həmin adamların şəxsiyyətini müəyyənləşdirmək üçün də, tərtibçi bir sıra elmi qaynaqlara üz tutmuş, onlar haqqında geniş qeydlər vermişdir. Bu qeydləri tarixçilər üçün maraqlı sayıram.

İ.B.Qutqaşının həyatını öyrənməkdə, onun epistoliar irsinin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Bu kitabda, ədibin əsərləriylə birgə, ilk dəfə olaraq onun iki məktubu da verilir. Həmin məktubları filologiya elmləri namizədi Ədalət Tahirzadə üzə çıxararaq onlar haqqında mətbuatda yetərli məlumat da vermişdir. Bizcə, Qutqaşının ömür yolunu araşdıracaq tədqiqatçılar üçün bu məktublar da mühüm vəsiqə ola bilər.

Artıq göstərdiyimiz kimi, İsmayıl bəy haqqında ilk məlumat və ilk yazılar böyük mətnşünas Salman Mümtazın qələmindən çıxmışdır. Onun Əlyazmalar İnstitutunda Qutqaşınliya dair iki çox dəyərli əlyazması saxlanılır. Bu əlyazmaların hər ikisi və 1936-cı ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə çap etdirdiyi “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi mühərriri Qutqaşınli İsmayıl bəyin həyatı” məqaləsi, həmçinin “Rəşid bəy və Səadət xanım”ın ilk tərcüməçisi Səlim bəy Behbudovun “Mütərcim-dən” adlı əlyazması da qısaldılmadan bu nəşrə daxil edilib.

Salman Mümtaz kiminləsə Qutqaşınli haqqında apardığı sorğuyla qutqaşınlişünaslığın özülünü qoymuşdur. Onun verdiyi suallar alimin yüksək peşəkarlığını göstərir. Buradan görüldüyü kimi, S.Mümtaz Qutqaşınli şəxsiyyətini aydınlaşdırmaq üçün ilkin, ibtidai məlumat əldə etməyə çalışmışdır. Müsahibin cavablarında bəzi yanlışlıqlar olsa da onun verdiyi məlumatın əksəriyyəti sonralar sənədlərlə təsdiqlənmişdir; bu da həmin adamın İsmayıl bəyə yaxın qohum olduğunu, onu yaxşı tanıdığını göstərir.

Ancaq S.Mümtaz sorğuyla kifayətlənməmiş, dəfələrlə yazıcının doğma yurduna getmiş, onun tərcümeyi-halına bələd olan ağsaqqallarla görüşmüş, sonrakı araşdırmalarında bunlardan yararlanmışdır.

XX əsrin iyirmi-otuzuncu illərdə ədəbiyyatşünaslığımızda Avropa mədəniyyətini etalonlaşdırmağa, ideallaşdırmağa güclü meyl vardı. Bu təmayülün bəzi müsbət cəhətləriylə yanaşı, mənfi təsirləri də az olmamışdır; belə ki, yerli mədəniyyətə xor baxılır, xalqımızın mənəvi sərvətlərinin dəyəri şübhə altına alınır. Yeri gəlmişkən deyək ki, Qutqaşınlinin tanınmasında əslində müəllifin Avropa mühitiylə bağlılığı, əsərininsə fransızca olması mühüm rol oynamışdır.

S.Mümtazın “Avropa təsirində yazılmış ilk hekayəmiz” məqaləsi də dövrünün ictimai düşüncəsini əks etdirmək baxımından səciyyəvidir. O da Avropa təsirinin müsbət rolunu şişirdir, ancaq obyektivliyi mümkün qədər saxlamağa çalışır. Müəllifin bu yazısı “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsinin, obrazlı desək, tərcümeyi-halıdır. S.Mümtazın ədəbi irsimizə, ədəbiyyatımıza tükənməz sevgisinin hopduğu bu məqalədə hekayənin tapılma tarixçəsi geniş şəkildə verilmişdir.

S.Mümtaz yazısının sonunda göstərir ki, “Azərnəşr” yazıcınınin tərcümeyi-halını işləməyi ona tapşırılmışdır. Çox güman ki, “Ədəbiyyat

qəzeti”ndə çap olunan məqalə nəzərdə tutulan elə həmin tərcümeyi-haldır, çünki burada ədibin xüsusilə uşaqlıq dövrü haqqında yeni, çox dəyərli məlumatlar cəmlənib.

S.B.Behbudovun yazısına gəlincə, o, “Rəşid bəy və Səadət xanım”ın orijinalının dili haqqında ilk tutarlı fikir olduğuna görə maraqlıdır.

Əldə olan çoxlu faktlar dönə-dönə göstərir ki, İsmayıl bəy Qutqaşının bədii irsi iki əsərlə bitmir; o, başqa əsərlər də yazmışdır. Ümidvaram ki, ədibin gələcək nəşrləri yeni-yeni əsərlərlə zənginləşəcək, daha da kamilləşəcək, gələcək oxucular bu gözəl yazının fikir dünyasıyla daha geniş material əsasında tanış olacaqlar.

Cahangir Qəhrəmanov
filologiya elmləri doktoru,
professor

1987

HACI İSMAYIL BƏY QUTQAŞINLIDAN BİLMƏDİKLƏRİMİZ

Görəsən, inanardımı ki, adı Qəbələdən Peterburqa, Tiflisdən Varşavaya, Məkkədən Mədinəyə, Şamdan İstanbuladək sayğı və sevgiyə çəkilən elsevər, yurdsevər, insansevər bir kişi haçansa unudular?! Görəsən, düşünərdimi ki, gözəlliyi, igidliyiylə ürəkləri ovsunlayan, hündür pillələri at belində qalxan ipək qılıqlı, ülgüç qılınclı ər kişinin başına gələnləri haçaqsa dilə gətirməzlər?! Görəsən, ağına gələrdimi ki, 41 yaşında general–mayor olmuş bahadırın zərli poqonları bir vaxt ayaqlar altına salınar, igidliyinə görə bağışlanmış qızıl işləməli qılınclı çirkab quyusuna atılar?! Görəsən, sevincli çağlarında özünə “*Miskin*” təxəllüsü götürəndə bilərdimi ki, günlərin bir günündə bu ad gerçəkləşər – yazdıqları təndirlərdə yandırılar, araba–araba kitabları çaylarda axıdılar, şəkilləri tikə–tikə edilər, yurd–yuvası özülündən dağılar?!

Hacı İsmayıl bəyin adını hər eşidəndə, oxuyanda, yazanda özümzədən asılı olmayaraq ürəyimiz göynəyir, içimiz sızıldayır. Gözlərimiz qarşısında sanki azman bir heykəlin qopub–tökülmüş qırıqlarını, min illik bir palıdın ildırım parçalamış, kömür etmiş gövdəsini görürük. Yaxınlarından, uzaqlarından, yerlilərindən, yadlarından eşitdiklərimiz, yurdunda gözümüzə gördüklərimiz bizdə ona qarşı həm sevgi, həm də yanğı duyğuları oyadıb. Bu iki güclü duyğu bizi artıq bir neçə ildir görkəmli yazıçı haqqında araşdırmalar aparmağa sövq edir. Oxucularımızın ixtiyarına verdiyimiz bu yazıda həmin axtarışların bir bölümü toplanıb. Üzə çıxarılan məlumatları kölgədə qalmış arxiv materiallarından, əlyazma, kitab və qəzetlərdən, Hacı İsmayıl bəyin bu gün sağ olan uzaq qohumlarından, Qəbələnin ayrı–ayrı yaşlı sakinlərindən... əldə etmişik. Bizədək yazılanlardan mümkün qədər uzaq qaçmağa, onları təkrarlamamağa, bir sözlə, indiyəcən bilmədiklərimizi ortaya qoymağa çalışmışıq. Özümzədən qabaqkı bütün yazılanlara yenidən diqqətlə baxmış, onlara tənqidi yanaşmış, yanlışlarını düzəltmək istəmişik. Haradasa, nədəsə özümüz də yanılmışıqsa Uca Tanrıdan suçumuzdan keçməsinə diləyirik.

Fürsətdən yararlanaraq, gərəkli arxiv materiallarının əldə edilməsində bizə yaxından köməklik göstərmiş Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu elmi arxivinin müdiri Şərqiyyə xanım Əliyevaya dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

YAŞAYIŞINDAN

Səfəvilərin zəifliyindən yararlanaraq bir müddət Qafqazın da ağası olan osmanlılar 1727-də Qəbələni Qazıqumuqlu Surxay xana bağışlamışdılar.

Ətraf xanlar içərisində ad çıxarmış Surxay xan daha çox Osmanlıya arxalandığına görə Səfəvilərin adından ölkəni idarə edən naimbüssəltənə Nadir xanın buyruqlarından boyun qaçırmağa başladı. Söz yox ki, Nadir xan bunu götürə bilməzdi; o, Surxay xana (Dağıstan xanlarına da) “qulaqburması” verməkçün qoşunla quzeyə yollandı. 1734-ün 3 oktyabrında Qəbələylə Şamaxı arasında bir tərəfi dağa, obiri tərəfi meşəyə bitişik Dəvəbatan adlı yerdə Surxay xanın 20 minlik ordusu Nadir xanın sərkərdəsi Təhmasib xan Cəlayirin 12 minlik qoşunuyla qanlı döyüşə girişdi. Ancaq şah ordusu sayca az olsa da daha mütəşəkkil, intizamlı və təcrübəliydi; nəticədə Surxay xanın qoşunları darmadağın edildi¹. Bu vuruşmada Surxay xanın qoşununda döyüşən Hacı Şəfi sultan² da böyük igidliklər göstərdi. Ancaq yenilməyin adı ağırdır; basılmış döyüşçü yurdundan didərgin düşdü və ailəsini də götürüb uzaq bir ölkəyə – Suriyaya köçdü.

Hacı İsmayıl bəy: “Bu torpaqları mühafizət etməyə nə qədər qanlar babamız töküüb və özümüz nə qədər zəhmət çəkmişik abadan etməyə. Bu saatda nəzərə Dəvəbatan dağı rast düşəndə babamız mərhum Hacı Şəfi sultanın orada Nadir şah sərkərdəsinin müqabilində şikəst olub, tərki-vətən edib, əlhal nəslinin Ərəbistan və Şam məmləkətində vətən qərar tutmağı xatirimə gəldi”.

Hacı Çələbi xan (1743–1755) Nadir şahın Şəkiddəki məliki Nəcəfi öldürüb Gələsən-görəsən qalasına çəkildi (1156/1743), bu işdən acıqlanıb ona qulaqburması verməyə gəlmiş Nadir şahla Daşbulaq kəndinin yanındakı Kotan düzündə vuruşa çıxdı və şah qoşununa üstün gəldi. Bundan sonra o, Şəkiylə yanaşı Ərəş və Qəbələ mahallarını da öz tabeliyi altına keçirdi. Nadir şah 1747-də öldürüldükdən sonra Hacı Çələbi xan “çox böyük olub, Təbriz vilayətinə kimi buna qulluq edibdirlər” [9, 2]. Çələbi xan 1749-da Ağamoğlan bəyi Qəbələ hakimi təyin etdi [31, 40]. Ancaq kimlərdən olduğu bilinməyən bu şəxsin neçə il hakimlik etdiyi də bəlli deyil.

¹ Bu hadisədən A.A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm”ində geniş danışılıb [4, 144].

² Bircə, bir sənəddə [24] adı çəkilən Hacı Məhəmməd Şəfi sultan da budur.

12 illik xanlıqdan sonra Hacı Çələbi 1168 (1755)-də dünyadan köçdü, bununla da özündən sonra 5 il xanlıq etmiş oğlu Ağakışi bəyi satqınlar əlinə buraxdı. Surxay xanın oğlu Qazıqumuqlu Məhəmməd xan öz kürəkəni Ağakışi bəyi Ərəş sultanı Məlik Əlinin sarayına çağırdı və Məlik Əliylə sözü bir edərək onu 1173 (1759/60)-də alçaq-casına öldürtdü [20, 10-cu maddəyi-tarix]. Məhəmməd xan qoşunla Şəkiyə gəlib Çələbi xanın xəzinəsini yerdən çıxardı, əhalini olmazın incitdi. Dörd aydan sonra el bir yerə yığılıb bu şərəfsiz azğını qovdu və Çələbi xanın oğlu Həsən ağanın bircə övladı (Məhəmməd)hüseyni (?-1780) Şirvandan gətirib Şəkiddə xan etdi. Ancaq ərəşli Məlik Əli inadçılıqla iki il ona boyun əymədi.

Sərdar Fətəli xan Əfşar “Şuşa qalası üstünə gəlib Qarabağ xanı Pənah xanı özünə tabe etməyə məşğul bulunduğu zaman (1759-da – Ə.T.) Ərəş sultanı Məlik Əli bəy də cürbəcür hədiyyə və vədlərlə Fətəli xanın yanına gəldi. Bu tərəfdən də Şəki xanı Hüseyn xan qutqaşınlı Kəlbəli sultan və sair Şəki böyükləriylə hədiyyələr götürüb Fətəli xanın hüzuruna gələrək əczi-izhar edib mərhəmət və kömək dilədilər. Bu vasitə ilə Fətəli xan Şəki xanlığına Hüseyn xanı qoydu və Məlik Əli bəyi də onun əlinə təslim elədi” [12, 99]¹. Hüseyn xan Məlik Əlini 1174 (1760/61)-də öldürdü [20, 11-ci maddəyi-tarix]. İlk “Azərbaycan tarixi” kitabımızsa yazır: “Qutqaşın hakimi Kəlbəli sultan Məlik Əlinin Həsən (“Hüseyn” olmalıdır – Ə.T.) ağaya qarşı sui-qəsdindən agah olaraq onu öldürmüşdü” [8, 84].

“Müştaq” təxəllüsüylə gözəl şeirlər yazan (Məhəmməd)hüseyn xan “Şəki vilayətini... gözəl idarə etdiyindən dolayı, İran hökuməti Şirvan məmləkətinin idarə olunmasını da ona mühəvvəl etmiş idi... Müştaq Şəki, həm də Şirvan (deməli, onların arasında qalan Qəbələnin də – Ə.T.) əmirül-ümərası idi” [15, 20].

Kəlbəli sultan Hüseyn xan Müştaqla çox yaxındı. Ancaq Hüseyn xan gələcək qatili – əmisi Hacı Əbdülqadirlə düşmən olduqdan və Kəlbəli sultan da onun əmisinə tərəfdar çıxdıqdan sonra bu yaxınlıq yağılığa çevrildi, sultan dustaq edildi [4, 172]. Xanın qəzəbinə tuş gələn Qəbələ ağası Kəlbəli sultan 1193 (1779)-də öldürüldü [26, 16-cı maddəyi-tarix]. Ancaq hakimiyyətdə yenə onun övladları qaldı.

¹ Bu məlumat A.A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm”indədir [bax: 4, 165].

Qutqaşının tərçümeyi-halının düzgün öyrənilməsinə Kəlbəli sultandan sonrakı nəslinin düzgün müəyyənləşdirilməsi də kömək edir.

Salman Mümtazin apardığı yazılı sorğudan (bu kitabın 129–132-ci səhifələrinə bax) öyrənirik ki, İsmayıl bəyin və nəsillərinin tərçümeyi-halı göstərilmiş əlyazma şəklində bir kitabçada onun haqqında tərifnamələr və özünün yazdığı bir qədər şer varmış, həmin kitabçanı yazıçının qardaşı oğlu aparıb [16, 22 və 26-cı suallara cavab].

Yazıçının qohumu Rüfət Sultanovdan bildik ki, onun atası Sultan bəyə qədərki 7 soyun keçmiş yazılmış bu kitabçanı Göyçayda yaşadıkları vaxt Sultan bəy onlara qohumluğu çatan Səməd Vurğuna verib. Şairin və onun qardaşı Mehdiخان Vəkilovun ailə üzvlərindən bu kitabça haqqında heç nə öyrənə bilmədik. Bir çox arxivlərə də diqqətlə baxdıq, “gördüm” deyən olmadı. Gələcək araşdırmalar, ya təsadüf bu olduqca dəyərli əsəri üzə çıxarsa Hacı İsmayıl bəy Qutqaşını haqqında ürək dolusu danışmaq olar.

Ancaq həmin kitabçasız da bizə doğru-düzgün bəllidir ki, Kəlbəli sultanın özündən sonra dörd oğlu qalıb. Bu haqda ən inanmalı qaynaq Kəlbəli Sultanovların Azərbaycan Mərkəzi Tarix Arxivində saxlanılan soykötüyünü (nəsil şəcərəsini) sayırıq; həmin soykötüyü “Nuxa qəzası Qutqaşın kəndinin” sakinləri Mehdi bəy və Alı bəy Sultanovların nəsillərinin bəylərdən sayılması haqqında 10 iyun və 2 iyul 1874-də verdikləri ərizəyə əsasən tərtib edilib. Doğrudur, həmin sənəddə Nəsrulla sultanın və Hacı Şəfi sultanın övladlarının hamısının göstərilməsi Kəlbəli sultanın başqa oğullarının törəmələrinin də bütünlüklə qeyd olunmaya biləcəyi fikrini doğurur, ancaq təəssüf ki, Kəlbəli sultan nəslini bundan daha geniş göstərən ikinci bir sənəd yoxdur.

Adı çəkilən soykötüyündə Kəlbəli sultanın dörd oğlunun: Əhməd sultan, Məhəmməd sultan, Nəsrulla sultan və [Hacı] Şəfi sultanın adları çəkilir və onların nəsilləri incəliklə sadalanır (Qutqaşının qohumu Zabitə Mustafayeva adı bu sənəddə keçməyən İbrahim sultanın da Kəlbəli sultanın oğlu olduğunu bizə bildirmiş və demişdi ki, onun nəslini indi Türkiyədədir, ancaq bu fikri təsdiqləyəcək heç bir qaynaqla üzləşməmişik). Soykötüyündən öyrənirik ki, Kəlbəli sultanın nəinki oğlanlarının, hətta nəvələrinin də heç biri sənədin yazıldığı 1874-də həyatda deyildi.

Sözgedən sənəddə Əhməd sultanın 4 oğlunun olduğu göstərilib: poruçik Hacı Bala bəy [övladları: praporşik Hacı İbrahim bəy (1814-?), Hacı Nuh bəy, Hacı Qədir bəy, Əhməd bəy], praporşik Hacı Musa bəy [övladları: Züleyxa xanım (1834-?), Zöhrənsə xanım (1837-?), Mehdi bəy (1837-?), Xacə xanım (1849-?), Yusif bəy (?-?)], Əzim bəy [övladları: Şirin bəy (1846-?), Məhəmməd bəy (1854-?)], Hacı Ağarazi bəy (1824-?) [övladları: Ağası bəy (?-?), Abdulla bəy (1854-?), Ümmisə xanım (1862-?)].

Əhməd sultanın nəslı Kəlbəli sultan övladları içərisində ən qol-budaqlısıdır. Yeri gəlmişkən, göstərək ki, görkəmli yazıçımız İbrahim bəy Musabəyov (1880-1942) və görkəmli göz həkimi, professor Ümmisə xanım Musabəyova (1902-1974) da bu nəsiləndir.

Kəlbəli sultan ikinci oğlu Məhəmməd sultana 1182 (1768)-də Sabur, Zulal və Alılı kəndlərini və “Cuğut düzü” adlı yeri bağışlamışdı [24]. Məhəmməd sultanın gözünün ağı-qarası bir oğlu olmuşdu – Kərim bəy. Kərim bəyin 3 oğlu vardı: Məhəmməd bəy (oğlu: Haşım bəy), Qədir bəy [oğlu: Mehdi bəy (1839-?)], Hacı bəy [övladları: Əbdürrəhman bəy, Əhməd bəy (1850-?), Mələk xanım (1859-?)]. Görkəmli Azərbaycan maarifçisi Süleyman bəy Əbdürrəhmanbəyzadə bu nəsiləndir.

1874 tarixli soykötüyündə Nəsrulla sultanın oğullarından yalnız poruçik Hacı Ağa bəy Qutqaşınlıyla İsmayıl bəy Qutqaşınlının adlarını oxuyuruq. Zabıtə xanımla (1824-?) ailə qurmuş Hacı Ağa bəyin burada 4 övladı sadalanır: Alı bəy (1846-?), Məhəmməd bəy (1851-?), Həmid bəy (1853-?), Cahan xanım (1862-?).

Ancaq Nəsrulla sultanın Hüseyin bəy Qutqaşınlı və Hacı Yəhya əfəndi Qutqaşınlı adlı oğulları da olub. Bunların 1874 şəcərəsinə düşməməsinin, bircə, 3 səbəbi ola bilər: 1) ya həmin sənədi hazırlayan şəxs bunların varislərinə irs çatmasın deyə düşmənliliklə belə edib (Qutqaşınlının qohumlarının torpaq üstündə çoxlu məhkəmə davalarının olması sirr deyil); 2) ya onların övladı qalmayıb deyə adlarını şəcərəyə salmağa ehtiyac duyulmayıb (bu, az ağılabatdır); 3) ya da bu qardaşların anası başqa olduğuna görə şəcərə hazırlanarkən ögeydoğmalığ “nəzərə alınıb” (ancaq hər bir halda bu şəxslərin adı həmin sənədə salınmalıydı).

Hüseyin bəyin məzarı da Hacı İsmayıl bəyin qəbrinin yaxınlığındadır və onun indi yox edilmiş başdaşını şəxsən özümüz oxumuş və estampını da çıxarmışığıq (indi də bizdədir). Təəssüf ki, başdaşından bir

sətir tam ovulub tökülüb və obiri sətirilər də çox pis oxunur, ancaq ölüm tarixi çox dəqiq görünür: 1278 (1861/62). Deməli, o da Qutqaşınlıyla eyni vaxtda dünyasını dəyişib. Ancaq Hüseyn bəyin yaşını və məşğuliyyətini aydınlaşdırma bilməmişik.

Hacı Yəhya əfəndi isə dövrünün çox savadlı adamlarındandı. Biz onun fəlsəfi-əxlaqi mövzudakı “Hüsni-xülq” adlı türkcə əlyazmasını (məhərrəm 1240 – yanvar-fevral 1844) Əlyazmalar İnstitutundan üzə çıxararaq çap etdirmişik¹ (bu kitabın 183-188-ci səhifələrinə bax). Çox güman ki, Hacı Yəhya əfəndi yaşca Hacı İsmayıl bəydən böyükdür, çünki hələ 1844-də belə bir kamil əsərin müəllifiydi.

Salman Mümtazın apardığı bir sorguda və yazdığı “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi mühərriri Qutqaşınlı İsmayıl bəyin həyatı” məqaləsində (ikisi də bu kitabda verilir) Hacı İsmayıl bəyin Hacı Abdulla bəy adlı qardaşının olduğu və öncə İstanbula, sonra Məkkəyə köçdüyü, orada uzun müddət yaşadıqdan sonra vəfat etdiyi bildirilir. Əlimizdə bu faktı danacaq, yaxud təsdiqləyəcək sənəd yoxdur.

1874 tarixli soykötüyündə Hacı Şəfi sultanın yalnız bir oğlunun – podporuçik Cəfər bəyin adı çəkilir və onun bircə oğlu Rüstəm bəyin Mustafa bəy (1864-?), Həsən bəy (1869-?) və Baxşı xanımın (1871-?) atası olduğu göstərilir. [Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan bir şəcərənin 1228 (1813)-də Şəfi bəy ibn Alişan, alicənab Kəlbəli sultanın xahişi ilə Şəkili Mahmud ibn Hacı Əhməd əfəndi tərəfindən Qutqaşın kəndində yazıldığı göstərilir; bax: 19, 48. Əsəri 10 iyun 1934-də S.Mümtaz Firdovsinin 1000 illik yubileyini keçirən dövlət komissiyasına bağışlayıb].

Kəlbəli sultan ağına da gətirə bilməzdi ki, ondan qalan torpaqlar üstündə nə vaxtsa Əhməd sultanın böyük oğlu Hacı Bala bəyin uşaqları – Qutqaşın naibi praporşik İbrahim bəy və Əhməd bəy, kiçik oğlu Musa bəylə nəvəsi Mehdi bəy kiçik əmiləri Hacı Şəfi sultanın oğlanları praporşik Cəfər bəy və Baxış bəylə² birləşərək ortancıl əmiləri Məhəmməd sultanın nəvəsi Püstə xanımla [praporşik Əbdürrəhim

¹ *Ədalət Tahirzadə*. Hacı Yəhya əfəndi Qutqaşınlı və onun “Hüsni-xülq” əsəri. “Dünyaya qapı” qəzeti, may 1971, №7.

² Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan bir şəhadətnamənin (fr.1318/7464) boş qalan yerində Cəfər bəylə Baxış bəyin 15 səfər 1254 (10 may 1838)-də tutularaq Tiflisə göndərildikləri göstərilir.

bəyin ömür-gün yoldaşı, Hidayət bəylə Dostu xanımın (?-1830) qızıdır] çəkişəcək, onların məhkəmə sənədlərisə bu adamların babalardan qalan miras üstündə necə barışmaz dava apardıqlarını göstərəcək.

* * *

Kəlbəli sultandan sonra oğullarından hansının hansı illərdə dör başa – ağalığa birinci keçdiyini göstərən qaynaqlar hələlik əlimizdə yoxdur, ancaq sonuncu sultansa bəllidir – bu, Hacı Nəsrulla sultandır.

XVIII yüzilin sonları – XIX yüzilin ilk illəri el üçün çox ağır keçdi. 1213 (1798/99)-də Şəki vilayətində qəhətlik və aclıq düşdü. Həmin il 5 çərəkdən yuxarı qar yağdı ki, bu vilayətdə heç kəs hələ belə qar görməmişdi. 1802-nin iyulunda, yayın cırcıramasında elə bir yağış yağdı ki, Kiş kəndi suda getdi. Xalq aclıq, xəstəlik və zillət içərisində çapalayır. Qutqaşın kəndində yaşayan Hacı Nəsrulla sultan “Nuxa qəzasında böyük nüfuzundan istifadə edərək” [18, 4] tez-tez dəyişən Şəki xanlarını yumşaldıb əhalinin dolanışığını yaxşılaşdırmağa çalışırdı.

21 may 1805-də Şəki xanı Səlim xan Rusiyanın himayəsinə keçmək haqqında Kürəkçay müqaviləsinə qol çəkdi. Çar ondan və tabeliyindəki Qəbələ mahalının ağası Hacı Nəsrulla sultandan hələlik yalnız bac almaqla əl götürdü.

1223-cü il zilhiccənin 10-u (27 yanvar 1809) idi. Bütün müsəlmanlar kimi Qəbələ (Qutqaşın) camaatı da təntənəli bir günü – Qurban bayramını sevinclə qarşılayırdı. Bu gün, övlad gözləyən Hacı Nəsrulla sultan ağır intizar içindəydi – görəsən, ömür-gün yoldaşı Bədircahan xatun bu bayram günündə ona qızını, oğulmu bəxş edəcək? Muştuluqçun “gözün aydın, ağa, oğlun oldu!” xəbəri sultanı sanki cavanlaşdırdı. Onun buyruğuyla heyvanlar yan-yana kəsilib öti camaata paylandı, kasıb-kusuba xalvar-xalvar taxıl verildi, aqları doydurdular, çılpaqları geydirdilər. Bayram bayrama qarışıdı.

Uşağa ad qoymaq üstündə heç kim baş sındırmadı – Qurban bayramı günü doğulanlara adətən ya Qurban, ya da bu bayramın səbəbkarı İsmayılın adını qoyurdular. İsmayıl adı atanın ürəyinə daha çox yatdı.

Hacı İsmayıl bəy: *“İbrahimxəlil əleyhüssalam əyyamından qalan zəbh eydində (Qurban bayramında – Ə.T.) anadan olub, İsmayıl adına müşərrəf olub və qırx altı sənə ömür edib, bu şərəfətli məkana gəlib ziyarət etməyi allahi-zülcəlal həzrətləri bizə nəsib etdiyinə şükür etdik”*.

Günlər gəlib keçdi, illər dolandı, İsmayıl böyüdü. Ancaq o, “bacarıqsız” çıxdı. Ata-anasının onun gələcəkdə özünə gün ağlayan bir adam olmasına heç umudu yoxdu.

1813-dəki “Gülüstən” sülh bağlaşmasına görə, Azərbaycanın Arazdan yuxarısını (Naxçıvan və İrəvansız) Rusiya işğal etdi, özünə birləşdirdi. Xanlar, bəylər qabaqkı yerlərində qaldılar. Ancaq çar gələcəkdə baş verə biləcək çıxışların qarşısını almaq üçün onların kiçik yaşlı uşaqlarını Peterburqa girov apardırdı. 1813-də rus təbəəliyinə keçəndən sonra yenidən sultan qoyulan (Şəki xanı İsmayıl xan 1819-da öləndən sonra bu vilayətdə xanlıq ləğv edilib komendantlıq yaradılmasıyla sultanlıq da aradan götürüldü) Hacı Nəsrulla 5 oğlunun birindən əl üzməliydi. O, “özünün böyük və görkəmli oğullarını dürlü-dürlü bəhanələrlə evdə saxlayaraq, aciz və pənpaq zənn etdiyi kiçik yaşlı İsmayıldan çar-naçar əl çəkməyə məcbur oldu” [17].

Salman Mümtaz: Hacı Nəsrulla sultan “İsmayıl bəyi verməklə Peterburqdan gələn məmurları başından savdı və bununla da hər iki tərəf razı və məmnun qaldı. Amma nədənsə, iş tərsinə çıxdı. Fərsiz nəzərə gələn İsmayıl təhsilini ikmal etdikdən sonra elə bir kamallı, qabiliyyətli iyit oldu ki, əqilli və bacarıqlı, hünərli sayılan qohum və qardaşları onun yanında hər bir cəhətdən heç mənziləsində qaldılar və az zaman içrə fəvqəladə tərəqqi edərək böyük hörmət və izzətə malik oldu. İsmayıl bəy öz ad və sanıyla tək Qutqaşında deyil, bütün Qafqazda belə məşhur oldu” [17].

Peterburqda kadet məktəbini bitirib Əlahiddə Qafqaz Korpusu tərkibindəki Gürcüstan qrenadyor alayında hərbi qulluğa başlayanda (1822) onun vur-tut 13 yaşı vardı. Həmin il ilk döyüşçü çini alaraq podpraporşik oldu.

Çar hiyləgər siyasət yürüdü – müsəlman ölkələriylə apardığı müharibələrdə cəbhənin ön cərgəsinə müsəlman əsgər və zabitləri çıxarırdı. Praporşik İsmayıl bəy Qutqaşınlı da Rusiya-Azərbaycan (Qacar) (1826-1828) və Rusiya-Osmanlı (Türkiyə) (1827-1829) müharibələrinin iştirakçısına çevrildi. Çoxlu qardaş qanı tökdü, çoxlu ordenlərə layiq görüldü. 1832-1836-cı illərdə Rusiyanın qərb şəhərlərindən olan Varşavada hərbi qulluqda bulundu. Nisbətən qısa vaxtda podpolkovnik (1839), polkovnik (1843) və general-mayor (6 dekabr 1850) çinləri aldı. Rus ordusundakı 25 illik hərbi qulluqdan sonra 1847-dən Şamaxıda “bəy komissiyası”nda işləməyə başladı. (Yaşayışının bu

illəri haqqında prof. Əziz Mirəhmədovun “Qəribə tale” və Nərmin xanım Tahirzadənin “Yazıçı və ictimai xadim İsmayıl bəy Qutqaşınlı haqqında yeni materiallar” yazılarında, habelə Ənvər Əhmədov və Hacımurad İbrahimbəylinin əsərlərində geniş danışıldığı üçün biz bu dövrə baş vurmuruq).

Hacı İsmayıl bəy Dağıstan valisi Tarku şamxalının dul qadını, Usmiyevlərdən olan Bikə xanımla evlənmişdi [17]. Uşaqları olmasa da çox mehriban yaşayırdılar.

Zabitə Mustafayeva (ədəbin qohumu): İsmayıl bəy qumuq qızı Bikə xanımla ürəkdən sevirirdi. Bikə xanım Qutqaşının dağlar qoynunda yerləşən axar-baxarlı Küsnət kəndində yaşadığı üçün İsmayıl bəy də yay aylarında orada olardı. Bu kənddən olan ləzgi Çərkəz adlı nöqərlərini öz balaları kimi saxlayırdılar. Çərkəzin təkcə adı nöqərdi. Bikə xanımla əri dünyadan köçəndə yaşadıkları ev də elə ona qaldı.

1263 (1847)-dən Şamaxıda bəy işlərinə baxan komissiyada işləməyə başlayan İsmayıl bəy burada yorulmadan çalışıb. Özünün də imzaladığı 7 fevral 1851 tarixli bir arxiv sənədindən [21] aydın olur ki, əmisi Əhməd sultanın oğlu poruçik Mehdi bəy də komissiyanın üzvüymüş. Görünür, onu da bura Qutqaşınlı çəkib.

Hacı İsmayıl bəyin Şamaxının “gözəl bir yerində böyük bir evi vardır ki, bu gün belə xərəbəsi mövcuddur. Yuxarı Qala məscidiylə üz-üzədir. Bir tərəfi də Piranşirvan küçəsinə baxır. Son zamanlar o evin yarısı Hacı Məcid və Hacı Əliabbas Məhərrəmovların, o biri yarısı da məşhur ciciş Hacı Əliəkbərin malı olmuşdur” [17].

Görkəmli yazıçı yüksək mədəniyyəti və xoş rəftarıyla hər yerdə olduğu kimi burada da camaat və ziyalılar içərisində özünə böyük nüfuz və çoxlu dost qazanmışdı. Dostları arasında Osman bəy və Ömər bəy Qasımxanovları ayrıca göstərmək gərəkdir. “Zövqi” təxəllüsüylə incə şerlər yazan [7(a); 27] bu qardaşlar Hacı İsmayıl bəyin ən yaxın adamlarındandı. Göydəndüşmə deyil ki, 1268 (1852)-də həccə gedəndə Şamaxıdan onu ötürənlərdən danışarkən yazıçı deyir: “Çün şəhri-Şamaxıda dörd sənədən ziyadə (4 ildən artıq – Ə.T.) padşah əmrinə binaən əyan-əşxasların işlərinə əncam vermək üçün məmur olmuşduq və ol ətrafin əyan-əşxaslarıyla ziyadə ülfətlənmişdik, ona binaən onların səğir və kəbiri (kiçik və böyüyü – Ə.T.) və s. əhaliyi-şəhər və cəvanib cəm olub, bizi şəhərdən intəhayi-mehribanlıq və hörmət ilə yola saldılar. Bir para sahibi-hörmətləri iki saat yol ötürüb, Qurd tərəsi ilə məş

olunmuş yerdən vidalaşıb, müraciət etdilər (qayıtdılar – Ə.T.). Və xanzadə cənabi-Ömər bəy və qardaşı ilə və bir para bəylər ilə Hovz mahalının sərhədinə qədər gəlib, Ağsu çayın kənarında vidalaşıb, onlar ayrıldılar”.

1852-ci il həcc ziyarətinə İsmayıl bəy yoldaşı Bikə xanım, bibisi Surə, Həməzəlli kəndindən olan mirzəsi Hacı Əli əfəndi və başqa yaxınlarıyla getmişdi. Bu səfər zamanı gördüyü ölkələr, görüşdüyü adamlar onun dünyagörüşünü daha da genişləndirdi. İl yarımliq gəzintinin nəticəsi olaraq dəyərli elmi-siyasi bir əsər – “Səfərnəmə” yarandı.

S.Mümtazın əlyazmalarının birində göstərilir ki, yazıçının “arvadı Məkkəyə iki dəfə getmişdir” [16, 12-ci suala cavab]. Söz yox ki, İsmayıl bəy ikinci səfərdə də iştirak edib. Bəs bu səfər neçənci ildə olub? Həmin suala yuxarıda adı çəkilən Hacı Əli əfəndinin Əlyazmalar İnstitutundan üzə çıxardığımız 3 rəcəb 1276-cı (26 yanvar 1860) tarixli bir məktubu cavab verir. İstanbuldan Həməzəlliyə, qardaşı Lüt-fəli və qardaşı oğlu Molla Məhəmmədə göndərdiyi həmin məktubda Hacı Əli əfəndi yazır: “Qutqaşınlı Molla İshaq ilə kağız yazıb göndərdim bir qədər çit ilə Abdullaya arxalıq üçün, bilmədik yirişdimi (yetişdimi – Ə.T.). Əgər bizim əhvalatımızı sual buyursuz, əlhəmdülillah, sağ və səlamət İstanbula daxid olub, oturmuşuq. Hacı Bikə və məxmudumuz (ağamız – Ə.T.) bəy həzrətləri xəstə olduqlarına, səfərimiz təxirə düşdü...” [23].

Düşünmək artıqdır ki, “məxmudumuz bəy həzrətləri” Hacı İsmayıl bəyin özüdür. Bizcə, “təxirə düşmüş” səfərsə yenə həcc ziyarətidir. Axı bir çox qaynaqlar Hacı İsmayıl bəyin, yoldaşının həcc ziyarətinə iki yol getdiyini söyləyir. Bu səfərlərdən birincisi 1852/53-cü illərdə olmuşdur. İkincisinin tarixisə bilinmir. Qutqaşınlı ömür-gün yoldaşıyla, Hacı Əli əfəndiyə, məktubda adı çəkilən başqa adamlarla birgə təntənəli surətdə yola çıxıbsa bu, ötəri yox, “ağır” səfər”dir. Belə “ağır” səfər”sə, bizcə, həccə getmək ola bilər. Özü də ilk ziyarətdən bu vaxt 7 il keçmişdi, çoxlu xərc istəyən Məkkə yoluna ikinci dəfə çıxmağa Hacı İsmayıl bəyin artıq maddi gücü də çatardı.

Bu ziyarət zamanı da əsər yazılıbmı? Həmin sorğuya “hə”, ya “yox” demək üçün əlimizdə heç bir tutarqa yoxdur. Ancaq həcc səfəri zamanı onun başına gələnələr haqqında bu gün də Qəbələdə el içərisində dürlü-dürlü söyləmələr yaşayır.

Zabitə Mustafayeva: Hacı İsmayıl bəy həccdən gələndə çoxlu pul verib bir qız, bir oğlan qul alıb. Savab qazanmaq üçün hər ikisini

gətirib, Qutqaşında azad edib. Oğlanı Göyçayda ev-eşik edib, qızı isə Qutqaşında köçürüb.

Rüfət Sultanov: 1940-45-ci illərdə Göyçayda yaşamağa məcbur olduğumuz vaxt Qara Məhəmməd adlı birisi həmişə ailəmizə gəlib-gedər, deyərki ki, biz Hacı İsmayıl bəy azad edən qulun nəslindənik. Qul qızın nəslindən olan Sayad arvadın uşaqları isə Qəbələdə indi də yaşayır.

İsa Mustafayev (Qəbələnin qocaman sakini)¹: Hacı İsmayıl bəy Türkiyədən keçəndə bazarda kəstanə şabalıdı satan bir alverçidən qiymət soruşur. İsmayıl bəy boydan bəstə olduğu və sadə geyindiği üçün bir qədər fağır görünür. Buna görə alverçi ona baxıb deyir ki, şabalıd sənın xörəyin deyil. Onun sözü Hacı İsmayıl bəyə bərk toxunur. Qutqaşına xəbər yollayıb, əlüstü qırx dəvəyükcü şabalıd gətirdir və başlayır camaata paylamağa. Bunu Türkiyə sultanı eşidir, İsmayıl bəyi yanına çağırıb soruşur ki, bu nə işdir? O da olanı danışır və sultan həmin alverçini qabalığı üstündə cəzalandırır.

Seyfullah İbrahimov (Qəbələnin Xırxatala kəndinin sakini; 1892-1979) [1933-də Qəbələnin Daşlıca kənd sakini, ədibin çağdaşı və qulluqçularından İsmayılov İbrahim İsmayıl oğlundan (1827-1935) eşitdikləri]: Hacı İsmayıl bəy ikinci dəfə Məkkəyə gedəndə qırx nəfər öz adamını da aparıb. O gedəndə Qutqaşın camaatı qabağına çıxıb, Gədik dağına kimi ötürüb. O, camaata çoxlu pul bağışlayıb. İsmayıl bəy gedəndə özü ilə 40 min manat pul götürüb (Pulun sayının hədsiz şişdirildiyi göz qabağındadır – Ə.T.). O, Məkkədə taxılşəpənlər kimi qurşaq bağlayıb və onu pulla doldurub, taxıl kimi dilənçilərin üstünə səpib. Bir azdan pul qurtarıb. Onda iyirmi min manat da Türkiyə hökumətindən borc alıb. Bu pulları da oradakı camaata, kasıb-kusuba paylayıb.

Atam (Seyfullah kişinin – Ə.T.) Hacı Zülfüqar əfəndi Məkkəyə gedəndə orada eşidib ki, Qafqazdan gələn Hacı İsmayıl bəy kimi əli-açıq ziyarətçi hələ olmayıb.

* * *

Ömrünün yarıdan çoxunu rus mühitində, Avropa mədəniyyətinin təsir çərçivəsində keçirən İsmayıl bəyin dünyagörüşü bir qərblı və

¹ Bu əhvalatı Seyfullah İbrahimovdan və bir çox başqalarından da eşitmişik.

şərqlinin həyata baxışının toplusuydu. Bəlkə də qərribə görünər – o, Küsnətdən Göyçay və Ağdaşa gedəndə bir gün qabağından xəbər edərmiş ki, yola bir qadın da çıxmasın. Bu, “Rəşid bəy və Səadət xanım”ı yazmış həmin adamdı.

Bəstəboy, çənəsi çapıq olan Hacı İsmayıl bəy olduqca əliaçıq və ürəyiyumşaqdı. Nökəri Çərkəzə tapşırıbmış ki, arabalarla dəyirmanada aparanda kim gəlib un, taxıl istəsə onu boş qaytarma. Yoxsullara verməkçün həmişə dəyirməndə bir neçə tay un saxlayırdı. Evidəki bir şeyi qonağı öysə həmin şeyi gedəndə mütləq ona bağışlarmış.

Məğrur adam olan İsmayıl bəy kiminsə ayağına durmağı sevməzdi. Buna görə də evinə gələnlər həmişə onu ayaq üstə görərmiş (Sətar xanda da bu xüsusiyyət olub).

Maarifçilik yoluyla xalqını gerilikdən uzaqlaşdırmağa çalışan bu görkəmli dövlət işçisi insansevərlik prinsiplərini ciddi gözlərmiş.

Salman Mümtaz: “Onun mülkü-malı, kəndi-kəsəyi, əkini-biçini, varı-dövləti, xülasə, hər bir tənxaı həddindən çox idisə də, amma alicənablığı var-dövlətinin hamısından artıq idi. Ürəyi rəhmlı, özü hümmətli və kölgəli kişi idi. Qəbələ mahalında yaşayan əhalinin yerləri əllərindən alınmaq istənilədikdə İsmayıl bəy fəvqəladə çətin və çıxılmaz vəziyyətdən əhalini çox asanlıqla qurtardı, bu yolda görünməyən və eşidilməyən həmiyyət və mərdənəlik göstərdi...” [17].

Adı bilinməyən müəllif: “Hacı İsmayıl bəyin Qutqaşın, Şəki və Şamaxı xalqına o yaxşılıqları olub ki, hökumət tərəfindən gələn cəzaları dəf etdirib və yerlər barədə ayrıca hökmlər (reskript) verdirib” [16, 32-ci suala cavab].

Bütün bu cəhətlərinə görə el şairləri və aşığı onun haqqında şerlər, öygülər (tərifnamələr) qoşmuşdular.

Görkəmli yazıçı və cəsur sərkərdə 1287-ci il səfərin 7-sində (14 avqust 1861), deyilənə görə, Ağdaş karvansarasında dincəldiyi zaman – 53 yaşındaykən dünyasını dəyişib (ölümdə çar hökumətinin əlinin olması da düşünülür). Onun 18741 günlük keşməkeşli ömür yolu burada başa çatdı... Bütün Qəbələ mahalı bu xəbərdən yasa batdı. Ertəsi günü el onu çox böyük təntənə ilə yurdunda, ata-babasının əbədi yuxuya getdiyi Sultan baba qəbiristanlığında torpağa tapşırırdı. Bir il sonra ədibin əmisi nəvəsi Hacı bəy Kərim bəy oğlu onun məzarı üstündə qısa ömürlüyü (tərcümeyi-halı) yazılmış gözəl bir başdaşı ucaltı [4, 1 iyul]. XIX yüzilin sonlarında Qarabağdan, yaxşılıqlarını gör-

müş “bir neçə şəxs gəlib, onun qəbri üstündə kümbəz yapmaq istərləmiş, səbəb nə olubsa, qalıb” [16, 32-ci suala cavab].

Hacı Bikə xanım da ərindən az sonra vəfat edib və onun yanında basdırılıb. İsa Mustafayevin deməsinə, İsmayıl bəyin torpaqlarını ələ keçirmək istəyən yerli bəylər guya hansı davalı məsələni həll etməkçünsə onu Tiflisə apararaq orada zəhərləyib öldürüblər.

İsmayıl bəyin bir çox mülklərini, o sıradan hələ 1817-dən Hacı Nəsrulla sultanın əlində olan Bılıx kəndini Nuxa məhkəməsinin 15 iyul 1869 qərarıyla Bikə xanımın qohumları – Usmiyev knyazları dolandıрмаğa başladı [18, 6].

İsmayıl bəylə Hacı Bikə xanımın məzarlarının ayaq tərəfində iki bəzəkli başdaşını Qəbələnün tanınmış ziyalı, şəhər 141 sayılı texniki peşə məktəbinin dil-ədəbiyyat müəllimi Həməzət Həməzeyvlə torpaqdan çıxararaq oxuduq; bu zaman onlardan birinin İsmayıl bəyin qardaşı, adı hələ heç bir sənəddə qabağımıza çıxmayan, heç kəsin də yadına düşməyən Hüseyn bəyin, o birininsə ədibin əmisi Məhəmməd sultanın nəvəsinin – yazıçıya başdaşı ucaldan Hacı bəy Kərim bəy oğlunun olduğu aydınlaşdı.

1980-ci illərin başlanğıcında Sultan baba qəbiristanlığında Hacı İsmayıl bəylə ömür-gün yoldaşı Hacı Bikə xanımın məzarüstü kompleksi yaradılarkən həmin kompleksin ərazisinə düşən Hüseyn bəylə Hacı bəyin başdaşları bizim ozamankı Qutqaşen Rayon Partiya Komitəsinə inadkarlıqla dönə-dönə etdiyimiz ısrarlı müraciətlərə baxmayaraq, təəssüf ki, birinci katibin laqeydliyi və raykomun bu işə təhkim edilmiş kütbəyin bir “şərqsünas” şöbə müdirinin nadanlığı ucbatından yerindən çıxarılaraq kənara atıldı və biryolluq məhv edildi – az sonra nə qədər axtarsaq da həmin başdaşlarını heç yerdə tapa bilmədik!..

YARADICILIĞINDAN

Hər şeydən öncə, ədibin soyadı haqqında.

Sənədlərdən “Qutqaşanlı”nın indiyədək düşündüyümüz kimi təxəllüs deyil, fəmiyyə olduğı aydınlaşır. Bu soyadı Hacı Nəsrulla sultan, Hacı İsmayıl bəy və onun qardaşı Hacı Ağa bəyin adları qarşısında görünürük. Bunu bir çox sənədlər təsdiqləyir. Məsələn, Alı bəy Hacı Ağa bəy oğluna 15 yanvar 1887-ci ildə 277 sayılı qeydiyyatla verilmiş

4846 sayılı şəhadətnamədə (özü R.Sultanovda, üzü bizdədir) İsmayıl bəyin qardaşı Hacı Ağa bəyin də soyadı Qutqaşınlı göstərilib. Ancaq Hacı Ağa bəyin övladları “Nəsrulla Sultanov Qutqaşınlı” kimi qoşa familiya daşayıb (Bir yerdə İsmayıl bəyin də “Nəsrulla Sultanov Qutqaşınlı” soyadı daşdığı bildirilir [16], ancaq hələlik bu soyadla qollanmış sənədlə üzləşməmişik). Bakı mahal məhkəməsinin 4 iyun 1905 tarixli qərarının 1905-in oktyabrında verilmiş 18753 sayılı surətində Alı bəy Hacı Ağa bəy oğlu Nəsrulla Sultanov Qutqaşınlıdan (1828-1915), 15 sentyabr 1905-də və 15 iyun 1913-də verilmiş Qutqaşın və Daşdıca kəndlərinin sahə jurnallarının surətində Məhəmməd bəy Hacı Ağa bəy oğlu Nəsrulla Sultanov Qutqaşınlıdan (1833-1918) danışılır. Əlimizdə onlara aid yenə çoxlu sənəd var (Alı bəyin Həsən bəy Zərdəbiyə məktubu da Əlyazmalar İnstitutundadır [3]).

“Qutqaşınlı” soyadı rusların Şəkini işğal etməsindən sonra meydana çıxıb – onlar Qəbələ sultanlarını, dağıdıb xarabaya çevirdikləri qədim Qəbələ şəhərindən çıxararaq (bundan sonra Qəbələdə həyat bütünlüklə dayanıb) balaca Qutqaşın kəndində yerləşdirdikdən sonra bu sultan ailəsinə rus qaydasıyla “Qutqaşınlı” soyadı veriblər. Bizcə, bu soyadqoyma 1819-dan sonra baş verib, çünki məhz həmin ildə Şəki vilayətində xanlıq, Qəbələ mahalında sultanlıq aradan götürülmüş, xanın da, sultanın da səlahiyyətləri rus komendantına keçmiş, bu adamlar artıq vilayət və mahalı yox, yalnız öz şəxsi mülklərini idarə edən sırayı rus təbəəsinə çevrilmişdilər. Ruslar bu soyadı verməklə guya keçmiş sultan ailəsinə rus hakimiyyətinin imtiyazlar verməsini rəsmiləşdirmişdilər, ancaq əslində bu soyadla onlar çox qədim və şərəfli tarixi olan Qəbələni yaddaşlardan silməyin ciddi özülünü qoymuşdular (axı məntiqlə Nəsrulla sultan övladlarına “Qəbələli” soyadı verilməli idi).

Hacı İsmayıl bəyin adını ilk ədəbi qaynaq kimi Hüseyin əfəndi Qaibzadənin “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuə”-sində oxuyuruq [7, b]. Burada Zakirin, başqa şerləri ilə birgə “Qutqaşınlı general İsmayıl bəyə ixracül-vətən olan oğlunun və qardaşı oğlunun həbsdən xilas olmaqlarına vəsatət və kömək babında” yazdığı “Mədəd!” mürəbbəsi də vardır.

Ancaq Qutqaşınlını ortaya çıxaran, tanıdan, yaşadan və ədəbiyyatımıza sözlən gerçək anlamında yenidən bağışlayan böyük Salman Mümtəzdir.

Ədəbiyyatşünaslığımızda İsmayıl bəy haqqında ilk qeyd Salman Mümtazın qələmindən çıxan və tutumca az olsa da gələcək ciddi araşdırmalara geniş yol açdığına görə dəyərli sayılan bu sözlərdir: “İsmayıl bəy Qutqaşınlı Nəsrulla sultanın oğlu general Hacı İsmayıl bəydir. Öz vəqtində fəvqəladə ehtiram və nüfuzla malik olan bu zatın türkcə qeyri-mətbu bəzi asarı (seçdirmə bizindir – Ə.T.) və fransuzca da həyatımıza dair mətbu bir hekayəsi vardır” [14, 357].

Maraqlıdır ki, bu cümlələri yazarkən S.Mümtazın əlində Zakirin iki şerindən başqa, demək olar, heç nə yoxdu. Əlyazmalar İnstitutunda alimin əlyazma şəklində qalan “Avropa təsirində yazılmış ilk hekayəmiz” [13] və “İsmayıl bəy Qutqaşınlı haqqında qeydlər və məqalə” [16] əsərləri, habelə 1936-da çap etdirdiyi “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi mühərriri Qutqaşınlı İsmayıl bəyin həyatı” məqaləsi [17] isə çoxillik gərgin axtarışların dəyərli nəticəsi olaraq, Qutqaşınlı haqqında ilk dəfə köklü təsəvvür yaratdı. Bu araşdırmalar İsmayıl bəyi öyrənmək üçün möhkəm özüldü və indi də bu sahədəki bütün tədqiqatlar həmin özünlün üzərində ucalır.

Salman Mümtaz bilirdi ki, “Hacı İsmayıl bəy özü şəxsən şair olub və çox şer deyib və Qutqaşında olan bir neçə şairlər ilə yazışib” [16, 29-cu suala cavab]. “Miskin” irsinin izinə düşən yorulmaz araşdırıcı dəfələrlə Qəbələdə olmuş, Sultan bəydən Qutqaşınlının onda olan əsərlərini aparmışdır. Yazıçının əsərlərinin, ona aid ən qiymətli sənədlərin S.Mümtazın əlinə düşdüyünə bütünlüklə inanırıq. Mən təəssüf ki, həmin yazıları çap etdirməyə o, vaxt tapmadı və indi durmayan kitabxanasının¹ içərisində bu əsərlər bəlkə də ömürlük yox olub.

S.Mümtazın qutqaşınlışünaslıqda ən böyük qulluqlarından biri də “Rəşid bəy və Səadət xanım”ı min əzab-əziyyətlə üzə çıxarıb çap etdirməsidir.

Hacı İsmayıl bəyin şair olduğunu məşhur general Əli ağa Şıxlinski (1865–1943) də göstərir: “83-cü ildə mən Buma (Qəbələ rayonunda kənddir – Ə.T.) və Qutqaşına gəldikdə eşitdim ki, İsmayıl bəy Qutqaşını şair, həm də məşhur, şanlı bir adammış, özü də qutqaşınlı imiş. Bu məlumatı mənə o zamanlar Şəkiddə uyezd naçalnikinin müavini olan doğma, həm də məndən iyirmi beş yaş böyük olan qardaşım Məhəmməd ağa Şıxlinski söylədi” [28].

¹ S.Mümtaz kitabxanasından (“Kitabxaneyi-Mümtaziyyə”dən) bir neçə sandıq əsərin Aşqabada, onun yaxın tanışlarına göndərildiyini də (özü tərəfindən) deyirlər.

“Miskin” təxəllüslü Qutqaşının şer yaradıcılığından danışmağa gücümüz çatmırsa da onun nəsr əsərlərindən geniş söz açmaq mümkündür.

Dostu Mirzə Fətəli Axundzadə (1812-1878) kimi Qutqaşınlı da öz xalqını yeni məzmunlu ədəbiyyatla maarifləndirmək arzusundaydı. Həyatının bütün ziddiyyətli anlarına baxmayaraq o, əqidəcə ardıcıl maarifçiydi. Rusiya İmperator Coğrafiya Cəmiyyəti Qafqaz bölməsinin və Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyətinin həqiqi üzvü olan Hacı İsmayıl bəy Qəbələ, Şamaxı, Tiflis və başqa yerlərdə türk balalarının savadlanması və məktəblərin inkişafı üçün əlindən gələni edirdi.

Məsələn, prof. Möhsün Nağısoyun Azərbaycan EA Əlyazmalar İnstitutundan 1987-də üzə çıxardığı Əli Qəhrəman oğlu Nazimin türkçəyə tərcümə etdiyi “Tutinamə” əsərinin əlyazmasından bəlli olur ki, İbadulla Fəqirin farsca “Çehel tuti” (“Qırx tutu”) əsərindən xoşu gələn “izzətməqam Hacı bəyin” göstərişiyə bu əsəri nəzmlə dilimizə çevirən Nazim bu əlyazmanı 1266-nın yazında (mart-aprel 1850) Qutqaşında elə “bolkoynik (polkovnik) İsmayıl bəyin mədrəsəsində” yazıb [30]. (“Əsli Şirvandan olan” Nazim, görünür, bu mədrəsənin müəllimiymiş).

Ancaq özünün geniş maarifçilik görüşlərini Hacı İsmayıl bəy öz qələmiylə də gerçəkləşdirməyə çalışırdı.

Hələlik bəlli olan ilk əsəri – Varşavada hərbi qulluqdaykən fransızca nəşr etdirdiyi (1835) “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi ədəbiyyatımızda maarifçilik düşüncələri yayan elə güclü bir qaynaq oldu ki, “İsmayıl bəyin başqa bir əsəri olmazdısı da yalnız bu roman onun isminin xatırlarda baqi qalmasına kafi gələrdi” [5]. Qəbələ xanlarının nəslindən olan Səadət xanımla Şəki bəylərindən olan 22 yaşlı Rəşidin atəşli sevgisindən danışan bu əsərlə Azərbaycan ədəbiyyatında nağıl və əfsanələrdən uzaq ilk realist hekayələrimizdən biri ortaya qoyuldu.

İsmayıl bəy bu hekayəni Azərbaycandakı bir yaxın dostunun həvəsləndirməsiylə yazıb. Başlıca olaraq Avropa və rus oxucusuna ünvanlanmış əsəri qələmə almaqdan məqsəd Azərbaycan mühitinin təsviriylə onda ümumən Şərqi ailə həyatı və məişəti haqqında təsəvvür yaratmaqdır. Səlim bəy Behbudovun (1882-1943) türkçəyə bacarıqla çevirdiyi hekayədən götürülmüş aşağıdakı geniş müraciət bu istəyi açıqlayır:

“Möhtərəm ağalar! Siz bu hekayəni oxuduqda Səadətın tərifi uzaqdan eşitməklə Rəşid bəyin bütün dünyanı tərk etməyə hazır olmasın, özünü bağban və dilənçi surətinə salmasını və nəhayət, ikinci dəfə görüşdükdə onu qaçırmamasını gördünüz. Mən əminəm ki, siz bu hekayəni uydurma və imkandanxaric bir şey sayacaqsınız. Yox, ağalar! Siz ki bütün həyatınızı qadınlar məclisində keçirirsiniz, onların zərif səslərini, lətif söhbətlərini dinləyirsiniz, Şərqlərlərdə bir qadının ancaq bir baxışının, hətta ancaq qadın adının cavan oğlanlara nə dərəcədə təsir etdiyini bilmirsiniz. Bu cavanlarçün qadınların səsinə nə qədər lətafət olduğunu, onların dodaqlarından qopan ilk sevgi kəlməsinin cavanların bütün hissiyyatını nə dərəcədə qaplamasını təsəvvürünüze gətirə bilməzsiniz. Bu halları anlamaq və hiss etməkcün bu ölkələrdə doğulmaq və ya bir neçə il bu ölkələrdə yaşamaq gərəkdir.

Bu hekayəni oxumağa etina edən lütfkar xanımlar!

Siz gənc Səadətın, ata-anasının ömrindən boyun qaçıraraq bir zəngin və nəcib xana ərə getməyi rədd etdiyinə və Rəşid bəyin tərifi uzaqdan eşidib özünü də yalnız bir dəfə görməklə ona qoşulub qaçmasına təəccüblənirsinizsə o zaman, xanımlar, mən cürətlə sizə söyləyə bilərəm ki, Şərqlərlərdən bixəbərsiniz. Sizə xoş görünməyə var qüvvəsiylə çalışan dəstə-dəstə gənclər daim sizin ətrafınızı bürüməkdədir. Onlar sizin külək vurmuş rübəndləriniz kimi, ətrafınızda atılıb-düşürlər, məclislərdə sizə pərəstiş edənlərdən başqa kimsə görmürsünüz. Müsamirələrdə şəninizə minlərlə mədhlər söyləyirlər. Şərqlərlə qadını isə öz ata və qardaşlarından başqa heç kəsi görmür. Əlbəttə, belə bir şəraitdə yaşayan qadının bu qədər asanlıqla atəşli bir sevgiyə düşməsi sizin təsəvvürünüze sığmaz. Ah! Siz bu qadınların yerində olsaydınız, onlar kimi daim dörd divar arasında, pərdə altında yaşasaydınız o zaman Səadətın bizim qəhrəmanımıza qoşulub qaçmasını, umudvaram ki, bağışlar və bu hekayənin ardını lütfkarlıqla oxuyardınız”.

Başlıca ideyası azad sevgi və qadının cəmiyyətdə azadlığı olan “Rəşid bəy və Səadət xanım” XVIII-XIX yüzillər Azərbaycanında istər kübar, istər yoxsul ailələrdə insani münasibətləri incəliklə təsvir edən orijinal nəsr nümunəsidir. Müəllifin özünün çılğın təbiəti onun qəhrəmanlarına da hopub və adama elə gəlir ki, yazıçı əslində öz başına gələn və özünün şahid olduğu hadisələri kağıza köçürüb. O, görünür, elə bu üzdən də hadisələrin təsvirində olduqca konkretliyə varıb. Məsələn, hekayədə Qəbələ mahalındakı Tikanlı kəndinin kəndxudası

Mərdandan, Səadət xanımın bu kənddən olan qulluqçusu Şamahdan, Rəşid bəyin Səadət xanımı bir neçə günlüyə Tikanlıda gizlətməsindən söz açılır. Tikanlı sakinlərinin bizə bildirdiyinə görə, Mərdanın nəslİ indi də həmin kənddə yaşamaqdadır. Deməli, Qutqaşnılı, doğrudan da, gerçək şəxslərin başına gələn gerçək hadisələrə yazıçı donu geydirib.

Hekayədə Azərbaycanın ovsunlayıcı təbiəti, xalqımızın alicənab xüsusiyyətləri, eləcə də yerli sakinlərin məişəti saysız-hesabsız çəkici bədii təsvir vasitələriylə, şirin dillə qələmə alınıb. Əsər oxuculara qorxmaz, döyüşkən, sədaqətli, rəhmdil, genişürəkli və yurdsevər olmağı aşılayır.

Əsərin ideya-bədii xüsusiyyətlərindən yan keçərək onun tarixiylə bağlı qaranlıq bir nöqtəyə toxunmaq istərdik.

Məmmədəmin Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında (Şərq bölməsi) Məhəmməd Xavəndşahın “Rövzətüs-səfa” əsərinin 6-cı cildinin [şifrəsi: 9(5), M-59/2098] 267-ci üzündən sonrakı boş qalan yerdə əllə yazılmış rusca kiçik bir qeyd var:

“Şükürzadə Ənvər Qarabağlının kitabxanasından.

Bunu (“Rövzətüs-səfa”nı – Ə.T.) mən 1926-da Kırmda mərhum İsmayıl bəy Qaspiralıdan, görünür, İsmayıl bəy Qotqaşnılıya məxsus olan, onun qohumunun Qaspiralıya bağışladığı, üstündə sonuncunun artıq bu romanı türkcəyə çevirməyə başlaması və Batumda (Bəhram bəy Fədainin deməsinə görə isə Gəncədə) ölmüş Məhəmməd Hacı Şirvanlını gözləməsi haqqında qeydi olan “Rəşid bəy və Səadət xanım” əsəri ilə bir yerdə tapmışam.

*Ənvər Şükürzadə
Həziran 1926, Kırım”*

Bütövlükdə türk millətinin, özəlliklə Kırım tatarlarının mədəni yüksəlişində böyük qulluq göstərmiş, yaşayış və yaradıcılığı bu gün tatar məktəblərində sevgiyə dərinlən öyrədilən, adı öz dövründə Rusiyanın və Osmanlının bütün türk xalqları içərisində geniş yayılmış İsmayıl bəy Qaspiralının (1851-1914) “Rəşid bəy və Səadət xanım”ı türkcəyə (yəqin ki, Kırım tatarcasına) çevirməsi çox maraqlıdır. Onun arxiviyə (qalıbsa) tanışlıq bizə Qutqaşnılı haqqında bəlkə də yeni bilgiler verə bilərdi.

Bizimlə görüşəndə (1981) Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun baş elmi işçisi, 71 yaşlı Ənvər Şükürzadə (1910-1982) həmin qeydi nə

vaxt yazdığını yadına sala bilmədi. O, İsmayıl bəy Qasıralının kitabxanasında Qutqaşınliya aid başqa nələr olduğunu da xatırlamadı. Əsərin əldə edilmiş nüsxəsinə gəlincə, əsgərlikdə olanda gəlib Salman Mümtazın onun anasından alıb apardığını bildirdi. Əsgərlikdən döndəndən sonra nə qədər çalışırsa, S.Mümtaz qaytarmır ki qaytarmır. (Bu sözlərin düzgünlüyü bizdə ciddi şübhə doğurur. Ə.Şükürzadə S.Mümtaz repressiya olunduqdan sonra onun “Şəki xanlarının tarixi” kitabına yazdığı ön sözü dəyişdirmədən “Ə.Şükürzadə” imzasıyla çap etdirmiş və sonralar baş vermiş narazılıqlar onu Mümtazdan “soyutmuşdu”...).

“Rəşid bəy və Səadət xanım”ın S.Mümtazın çox böyük çətinliklə üzə çıxardığı birçə nüsxəsi Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. İ.B.Qasıralının yuxarıda göstərilən qeydisə onda yoxdur. Deməli, Ə.Şükürzadənin tapdığı nüsxə bu deyil. Bizcə, Krım nüsxəsi də S.Mümtazın kitabxanasına düşdüyünə görə bu gün əldə yoxdur.

* * *

Qutqaşınlının bizə çatan ikinci əsəri “Səfərnəmə”dir. Onun haqqında professor Əziz Mirəhmədov və bu yazının yiyəsi ayrıca danışıqlar.

Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin direktoru işləyərəkən prof. Ə.Mirəhmədov 1960-cı ildə muzeyə satılan əlyazmalardan birinin üstündə oxuyur: “Əldə etmiş Əli Mücrüm Tağızadə. Həməzəlli. 1 sentyabr 1959-cu il. Qutqaşınlı İsmayıl bəyin öz əlyazması. Xatiratdan bir parça”.

Doğrudanmı bu əlyazma Hacı İsmayıl bəy Qutqaşınlınındır? Görkəmli alim bunu sübut etməkçün Bakı, Moskva, Sankt-Peterburq, Tiflis... arxivlərində gərgin araşdırmalar aparıb, yazıçını görəndən, onun həyatını bilən adamlarla Qəbələdə, Mingəçevirdə görüşüb, şərti olaraq “Səfərnəmə” adlandırdığı bu əlyazmanın gerçəkədən də Qutqaşınlının qələmindən çıxdığını əldə etdiyi danılmaz tutarqalara əsasən 1967-də mətbuatda bildirib¹. O, əsəri həmin ildə “Qəribə tale” adlı elmi baxımdan çox sanballı müqəddiməylə birlikdə nəşr etdirib², bu xeyirxah işiylə Hacı İsmayıl bəy irsinin öyrənilməsində, yayılmasında ciddi dönüş yaradıb.

¹ Əziz Mirəhmədov. Qəribə tale (İ.Qutqaşınlı haqqında etüd). “Azərbaycan” jurnalı, 1967, №1, s.184-191.

² İsmayıl bəy Qutqaşınlı. Əsərləri. Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı, 1967.

Söz yox ki, “Səfərnəmə”nin bu gün ortada olmasına görə biz ilk növbədə Əli Mücrüm Tağızadəyə “sağ ol” deməliyik, çünki o, əlyazmanın Qutqaşınliya aidliyini aydınlaşdırmasaydı, çox güman ki, bu əsər müəllifsiz əlyazmalar içərisində qalaraq araşdırıcıları özünə çəkməyəcək, itib-batacaqdı. Ata-baba yurdu Dağıstan olan, indi vəfat etmiş Əli Mücrüm Tağızadə Azərbaycanda da xeyli yaşayıb, işləyib. O, Qəbələ rayonunda müəllimlik edib. Bizcə, “Səfərnəmə” əlyazmasını da o, elə bu vaxt tapıb.

Əli Mücrümün tapdığı, Əziz Mirəhmədovun nəşr etdirdiyi əlyazma yarımqıqdı. 1268-in 28 cəmədiyül-axirində (miladi 19 aprel 1852-ci il) başlayıb 14 şəbanında (3 iyun) qurtaran bir neçə böyük vərəqdə Qutqaşından Qulab qəsəbəsinəcən, 1269-un 11 məhərrəmində (25 oktyabr 1852-ci il) başlayıb 16 səfərində (24 noyabr) qurtaran bu dəftərdə Mədinə yaxınlığından Qədəmgah kəndinəcən (Şamın yaxınlığıdadır) olan səfər yolu göstərilib. Həmin əlyazmada səfərin vur-tut 77 günündən danışılır.

Hələ Bakı Dövlət Universitetinin ilk kursunda oxuduğumuz zaman ərəb və fars dillərini öz ana dili kimi bilən, Şərq ölkələrinin tarix, ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətinə dərinədən bələd olan mərhum babamız Molla Çərkəz Alcanov (1882-1970) yaxın dostu Əli Mücrümün tapıntısından bizə danışmışdı. O, “Səfərnəmə” əlyazmasının bütünlüklə əldə edilmədiyini də demişdi. O çağdan bizdə bu əsərin itmiş parçalarını tapmaq istəyi yaranmışdı.

1978-in yayında Qəbələnin Xırxatala kəndində yaşayan dayımız Kamal (1931-1995) atasının söhbətini yadımıza saldı, bizi Həməzəlli kəndindəki Şıx baba (“Şıx baba”nın əsl adı Şeyx Molla Məhəmməddir) pirində İsmayıl bəyin əlyazmasını axtarmağa ruhlandırırdı. Pirdə olduqca pis şəraitdə (toz-torpaqda, rütubətdə) saxlandığına görə yaxın vaxtda mütləq sıradan çıxacağına şübhə yeri qalmayan bu əlyazmanın qurtuluşuna görə Kamal Alcanova borclu yuq.

İyulun başlanğıcında pirdəki iki günlük axtarışımız “Səfərnəmə”nin bəlli olmayan çoxlu hissəsinin əldə edilməsiylə qurtardı. Bununla belə, tapdıqlarımızla da əsər bitmirdi. Bəs yerdə qalan hissələri harada axtarmalı?

Vaxtilə İsmayılı rayonunun Topçu kənd orta məktəbində işlədiyimiz zaman, həmin məktəbin direktoru, Azərbaycanın tarixi abidələriylə, qədim əlyazmalarıyla yaxından maraqlanan Şükür Rəhimov (1930-2000) Qəbələnin Həzrə kəndindəki Şeyx Bədrəddin türbəsində

(1446) qədim əlyazmaların saxlandığından, onların elmi dəyərindən bizə dönə-dönə danışmışdı. “Səfərnəmə”nin əldə olmayan hissələrini burada axtarmaq qərarına gəldik. Sən demə, boş yerə! Çünki bir neçə il bundan qabaq türbə təmir olunarkən oradakı bütün yazılar daşürək-liliklə bayıra atılmış, onlar uzun zaman qarın, yağışın altında qaldığından bütünlüklə sıradan çıxmışdı. Kiçik bir qutuda kağız horrasıyla üz-ləşəndə ürəyimiz göynədi...

Artıq daha heç nə tapa bilməyəcəyimizi düşünüb, axtarışımızın ilk nəticələri haqqında Qəbələdə çıxan “Qalibiyət” qəzetində məlumat verdik.

O vaxt Respublika Əlyazmalar Fondunun (indiki Əlyazmalar İnstitunun) direktoru işləyən, professor Cahangir Qəhrəmanov tapıntı-mızla yaxından maraqlandı, bizə ruhdan düşməməyi, Şıx baba pirinə yenə baxmağı məsləhət gördü. Cahangir müəllimin gümanı özünü doğrultdu; dekabr ayındakı axtarışlar nəticəsində pirin... divarından daha bir neçə, çox dəyərli vərəq də üzə çıxardıq. Beləliklə, “Səfərnəmə”nin nəşr olunmuş hissəsindən tutumca ikiqat çox olan yeni parçaları ortalığa qoyuldu.

Tapdığımız 37 yarpaqlıq əlyazmada (nəşr olunan hissə 20 yarpaq-dır) 1268-in (1852) 26-28 cəmədiyül-axir (17-19 aprel), 10-23 şəban (30 may 12 iyun), 7-10, 17-18, 20-23 şəvval (25-28 iyul, 4-5, 7-10 avqust), 1-5 zilqədə (17-21 avqust), 1269-un 30 məhərrəm (13 no-yabr), 1-4, 15-29 səfər (14-17, 28 noyabr - 12 dekabr), 1-30 rəbiül-əvvəl (13-31 dekabr 1853-cü il 1-11 yanvar), 1-29 rəbiül-axir (12 yanvar - 9 fevral), 1-14 və 18 cəmədiyül-əvvəl (10-23, 27 fevral) tarixlərinə aid qeydlər var. Deməli, İ.B.Qutqaşının səfərinə aid 126 günlük yeni qeydlər əldə edilib.

26-28 cəmədiyül-axir tarixli qeydlər “Səfərnəmə”nin başlanğı-cıdır. 10 şəban-16 səfər tarixli qeydlər ortadan düşən hissələrdir (1-16 səfər tarixli qeydlər Əziz Mirəhmədovun nəşrində də var). 16 səfər-18 cəmədiyül-əvvəl tarixli qeydlərsə Əli Mücrümün üzə çıxardığı əlyazmanın ardıdır və onu məzmunca tamamlayır.

Hacı İsmayıl bəyin həccə səfərinin yolunu¹ “Səfərnəmə”nin bi-rinci nəşrinə əsasən aydınlaşdırmaq olmur. Axı bu nəşr səfərdə İsmə-

¹ Hacı İsmayıl bəyin bu səfərinin geniş coğrafi təhlili Nurəddin Kərəmov və Rauf Kərimovun “Maraqlı səyahətlər” kitabındakı (Bakı, 1981) “İsmayıl bəy Qutqaşının səyahətləri” məqaləsində verilib.

yıl bəyin gedəndə də, qayıdanda da Türkiyədən quruylamı, yoxsa dənizləmi keçdiyini göstərmir. Çünki onun yolunu gedənbaş yalnız Minqrel vilayətindəki Qulab qəsəbəsinə, qayıdanbaşsa Mədinədən Şamadək izləyə bilirik. Göründüyü kimi, Qulabdan Mədinəyə və Şamdan Türkiyəyədək olan böyük bir məsafə ilk nəsrə düşməyib. Yeni əlyazmaya əsasən səfər yolu bərpa edilir.

Bu əlyazmada Qutqaşının yolunu Şamaxıdan Qutqaşınadək (26–28 cəmədiyül-axir), Qulabdan Trabzonadək (10–23 şəban), Misir yaxınlığına (7–18 şəvval), Misirdən Süveyşə (20–23 şəvval), Süveyşdən Ciddəyədək (20 şəvval – 5 zilqədə), Əxizərdən Müdəvvərəyədək (30 məhərrəm), Şamdan İzmirədək¹ izləmək olur. Beləliklə, Qutqaşının yolu əsasən bərpa edilir.

Düzdür, Məkkəyə gedənbaş Trabzondan Misrə, qayıdanbaşsa İzmirdən Qutqaşına qədərki yol haqqında heç bir qeyd əldə yoxdur, ancaq, bizcə, bu yol Türkiyənin sınırları boyunca Qara dəniz, Egey dənizi və Aralıq dənizindən keçir; başqa sözlə, Hacı İsmayıl bəy Trabzondan Misrə, İzmirdən Qutqaşına quruyla, kəsmə yolla yox, dənizlə, dolama getmişdir (yəqin onu sahil şəhərləri, limanlar maraqlandırır). Bunu söyləməyə iki tutarqa var. Birincisi. Hacı İsmayıl bəy Trabzondan Misrə, demək olar ki, iki aya – 58 günə gəlib. Halbuki onun Misirdən Ciddəyə səfəri (bunların arasındakı yol Misirdən Trabzonadək olan məsafədən bir qədər azdır) 15 gün çəkib. Trabzondan Misrə belə gec çatmaq yalnız dənizlə, dolama gəlməyə görə ola bilərdi. İkincisi. Qutqaşını qayıdanbaş artıq İzmirədək dənizlə gəlib, yolun ardının da dənizlə olacağı heç bir inamsızlıq doğurmur, çünki belə olmasaydı İsgəndərundan, yaxıd Tarsusdan quruyla Trabzona (yaxud ona yaxın şəhərlərin birinə) gələrdi. Bu yol dəniz yolundan gözəyarı 4 qat kəsədir.

Tapdığımız yeni əlyazmadan “Azərbaycan” jurnalında geniş danışmış², İsmayılıya aid kiçik bölümünü ilk dəfə həmin rayonda çıxan “Zəhmətkeş” qəzetində vermişik³.

¹ İzmirə girmə tarixi əlyazmada yoxdur. Aradan bir-iki yarpaq düşüb. Sonuncu qeydsə 14 cəmədiyül-əvvəldə Rodos adasında edilib. Bizcə, İsmayıl bəy Rodosdan İzmirə gözəyarı 4 günə, başqa sözlə, 18 cəmədiyül-əvvəldə çata bilərdi. Ona görə də İzmirə girmə vaxtını təxminən olaraq bu tarixdən saymaq mümkündür.

² “Azərbaycan” j., 1979, №6, s.176–179; 1981, №11, s.177–183.

³ İsmayılı “Səfərnəmə”də. “Zəhmətkeş” qəz., 18 avqust 1979.

“Səfərnəmə”nin əlyazması yenə də yarımçıqdır. Həcmi çox olmasa da bəzi parçalar itib-batıb. Onlar haradadır? Axtarmağa dəyəirmi?

Oxucu diqqətlə baxsa Məkkədə Kəbeyi-mükərrəmənin, Mədinədə Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) mübarək məzarının, bir də Türkiyənin qələmə alındığı parçaların əlimizdə olmadığını görəcek. Bizcə, bu hissələr ya 1930-cu illərdə yox edilib, ya da ola bilsin ki, Şıx babadakı əlyazmaları gözdən keçirən ruhanilər onları ən çox maraqlandıran elə bu hissələri götürüb, yerdə qalanısa atıb, bu vaxt həmin yazıların İsmayıl bəyinki olduğunu ağıllarına belə gətirməyiblər.

Bir də ki, “Səfərnəmə” ayrı-ayrı yarpaqlarda, dəftərlərdə dağınıq şəkildə yazılıb. Pirdən götürdüyümüz əlyazmaların içərisində başqa əsərlərdən qopmuş çoxlu yarpaqlar, parçalar vardı. PİRƏ gələn çoxlu araşdırıcının 30 ildən artıq müddətdə apardığı yazıların, kitabların içərisinə “Səfərnəmə”nin də bir neçə yarpağının düşməsi çox təbiidir. Göstərilən bu hallarda itmiş hissələrin qaytarılmasına ümid çox azdır. Bir sözlə, itən yazıların ələ gəlməsinə çox da inanmırıq. Düşünürük ki, bundan sonra əsərin yalnız bir neçə yarpağı (İzmirədək olan səfərdən) üzə çıxarıla bilər.

Sonrakı axtarışlarımız “Səfərnəmə”ylə bağlı bir neçə köklü sorğuya düzgün cavab tapmağımızla sonlandı.

* * *

“Səfərnəmə” Qəbələ şəhərindən beş-altı kilometr aralı olan Həməzəlli kəndindəki Şıx baba pirinə necə düşüb?” sorğusuna “Azərbaycan” jurnalında (1979, №6) belə cavab vermişdik: “30-cu illərin ikinci yarısında dindarlığa qarşı aparılan kəskin mübarizələr şəraitində ərəb əlifbasında olan yazıları evlərdə saxlamaq münasib deyildi. Buna görə də çox vaxt həmin yazıları qorumaq üçün onları heç kəsin toxunmadığı pirlərə qoyurdular. Şıx baba piri isə Qutqaşen rayonu dindarları arasında çox böyük nüfuza malik idi və həm də Qutqaşəndən çox da aralı deyildi. Bizcə, məhz bu səbəblərə görə İ.B.Qutqaşinlının yazısını Həməzəlliyyə aparıblar”.

Son araşdırmamız “Səfərnəmə” əlyazmasının Qutqaşindən (Qəbələdən) Həməzəlliyyə aparıldığını dansa da onun pİRƏ düşmə səbəbini düzgün göstərdiyimizi sübut etdi. Hacı İsmayıl bəyin ikinci dəfə həccə getməsindən danışıarkən adını çəkdiyimiz məktub və onun müəllifi Hacı Əli əfəndinin şəxsiyyətinin aydınlaşdırılması bu işdə yardımçımız oldu.

Hacı Əli əfəndinin 3 rəcəb 1276-cı (26 yanvar 1860-cı) ildə İstanbuldan Həmzəlliyə, qardaşı Lütfəliyə, qardaşı oğlu Molla Məhəmmədə yazdığı həmin məktubda oxuyuruq: “Əxəviyi-büzürgüvarım (yüksək rütbəli qardaşım – Ə.T.) və bəradərzadə (qardaşoğlu – Ə.T.) Molla Məhəmməd!

Qutqaşınlı Molla İshaq ilə kağız yazıb göndərdim bir qədər çit ilə Abdullaya arxalıq üçün, bilmədik yirişdimi (yetişdimi – Ə.T.). Əgər bizim əhvalatımızı sual buyursuz, əlhəmdülillah, sağ və səlamət İsdanbula daxil olub, oturmuşuq. Hacı Bikə və məxdumumuz (xidmətində olduğumuz, ağamız – Ə.T.) bəg həzrətləri (seçdirmə bizimdir – Ə.T.) xəstə olduqlarına, səfərimiz təxirə düşdü.

Bir də Naziyənin, uşaqların və Raziyyənin əhvalatların təfsil yazasan, Abdulla nə oquyur, kimdən oquyur yazasan (İsa, Lütfəli, Günəş və balaca qızların əhvalatın). Bəndən Hacı Məhəmmədə, Hacı İsgəndərə, Mustafa yüzbaşıya, Abdulla yüzbaşıya, Adıgözələ, Murtuzəliyə, Şirinə, Ağamoğlan bəgə, Babaya, Molla Məhəmmədə və qardaşlarına, Dadaşə, Mustafa dayıya, Molla Əbdülhəlim və Molla Babaya, Molla aslana, Molla İbrahimxəlilə, cümlə əhli-qəryəmizə (kəndimizin bütün əhlinə – Ə.T.) Səmədə, Ağaməhəmmədə, Şahməmməd dayıya, səğirən və kəbirən cümləsinə (böyüklü-küçüklü hamısına – Ə.T.) salam-dua deyəsən. Əhvalatı bir balaca kağıza yazıb (incə kağız ola), gətirib, Hacı bəgə verəsən. O, bizə post ilə göndərəcəkdir.

Fi 3 rəcəb 1276. Əz İstanbul.

Hacı Əli əfəndi...”

Bütünlüklə vermədiyimiz bu məktubda adı çəkilən Hacı Bikə Hacı İsmayıl bəyin ömür-gün yoldaşı, “məxdumumuz bəg həzrətləri”sə Qutqaşınlının özüdür. Deməli, Hacı Əli əfəndi İ.B.Qutqaşınlıyla, Hacı Bikə xanımla səfərə çıxıb və “təxirə düşmüş” bu səfər yenə həcc ziyarətidir.

Hacı Əli əfəndinin məktubunu “Səfərnəmə” əlyazmasıyla tutuşdurduqda və hadisələrin gedişini izlədikdə əsərin əlyazmasının indiyədək güman edildiyi kimi özyazma (avtoqraf) deyil, onun köçürdüyü surət olduğu və pirə onun yazılarının içində düşdüyü ortaya çıxır. Məktubun xətti “Səfərnəmə”ninkiyə üst-üstə düşür. Düzdür, ərəb əlifbası xətlər arasında ayrılığı seçməyə o qədər yol vermir, ancaq bu, bacarıqlı xətcilərin diqqətlə işlədiyi yazılara aiddir. Göstərdiklərimizə səliqəsiz yazıldığı üçün onlarda (yazılmalarında 7 illik zaman arası

olmasına baxmayaraq) müəllifin xətt üslubunu ayırmaq mümkündür və təcrübəli xətcı ikisini də bir adamın yazdığını çətinlik çəkmədən deyər.

Hacı Əli əfəndinin adıyla ilk dəfə “Səfərnəmə”nin özündə üzləşirik: “...Qapıların üstündə olan yazıların surətin öz əfəndimiz (seçdirmə bizimdir – Ə.T.) Hacı Əli əfəndi yazıb götürdü ki, bir bilənə oxudaq, çünki müsəlman xətti deyildir”; “Orada Həzrəti-Yəqub türbəsində Əli əfəndiyə sureyi-“Ərrəhman”ı oxutdum...” və b.

Hacı Əli əfəndi İsmayıl bəylə çağdaş və yoldaş olub. Həməzəlli əhalisinin 1863-cü ilə aid can dəftərində o, 60 yaşı olduğunu göstərir; deməli, 1803-də doğulub və Qutqaşınılıdan 6 yaş böyükdür. Aralarındakı ürək qızğınlığı və yaxınlığa görə həccə iki yol birgə gediblər. Onların ailələri arasında da dərin bağlılıq varmış: Hacı Əli əfəndiyə 29 məhərrəm 1280-də (16 iyul 1863) yazılmış bir məktubda (bizdədir) oxuyuruq: “Mərhum İsmayıl bəy əfəndinin qulamı (bizcə, küsnətli Çərkəz nəzərdə tutulur – Ə.T.) məxsusən salam edib zati-şəriflərinizi sual edir”.

15 mart 1863-də yazılmış “Bum mahalında Həməzəlli qəryəsinin (kəndinin – Ə.T.) zükur və ünəsinin nəfs dəftəri”ndə (kişi və qadınlərinin can dəftərində) oxuyuruq: “Mən ki Həməzəlli sakini Hacı Əli əfəndi Molla Məhəmməd oğlu varam, həmin kəndin nəfs dəftərinə cənəbunuzun buyruğuna binaən doğru və dürüstlük ilə dəftəri-səbiq mucibincə (köhnə dəftər üzrə – Ə.T.) yazıb Bum mahalının qazısı cənəb Əbdülməbud əfəndinin hüzuruna pişnəhad eylədik...” [6].

Bu gün əlimizdə Hacı əli əfəndinin qələmindən çıxan 7 sənəd var. Onlardan 3-ü Əlyəzmlər İnstitutunda, 4-ü isə Şıx babadan tapdığımız kağızlarla birgə bizdədir. 1880-də “Yelisavetpol quberniyasında Nuxu qəzasında Həməzəlli qəryəsində sünni məzhəb məscidinin əhli üçün metrik dəftəri”ndən (yazan özüdür) onun məscid imamı olduğu aydınlaşır. Tarixsiz bir sənəddə də öz möhürünün üst yanında “Hacı Əli əfəndi Məhəmməd oğlu imam cümə” yazılmışdır.

Nəticəsi – gərkəmli alim, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Əddin Şakirzadədən öyrəndik ki, Hacı Əli əfəndinin soyu qədim Həməzəllinin ilk sakinlərindəndir. Atası Molla Məhəmməd çox bilikli, sayılan kişi olub. Onun oğlanlarından ikisi – Lütfuli yüzbaşı və Əli əfəndi hacı idi. Hacı Əli əfəndi həccə iki dəfə gedib. Onun iki oğlu vardı: Hacı Həsən əfəndi və Hacı Şakir əfəndi (professor Ə.Şakirzadənin babası). Hacı Əli əfəndi dünyadan köçəndən sonra onun yazılarını oğlu Hacı Şakir əfəndi (1860-1932) götürüb saxlayır. O, bütün yazıları iri bir

sandığa yığıb dama qoyur. 30-cu illərdə dam təmir olunur. Sandığın ələ düşməsi qorxulu olduğu üçün Hacı Şakir əfəndi onu evdən uzaqlaşdırır, ancaq məhv etməyə qıymır, aparıb toxunulmaz pirə qoyur.

Fikrimizcə, Hacı Əli əfəndi Qutqaşınlıyla çox yaxın olduğuna görə çətinlik çəkmədən ondan indi “Səfərnəmə” adlandırılan yol qeydlərini alıb və üzünü köçürüb (Hacı İsmayıl bəyin öz göstərişilə də köçürdüyünü demək olar), sonrasa orijinalı yiyəsinə qaytarıb. Köçürməni Hacı Şakir əfəndi pirə qoyub, orijinalısa ya Hacı İsmayıl bəy Rusiyanın xüsusi dövlət idarələrindən birinə verib, ya bütün başqa əsərləri kimi təndirdə yandırılıb, ya da Salman Mümtazın arxivi içərisində 1937-də yox olub. Beləliklə, əsərin əlyazmasını Şıx babadan birinci dəfə həyata qaytaran Əli Mücrüm Tağızadənin böyük qulluğunu azca da olsa kiçiltmədən “Səfərnəmə” üçün ilk sırada Hacı Əli əfəndiyə borclu olduğumuzu bildiririk; axı bu kişi əsərin üzünü köçürməseydi Əli Mücrüm də öz tapıntısının sevincini dadmazdı.

“Səfərnəmə” əlyazmasının Qutqaşından (indiki Qəbələdən) Həməzəlliyə necə aparıldığını artıq müəyyənləşdirmiş oxucunun qarşısına ikinci bir sorğu çıxır – Əli Mücrüm yazını niyə bütünlüklə tapmayıb? Buna bir neçə səbəb ola bilər. Birincisi, o, Şıx babadan çoxlu yazı aparıb. Söz yox ki, bu yazıların hamısını Həməzəllidə yoxlamağa onun imkanı olmazdı. Yəqin ki, o, əlyazmanın yarımçıqlığını sonralar bilib, ancaq ardını axtarmağa ikinci dəfə vaxt tapmayıb. İkincisi, özüm pirdə işləyəndə yazılardan qalxan duman kimi tozu, türbənin içərisindəki soyuğu (hətta iyulda belə!) gördüm. Əli Mücrüm kimi yaşlı adam bu şəraitdə uzun müddət dura bilməzdi. Bəlkə imkanı olsa da bu səbəblərə görə yenidən pirə qayıtmaq istəməyib.

Yəqin oxucunu bu da maraqlandırır ki, bəlli olmayan parçalar Mücrümün tapıntısından keçən 20 ildə pirə gələn onlarca araşdırıcının əlinə niyə düşməyib? Buna səbəb, hər şeydən qabaq, əlyazmanın son dərəcə adiliyi (sadə dəftər vərəqlərindən ibarət olması, yazının səliqəşizliyi, çoxlu qaralamalar edilməsi və b.), pis qalması, bəzi yarpaqların çürüməsi olub. Heç kəs həmin vərəqlərin böyük yazıçının əsəri olduğunu düşünməzdi, buna görə də ona heç kəs əhəmiyyət verməyib.

Bu yazını oxuyanımız soruşa bilər ki, doğrudanmı “Səfərnəmə”də müəllifin öz əliylə yazdığı bir cümlə də yoxdur? Cavab: var, ancaq çox az. Müəllifin əlyazması (avtoqrafı) yalnız Arıevə (Qüdsə) səyahətin rusca kiçik planıdır.

Qutqaşınlışünaslıqda dönüş yaratmış Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor Əziz Mirəhmədov “Səfərnamə” əsərinin ideyası, dili, üslubu, əhəmiyyəti haqqında geniş danışib, dəyərli fikirlər söyləyib. Ona görə də biz bu əsərin təhlilidən yan keçirik. Ancaq əlyazmanın yeni tapılan parçalarından çıxış edərək “Səfərnamə” barəsində bir neçə söz demək istərdik.

İlk öncə göstərək ki, istər 1967-də buraxılmış, istərsə də bu kitabda nəşr olunan hissələr *Hacı İsmayıl bəyin bəlli olmayan hansı bir əsərininə qaralamaları, onun yaradılmasından ötrü xammaldır*. Çox güman ki, yazıçı onları yenidən işləyib (ən azından, bu istəkdə bulunub). Bunu deməyə tutarqa odur ki, əlyazma o dövrçün səciyyəvi (və məcburi) sayılan “bismillahir-rəhmanir-rəhim” cümləsi olmadan başlayır. İki yol həccə getmiş, islam dininə ürəkdən bağlanan Hacı İsmayıl bəyin, bitkin əsərini belə başlaması inandırıcı deyil. Düzdür, “cığal” oxucu əlyazmanı Hacı Əli əfəndinin köçürdüyünü, bu cümləni də onun atdığını deyə bilərlər, ancaq, mənəcə, mömin Hacı Əli əfəndinin özü bu cümləyə əsla toxunmazdı. Güman etmək olar ki, Qutqaşınlının özü yazını yenidən işləyəcəyini düşünərək bu məcburi ifadəni yazmayıb.

“Səfərnamə” nədən ötrü yazılıb? O, dindarlara müqəddəs yerlər, Məkkə və Mədinədəki, başqa yerlərdəki ziyarətqahlar haqqında geniş məlumat vermək məqsədi güdürmü? Bu sorğuya cavab verməzdən öncə başqa bir sualı cavablandırmalıyıq: Qutqaşınlı “həcc ziyarəti” adı altında uzunmüddətli səfərə niyə çıxmışdı? Bu sorğuyasa XIX yüzil “poqonlu maarifçilər”imizin (Mirzə Fətəli Axundzadə, İsmayıl bəy Qutqaşınlı, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Qasım bəy Zakir və b.) ümumi taleyinə bələd olmadan cavab tapmaq mümkün deyil. Ömrünü bəlkə özləri də istəmədən Rusiyaya bağlamağa məhkum olunmuş, Rusiyanın türklərə və müsəlmanlara qarşı törətdiyi qanlı cinayətlərin iştirakçısına, ən yaxşı haldasa şahidinə çevrilmiş, gənc yaşlarında sinələrinə taxılan orden və medalların işığından dəliqanlı çılgınlığıyla gözləri qamaşan, qürur duyan, fərəhlənən bu Rusiya zabıtləri yetkinlik yaşına çatanda nələr törətdiklərinin, Rusiyanın əlində necə bir alətə çevrildiklərinin fərqi nə vardılar və yaşamlarının sarsıntılı dönəminə girdilər. Onlar həm öz xalqları qarşısında, həm də Allah qarşısında günahlarını yumağa çalışdılar, bu məqsədlə üzlərini həm xalqa, həm də Tanrıya çevirdilər...

Ömrünün sonlarını dərin iztirab və peşmanlıq içində yaşayan İsmayıl bəy Qutqaşınlı da məhz həccə – Tanrı evinə gedərək günahlarından arınmağa can atırdı. “Səfərnəmə”də ədib müqəddəs məkanlara baş vurmasının səbəbini açıqca bildirir: “özünü bu fəna əsrdən kənar edib” rahatlanmaq istəyir ki, “bəlkə ruhu rahat olub nicat tapa”, çünki “özümüz fəna və işlərimiz fənədir”. Deməli, o, məhz “qara üzünü” Allah evinin müqəddəs daşına sürtərək ruhunu əzablardan qurtarmaq üçün bu ağır səfərə çıxıb.

Ancaq bizcə, səfərin öz məqsədiylə “Səfərnəmə”nin yazılması məqsədinə ayrı-ayrı nöqtələrdən baxmalıyıq. Başqa sözlə, səfərin özü sırf dini-ruhani tələbatdan doğubsa “Səfərnəmə” tam dünyəvi məqsədlə qələmə alınıb və burada müqəddəs ocaqlardan danışmaq müəllifin ikinci, bəlkə də üçüncü istəyidir. Bu düşüncəyə bizi yönəldən nədir?

Yazıçı bütün qeydlərini bütünlüklə elmi əsaslarla (bugünkü elmi tələblər səviyyəsində olmasa da) aparıb. O, keçdiyi bütün şəhərlərin, kəndlərin, düzənlərin, dağların, çayların geniş təsvirini verməyə çalışır, onların təbii şəraiti, əhalisi (milli tərkibi, dolanacağı, sayı, adət-ənənələri, yaşayışı), tarixi və maddi-mədəniyyət abidələrindən tutarlı danışır, bir yerdən başqasına olan məsafəni incəliklə göstərir.

Fikrimizcə, *İsmayıl bəy səfərdə olarkən həm də dövlət əhəmiyyətli tapşırıqla coğrafi-hərbi önəmli məlumat toplayıb*. Düzdür, deyilə bilər ki, o, 1852-53-də hərbi qulluqdan qurtarmışdı, Şamaxıda mülki vəzifədə çalışırdı, ancaq istifadə olan general-mayorun dövlətin siyasətiylə əlaqəsini kəsməsi ağlabatandırmı? Həm də unutmayaq ki, Hacı İsmayıl bəy Rusiya Coğrafiya Cəmiyyəti Qafqaz bölməsinin və Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyətinin həqiqi üzvüydü.

Qutqaşınlının hərbi önəmli məlumat toplamasını söyləməyə bir tutarqa da budur ki, o, bütün yol boyu Osmanlı imperatorluğuna tabe yerlərdəki rəsmi (başlıca olaraq hərbi) şəxslərlə görüşür. Həmin şəxslərin qısa siyahısı budur: miralay (polkovnik) Məhəmməd Xosrov bəy, Rusiya dövlətinin Şamda vəkili Leonid Telatenidi, misirli qaimməqam (podpolkovnik) İshaq paşa, ordu müşiri (marşal) Məhəmməd paşa, Ərəbistan ordusu məclisinin rəisi fəriq (ordu generalı) Davud paşa, miralay Həmid bəy Qarslı, “vükəllər əmini” Mustafa ağa, fəriq İzzət paşa, Konstantin Bazili, konsul vəkili Mir Əbut, Hafız paşa, minbaşı (mayor) Məhəmməd bəy, qaimməqam Məhəmmədəmin bəy, arxi-mandrit Parfiri, arxiyerey Milti...

Hacı İsmayıl bəy qışlalara (qazarmalara), hərbi qalalara sıx-sıx baş çəkir, onların mövqeyindən geniş danışır, həccə getdiyi halda kilsələri də gəzir. Onun yüksək çinli bir çox şəxslərlə danışığı, əslində, diplomatikdir (“üsuli-dövlətə¹ layiq cavablar verdi”, “üsuli-dövlətiyyədən xəbərdardır” deməsi bunu göstərir). İsmayıl bəyin hərbi qulluqdan sonra da xüsusi dövlət tapşırıqlarını yerinə yetirdiyi sənədlərdən üzə çıxır və bu səfərdə də onun hansı tapşırıqsa əməl etdiyini düşünə bilərik.

Ancaq fikrimizcə, bir şey də gözdən qaçırılmamalıdır; Osmanlı ordusunun görkəmli sərkərdələriylə bu görüşlərindən bir il sonra Qutqaşının həyatında mühüm hadisə baş verdi – Anadolu ordusunun baş komandanı müşir (marşal) Zərif Mustafa paşa 1854-ün aprelində Hacı İsmayıl bəyə gizli yolla məktub göndərərək sultanın adından onu Azərbaycan və Dağıstanda Rusiya əleyhinə üsyanlar təşkil etməyə çağırırdı, bu məktub erməni polkovnik M.T.Loris-Məlikovun² casuslarının əlinə düşdü. 1855-dən çar hökuməti Hacı İsmayıl bəyin hər bir hərəkətinə göz qoymağa başladı və bütün ömrünü Rusiyaya qurban vermiş sərkərdə gizli nəzarət altında yaşamağa başladı.

Marşalın sultanın adından çar generalına belə ərkyana müraciətdə bulunmağa cəsarət göstərməsini göydəndüşmə inamın, yaxud anlaşılmazlığın nəticəsi saymaq, sözsüz ki, ciddi sadələvhlik olardı. Görünür, general-mayor Hacı İsmayıl bəy Qutqaşın adını çəkdiyi və çəkmədiyi *Osmanlı hərbiçiləriylə söhbətlərində* özünü “üsuli-dövlətiyyə” şərtləri xaricində rus zabitindən daha çox türk və müsəlman təəssübkeşi kimi aparıb və bununla da indiyədək axıtdığı qaradaş qanlarının günahını yumağa imkan qazanmaq istəyib. Ancaq bu da aydın gözə çarpır ki, Qutqaşın “Səfərnəmə”dəki qeydləri aparmaqla çar idarələrində özünə qarşı şübhə oyatmamağa çalışıb.

Bütün bu deyilənlər, bizcə, “Səfərnəmə” əlyazmasının dini yox, hər şeydən öncə, hərbi önəm daşıyan elmi-coğrafi bir əsərin özül daşları, qaralamaları olduğunu təsdiqləyir.

“Səfərnəmə” əlyazması indiyədək özyazma (avtoqraf) sayıldığından, ondakı qaralamaları Hacı İsmayıl bəyin etdiyi düşünüldü³. Ancaq

¹ Diplomatiyaya.

² *Mixail Tarieloviç Loris-Məlikov* (1825–1888) Şamilin milli-azadlıq hərəkatını yatırmağa çalışan rus cəza dəstələrindən birinin başçısı olmuş hərbiçidir. Türk-müsəlman zabitlərinə həmişə qəddarcasına yanaşmış və onları ləkələməyə çalışmış.

³ Müəllifin özyazması yalnız Arıevə (Qüdsə) səyahətin rusca kiçik planıdır.

Hacı Əli əfəndinin köçürdüyünü biləndə bütün qaralamaların, yanlışlıqların yiyəsi də öz-özünə ortaya çıxır. Əsəri Qutqaşınlının yazmadığını qətiyyənlə düşünmək olmaz, çünki o, başdan-ayağa birinci şəxsdir (ədəbin özünün) dilindədir. Bir də ki, burada yazıçının həyatıyla bağlı elə yerlər var ki, özgəsi bunu qətiyyənlə bilməz.

Yeni əldə edilən əlyazma Hacı İsmayıl bəyin yaşayışından elmi-mizə indiyədək bəlli olmayan olduqca dəyərli bilgiler verir.

Görkəmli yazıçının 11 rəbiül-axir 1269-dakı (22 yanvar 1853) qeydindən aydınlaşır ki, Qurban bayramında doğulduğundan, ona bu bayramın səbəbkarı İbrahimxəlil peyğəmbərin qurban kimi kəsmək istədiyini, ancaq mələk Cəbrayılın göydən endirdiyi qoçun sayəsində kəsilməkdən qurtulmuş oğlu İsmayılın adı verilib.

Qasım bəy Zakirin Qutqaşınlının məktubundakı bu bənd yazıçının öz qeydiylə necə də səsləşir:

Həzrəti-İsmail oqlsun dəlilin,
Yetiş imdadına piri-əlilin¹;
Necə fərzəndinə ol dəm Xəlilin
Cəbrail gətirdi qurbandan mədəd.

Öz qeydlərinə əsasən Hacı İsmayıl bəyin hicri ay (qəməri) tarixiylə 1269-da 46 yaşın içində olduğunu götürəndə onun doğum tarixi 1223-ə düşür. (Bu tarixi onun qəbrinin başdaşındakı epitafiya da təsdiqləyir). Deməli, yazıçı 1223-ün Qurban bayramında, yəni 10 zilhicədə – miladi tarixlə 27 yanvar 1809-da doğulub.

27 cəmədiyül-axir 1268-də (18 aprel 1852) indiki İsmayılı rayonundan keçib Qəbələyə gələrkən yazıçı öz babası Hacı Şəfi sultan haqqında çox dəyərli məlumat verir. Bizə Hacı İsmayıl bəyin Kəlbəli sultan adlı şair babası bəlli yəni də Hacı Şəfi sultan, onun taleyi haqqında heç nə bilmirdik. Buna görə də yazıçının qeydinin böyük elmi önəmi var.

Yenə maraqlı bir məlumat. Həmin gün Göyçay çayının qırağında dövlətin ona bağışladığı “xalisə” Məhəmmədağalı (indi: Məmmədağalı; Qəbələ rayonundadır) kəndində dincələn ədib yazır: “...Oturub şimala baxanda iki dərənin arasında özümüz bina edən Qalacıq adlı

¹ Əlil qocanın, yəni Bakıda sürgündə olan Qasım bəy Zakirin.

kənd və yaxşı ovlaqlar və Qasım xan qalası görünür”. Burada bizimçün iki yenilik var. Birincisi odur ki, indi İsmayılı rayonunda yerləşən Qalacıq kəndini Hacı İsmayıl bəy bina edib (ya da köklü bərpa etdirib). (Qəbələli coğrafiyaçı Nüsrət Nuruyevdən öyrəndik ki, Qalacığın yaxınlığında İsmayıl bəyin arvadının adına Hacı Bikə yaylağı da var). İkincisi də, Mə(hə)mmədəğalının onun xalisəsi olması bəlli deyildi.

Salman Mümtazın apardığı sorğudan Qutqaşının hərbi qulluqdan buraxıldıqdan sonra Şamaxıda 6 il işlədiyi göstərilir. Onun burada haçandan işləməyə başlamasıyla bağlı 26 cəmədiyül-axir 1268 (17 aprel 1852) tarixli qeydində oxuyuruq: “Çün şəhri-Şamaxıda dörd sənədən ziyadə (4 ildən artıq – Ə.T.) padşah əmrinə binaən əyan-əşxasların işlərinə öncəm vermək üçün məmur olmuşduq və ol ətrafin əyan-əşxaslarıyla ziyadə ülfətlənmişdik, ona binaən onların səğiri və kəbiri (kiçiyi və böyüyü – Ə.T.) və sair əhaliyi-şəhər cəm olub, bizi şəhərdən intəhayi-mehribanlıq və hörmət ilə yola saldılar”. Bu qeyddən onun 1263 (1847)-dən (istefaya çıxdığı vaxtdan) Şamaxıda “bəy komissiyası”nda işləməyə başladığı bilinir.

Hacı İsmayıl bəyin nəslə tanınmış, qohum-əqrəbasına saysız-hesabsız olmuşdur. Bu qohumlar təkə Qutqaşında yox, başqa yerlərdə də yaşayıb. “Səfərnəmə” müəllifi indi İsmayılı rayonunun Tircan bölgəsində yerləşən Maçaxı kəndini təsvir edərkən deyir: “Maçaxı qəryəsinə çatmamış, kənarında bibimizin və sair əqrəbalarımızın mərqədlərinə (qəbirlərinə – Ə.T.) ziyarət edib, axşama iki saat qalmış Maçaxıda Zülfüqar bəy – ki, Qasanı mahalının bəylərinin nəslindəndir və bizim də əmməzəmizdir (bibioğlumuzdur – Ə.T.) – evinə nüzul etdik” (düşdük – Ə.T.).

1979-un yayında Maçaxıya gedərək həmin qəbirlərlə tanış olduğumuzda bizi heyrət bürüdü – təsəvvürəgəlməz ustalıqla yonulmuş uca başdaşları indi də çox yaxşı qalıb. Maraqlıdır ki, burada çoxlu sultanlar, böyük bəylər basdırılıb. Bizcə, sultanlar Hacı İsmayıl bəyin qohumlarıdır.

Maçaxı qəbiristanlığının dərin elmi araşdırılması çox dəyərli bilgilər üzə çıxarar.

Əldə olan sənədlərə görə, Qutqaşını “Rəşid bəy və Sədət xanım” hekayəsini yazarkən fransız dilini yaxşı bilməyib. Bu əsər ilk öncə ana dilimizdə – türkcə yazılıb, sonrasa fransızcaya çevrilib. Ancaq səfər illərində Hacı İsmayıl bəy fransız dilini gözəl bilib. Müşir (marşal) Məhəmməd paşayla söhbətlərindən danışarkən qeyd edir:

“Firəng lisanında (fransız dilində – Ə.T.) qayətdə fəsih (çox gözəl – Ə.T.) danışib və üsuli-dövlətə layiq bir cavablar verdi”. Deməli, İsmayıl bəy fransız dilini özü yaxşı bilirdi ki, Məhəmməd paşanın da “fəsih danışdığını” dəyərləndirirdi.

Budur, İsmayıl bəy Qutqaşının ikinci bir dəyərli əsəri – “Səfərnamə” yenidən, demək olar ki, artıq bütöv halda oxucuların ixtiyarına verilir. Bu əsər görkəmli yazıçı haqqında görüşlərimizi daha da genişləndirəcək, onu bizə daha yaxşı tanıdacaq.

Qutqaşının qələmindən çıxan və indiyədək gözəndən yayınan iki sənəd də onun irsini və yaşayışını öyrənmək baxımından dəyərlidir. Hər ikisi məlumat vərəqəsi (“dokladnaya zapiska”) olan bu sənədləri ruscadan çevirərək bu kitabda oxuculara çatdırırıq. Onlardan birincisi 14 mart 1837-də Gürcüstan, Qafqaz və Zaqafqaziya diyarlarının baş müdiri baron Q.V.Rozenə yazılıb. İkinci məlumat vərəqəsi 19 mart 1852-də Qafqaz canişini knyaz M.S.Vorontsova göndərilib. Onları təhlil etməkdən qaçaraq təkcə bunu deyək ki, vərəqələrdə əksini tapmış acizənə müraciətlər heç də Qutqaşının təbiətindən yox, çar dönəmindəki rəsmi sənəd üslubundan irəli gəlir.

* * *

Görkəmli yazıcının əldə olan və bu kitaba salınan əsərlərindən danışmaq qurtardıq. Ancaq bu, o demək deyil ki, Hacı İsmayıl bəy Qutqaşının yaradıcılığı bunlarla da bitdi. Yox, mövcud qaynaqlar bu fikrə qol qoymur və Qutqaşının başqa əsərlərinin də olduğunu dönmədən göstərir. Biz burada düzgünlüyünə inanmaq məcburiyyətində qaldığımız bir neçə əsərlə bağlı qaynaqları qeyd edəcəyik.

Hacı İsmayıl bəyin “Tutu” əsəri haqqında *Ənvər Şükürzadənin* biza söylədiklərindən:

– Mən 1926-da, Tomska gedib düşmüş Bəhram bəy “Fə dai”nin yanında idim. Haqqında “Təzkireyi-Nəvvab”da qısaca danışılan Bəhram bəy Zakirin qız nəticəsidir və mənə də uzaq qohumluğu çatır¹. Bəhram bəydə iki əlyazma vardı – biri Zakirin indi də çap olunmamış

¹ Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan M-67/2365 şifrəli Nəvvab təzkirəsində yaş 35-tə çatan şuşalı Bəhram bəy Əsəd bəy oğlu Vəzirzadə Qarabağlının Qasım bəy Zakirin nəvəsi (əslində nəticəsi), Abdulla bəy Asinin bacısı oğlu olduğu, “Fə dai” təxəllüsüylə yazıb-yaradan bu şairin gözəl təbi olduğu, fars və rus dillərini yaxşı bildiyi, əxlaq və rəftarda tayı tapılmadığı göstərildikdən sonra onun şerlərindən örnəklər də verilib.

külliyatı və biri də Qutqaşının “Tutu”su. O, məndən çəkinib, yatanda həmin əsərləri döşəyinin altına qoyurdu.

Bəhram bəyin yanında beş gün qaldım. O, bu vaxtda “Tutu”nu mənə oxudu. İndi yaxşı yadımda qalmayıb, ancaq xatırladıqlarımı deyəcəyəm. Əlyazma 30 səhifədən çox olardı. Ərəb əlifbasında azərbaycanca yazılmışdı. Burada Qarabağ həyatından danışılırdı. Tutu adlı qızla bir cavan oğlanın (adını unutmuşam) macəraları verilmişdi. Oğlan istəyir ki, Koroğlu kimi öz başına dəstə toplansın. Əsərdə şerlər də vardı.

Beşinci gecə Bəhram bəy yuxudaykən Zakir külliyyatını götürdüm gəldim, ancaq “Tutu” döşəyin altında qaldığı üçün Bəhram bəyi oyatmaqdan qorxub onu götürmədim. Zakir indi də məndədir, ancaq “Tutu” necə oldusa bilmədim; yəqin ki, Bəhram bəy kimi o da izziz-soraqsız itdi...

Filologiya elmləri doktoru, *professor Əziz Mirəhmədovun “Qəribə tale” yazısından:*

“Düzdür, mərhum ədəbiyyatşünas Həbib Səmədzadə söhbətlərindən birində bizə demişdi ki, onda Qutqaşının naməlum bir əsəri var. Lakin nə onun sağlığında, nə də sonralar belə bir əsər meydana çıxmadı”¹.

“Professor Rəfili öz məqaləsində Qutqaşının ədəbi irsindən bəhs edərək yazırdı ki, “Qutqaşının Azərbaycan dilində əsərləri naməlum adamların əlində olan əlyazmaları halında saxlanılmaqdadır. Əlbəttə, bu, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində böyük bir boşluqdur və bu əlyazmalarını axtarıb tapmaq və Qutqaşınlının yaradıcılığını daha ətraflı tədqiq etmək vacibdir”. Professor bu qeydində Qutqaşının hansı əsərini nəzərdə tuturdu, o hansı əsasla bu fikrə gəlib çıxmışdı? – bunlar bizə məlum deyil; amma onun “bu əlyazmalarını axtarıb tapmaq” haqqında arzusu bu gün də öz qüvvəsində qalmaqdadır. H.Əfəndiyev də tədqiqatlarında belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, “Rəşid bəy və Səadət xanım” yazığının “ilk əsəri deyildir”².

E.Abuşovun “Qalibiyət” qəzetindəki yazısından:

“İ.B.Qutqaşınlının haqqında, daha doğrusu, onun əsərləri haqqında Qutqaşen şəhər sakini Mirzəmməd Cabbarovun verdiyi məlumat da diqqəti cəlb edir. M.Cabbarov böyük Vətən müharibəsi illərində Varşava uğrunda gedən döyüşlər zamanı təsadüfən qədim bir qəsrə İ.B.Qutqaşınlının əsərlərindən ibarət bir kitaba rast gəlmişdir. M.Cab-

¹ İsmayıl bəy Qutqaşınlının əsərləri. Bakı, 1967, s.7.

² Yenə orada, s.17-18.

barovun dediyinə görə, qəsrde zəngin kitabxana varmış. Kitabxananın şərq bölməsindəki kitab polyak dilində olub çoxlu hekayələr və şerlərdən ibarət imiş (seçdirmə bizindir – Ə.T.). Onun dediyinə görə, kitabda İ.B.Qutqaşınlının şəkli də varmış. Kitab qara cildli olub, 400 səhifəyə yaxın imiş. Kitabda ona tanış “Rəşid bəy və Səadət” hekayəsinin də olmasını çox yaxşı xatırlayır. M.Cabbarovun dediyinə görə, bu əsər üç aya yaxın onda qalmış və döyüş çantasında gəzdirmişdir. Əsər polyak dilində olduğu üçün onun məzmunu ilə geniş tanış ola bilməmişdir. Yalnız rus dilinə uyğun gələn sözlər əsasında onun həqiqətən İ.B.Qutqaşınlının olduğunu və əsərin üst cildində müəllifin ad-familiyasını dürüst müəyyən etmişdir. Polyak dilini bilən yoldaşları bu kitabın həqiqətən İ.B.Qutqaşınlının olduğunu təsdiq etmişlər. Lakin bu kitab *təsadüfən tapıldığı kimi təsadüfən də itir* (! – Ə.T.). Varşavadan təxminən 40-50 kilometrlik bir məsafədə yerləşən kiçik bir kənddə onlar bir neçə gün ləngiməli olmuşlar. M.Cabbarov və onun döyüş yoldaşları gecə ikən qəflətən düşmən hücumuna məruz qalmışlar. Gözlənilməz hücumla əlaqədar olaraq döyüşçülərimiz kəndi tərk etməli olmuşlar. Bu qarışıqlıqda M.Cabbarov döyüş çantasını özü ilə götürə bilməmişdir. Sonralar isə bu çanta və kitabın kimin əlinə düşməsi məlum olmamışdır” [1].

Polşa alimi Ancy Xodubskinin yazdıqlarından:

“İlk kitabında müəllif (Qutqaşınlı – Ə.T.) XVIII əsr Şimali Azərbaycanın görkəmli feodal hakimlərindən biri sayılan qubalı Fətəli xanın tarixini əks etdirirdi. Təəssüf ki, bu kitab hələ də tapılmamışdır. Kitab haqqında məlumat ancaq məktubda, yazışmalarda qalıb. Həmin sənədlər isə Varşavadakı milli kitabxananın əlyazmaları bölməsində saxlanılır. Məktublardan aydın olur ki, Qutqaşınlı ədəbi məclislərdə bu romanı (seçdirmə bizindir – Ə.T.) fransız dilində oxuyurmuş” [22].

* * *

Qeydlərimizi professor Əziz Mirəhmədovun aşağıdakı dəyərli sözləriylə bitirmək istəyirik: “İ.B.Qutqaşınlının həyatı və yaradıcılığı ətrafında ciddi, xüsusi tədqiqat aparıb, onu bürümüş dumanı vurubdağıtmaq, ədəbiyyatımızın bu orijinal siması haqqında sanballı bir əsər yazmaq bizim elmimizin öhdəsinə düşən vəzifələrdən biridir”.

*Ədalət Tahirzadə
filologiya elmləri namizədi*

Söykəndiyimiz qaynaqlar

1. Abuşov E. Bir daha İsmayıl bəy Qutqaşınlı haqqında. – “Qali-biyyət” qəzeti, 23 avqust 1975.
2. Azəri türkləri tarixi. Əlyazmalar İnstitutu, fr.783/7590.
3. [Alı bəy Qutqaşınlı. Məktub]. Əlyazmalar İnstitutu, arx.3, Q-2(9)/5576.
4. Bakıxanov A.A. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1951.
5. Behbudov Səlim bəy. Mütərcimdən. Əlyazmalar İnstitutu, arx.38, Q-27(526).
6. Bum mahalında həməzəlli qəryəsinin zükür və ünəsinin nəfs dəf-təri. Əlyazmalar İnstitutu, fr. 790/16877.
7. Qaibzadə Hüseyn əfəndi. Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuə. Əlyazmalar İnstitutu, a) M-133/3045, s.198-199; b) M-131/3043, s.130-131.
8. İsmayılov Rəşid. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1923.
9. [Kərim ağa Fateh. Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi]. Əlyazma-lar İnstitutu, B-5184/26540.
10. Məlumat vərəqəsi. Gürcüstan MDTA, f.2, iş 3841, vər.38.
11. Məlumat vərəqəsi. Gürcüstan MDTA, f.4/30, iş 449, vər.1-2.
12. Mirbağırzadə Mirabbas. Şəki qəzasında hökəmrənliq haqqında tarixi müxtəsər məlumat. – “Maarif işçisi” jurnalı, 1928, №12.
13. Mümtaz Salman. Azərbaycan ədəbiyyatı. Qasım bəy Zakir. Bakı, 1925.
14. Mümtaz Salman. Avropa təsirində yazılmış ilk hekayəmiz. Əlyazmalar İnstitutu, arx.38, Q-26 (505).
15. Mümtaz Salman. Azərbaycan ədəbiyyatı. Məhəmməd Hüseyin xan Müştəq. Bakı, 1925.
16. Mümtaz Salman. İsmayıl bəy Qutqaşınlı haqqında qeydlər və məqalə. Əlyazmalar İnstitutu, arx.38, Q-27(526).
17. Mümtaz Salman. “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi mü-hərriri Qutqaşınlı İsmayıl bəyin həyatı. – “Ədəbiyyat qəzeti”, 8 iyun 1936.
18. Rəsmi məktub. Rusiya MDTA (Sankt-Peterburq), f.381, siyahı 28, 1892-ci il, iş 18083, vər.4-8.
19. Tarixi-ənbiya və xəlifə və məşahiri-səlatin və xəvanin. Əlyaz-malar İnstitutu, B-125/3544.
20. Tarixnamə (Maddeyi-tarixlər). Əlyazmalar İnstitutu, fr.1294 (7379).

21. Təqdimat. Gürcüstan MDTA, f.12/31/40, iş13, vər.270–279.
22. Xodubski Ancey. Qafqaz “Sultanoviç”i. – “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1 yanvar 1981.
23. [Hacı Əli əfəndi. Məktub]. Əlyazmalar İnstitutu, fr.252/16895.
24. Çıxarış. Azərb.MTA, Xəzər cinayət və mülki məhkəməsi palatası fondu, iş 75, qovluq 5, vər.6–22.
25. Çıxarış. Azərb.EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi, f.1, siyahi 3, iş 1633, vər.377.
26. [Şəki və Şirvan tarixinə aid əlyazma]. Əlyazmalar İnstitutu, B-589/10505, s.47–49.
27. Şirvani Seyid Əzim. Təzkirə. Əlyazmalar İnstitutu, arx.5, Q-3(29) I, s.176–177.
28. Şıxlinski Əli ağa. [Qutqaşınlı haqqında]. Əlyazmalar İnstitutu, arx.38, Q-11 (250).
29. Kəlbəli Soltanovların soykötüyü (şəcərəsi). – AR Mərkəzi Tarix Arxivi, f.69 (Şuşa bəy komissiyası), təsvir 1, saxlama vah.71.
30. Nağıyev Möhsün. Azərbaycanca yeni bir “Tutiname”. – “Elm” qəzeti, 2 noyabr 1987, №42.
31. İ.A.Babayev, Q.M.Əhmədov. Qəbələ. Bakı, 1981.

RƏŞİD BƏY VƏ SƏADƏT XANIM

May ayının gözəl bir günü idi. Bütün təbiətin canlandığı və bəzəndiyi bir zamanda Azərbaycan bəylərindən birinin Sədət adında yeganə bir qızı sübh vaxtı günəş şərqdən doğmağa başlarkən kiçik, ancaq gözəl bir evdən çıxıb xoş bir hava ilə oxşanmaq, çiçəklərin nəşə verən ətrini qoxulamaq və quşların nəvazişli nəğmələrini dinləmək üçün səfalı bir bağa girdi.

Qız bağa girər-girməz bütün təbiət sanki başqalaşdı. Göyün üzü daha da gözəlləşdi. Şad və fərəhli quşlar ağaclardan onun ayaqlarına töküldülər, hava lətif ətirlə doldu – sanki bütün təbiət özünü ona bəyəndirmək istəyirdi. Belə gözəl bir vücuda özünü bəyəndirməyi kim istəməz?!

Gözəl Sədət bir qədər bağda gəzdikdən sonra bir böyük şabalıd ağacının dibində çəmənlikdə əyləşdi. O, indi düşüncə dənizinə dalaraq özü də səbəbini bilmədən tez-tez ah çəkirdi. Onun həyatında sanki heç bir çatışmayan cəhət yoxdu. Gözəl Sədət bir sevgili arzusundaydı. Sevgisiz həyat bədbəxtlik və qəm-qüssədir.

Qızın sığındığı bu romantik bucaq ona o qədər xoşdu ki, səhərlər həmin bağa gəlib ətirli qızılgüllərdən hörülmüş köşkün yanında, ortasında fəvvarə çağlayan bir hovuzun kənarında oturardı.

Bir gün dərin xəyallara dalan qızın qulağına həzin bir səs gəldi:

“Ah! Mən sevgimi gizli saxlamaqçün nələr
etməzdim?!

Ocaq üstündə qaynayan bir qab su mənim
ürəyim qədər qaynar ola bilməz”.

Bu sözləri eşitdikdə nazənin Sədət əyləşdiyi yerdən çəkilib getmək istədi. Ancaq bu təsirli sözləri oxuyan şəxsi görməkçün hürkək baxışlarla ətrafa baxdı; heç kəsi görə bilmədikdə bu səsin sehrli oldu-

ğunu düşündü. Ancaq “sevgi” kəlməsi onun könlünü həyəcana gətirdi və bütün duyğularını alovlandırdı.

Bu vaxt Səadətın mehriban dayəsi Şamah (1)¹ uzaqdan Səadəti rəngi qaçmış və iztirab içində görüb cəld onun yanına gəldi və onu qucaqlayıb öpərək həyəcanının səbəbini soruşdu.

Səadət əli ilə güllərin solmuş yarpaqlarına və ağacdən tökülüb yerdə çürümüş meyvələrə işarə edərək dedi:

– Mənim də taleyim belədir!

Bu sözlər görüb-götürmüş qadına gənc qızın həyəcanının səbəbini anladı. Vəfalı Şamah qızı gecikmədən evə aparmaq istədi, ancaq bağın qapısına yaxınlaşdıqda yenə həmin səs eşidildi:

“Sən mənim gözümdən uzaqlaşmaq istəyirsən,
Ancaq mənim qəlbimdən uzaqlaşma bilməzsən!”.

Hər ikisi heyrətlə yerində dayanıb ətrafa boylandı, ancaq kimsəni görmədi. Bağdan çıxıb onun qapısını bağladılar. Nəhayət, evə yetişdilər. Evdə Səadətın anası Tutu xanım onları gözləyirdi.

Səadətlə Şamahın dinib-danışmaması, kefsizliyi evdəkiləri təşvişə saldı. Gənc qızdan heç bir cavab almayanda Şamaha üz tutdular. Şamah eşitdiklərini onlara genişliklə danışdıqdan sonra qızla onu yalnız buraxmalarına işarə etdi. Şamah qızda bir az bundan qabaqkı sevinci təkrar oyandırmaq istədisə də bacarmadı.

Bağda eşidilən sehri səsə sahibini aydınlaşdırmağa bütün ailə toplaşmışdı. Xeyli fikirdən sonra belə qərara gəldilər ki, bağ cadulanıb və o gündən qızı ora girməyə qoymadılar.

Yazıq Səadətın xəyalları, dərd-qəmi, pərişanlığı günbəgün, saat-basaat artırdı.

Nə dayəsinin qayğısı, nə anasının mehribanlığı, nə oyun, nə də musiqi onu sakitləşdirə bilirdi. O, cazibəli sözləri bir də eşitməkçün əbəs yerə bağa getmək fikrinə düşdü, əbəs yerə üzüyünü bağda itirdiyini anasına söylədi – anası onun bütün yalvarışlarını rədd edərək cavab verdi:

– Əziz qızım, bağın qapısı bağlıdır. Bir möhtərəm və müqəddəs dərviş gəlib o bağın cadusunu götürməyincə ora kimsənin girməsinə icazə yoxdur.

¹ Mötərizə içərisində nömrələnmiş çıxarışlar kitabın sonundakı “Qeydlər və aydınlatmalar” bölməsində verilib.

Bəyin ailəsini dərvişin yolunu gözləməkdə qoyaq. Qafqaz ölkələrində hər evin yanında qadınların yeganə seyrəngahı olan bir bağça olar. Belə seyrəngahı əlindən çıxmış Səadəti də öz otağında dərd çəkməkdə qoyaq, bir az da öz səsi ilə Səadətin qəlbini alovlandıran Rəşid bəydən danışaq.

O zaman 22 yaşına girmiş Rəşid bəy İsmayıl adlı bir bəyin oğlu idi. Bu bəyin alicənablığı və nəzakəti sərvətindən çoxdu.

Bəy, oğluna da öz istəyincə tərbiyə vermişdi, ancaq bu gənc nəciblik, ürəyiyumşaqılıq, qoçaqlıq və mərdlikdə atasını da keçmişdi. O, “Şahnamə”ni və başqa qəhrəmanlıq dastanlarını, xüsusilə fars qəzəllərini oxumağı çox sevirdi. Bundan başqa, onun at sürməkdə, tufəng, tapança atmaqda, silah oynatmaqda böyük bacarığı vardı. Onun ikicə arzusu vardı: bütün məşhur igidlərə qalib gəlmək və bütün zəiflərə, yoxsullara kömək etmək.

18 yaşından başlayaraq Rəşid bəy vaxtını gah at oynatmaqda, gah par-par parlayan silahlar qurşayaraq, yurdunu çapıb-talayın və əkinçiləri incidən quldurlarla çarpışmada keçirirdi. Bəzən məhsuldar dağ yamaclarında ov edərək atını sürüb daim qar və buludlarla örtülü dağların başına, qalın meşələrə və çıxılmaz qayalara dırmaşar, orada quldurların ən gizli yuvalarını axtarıb tapar və onların zülmündən əkinçiləri xilas etməyə vuruşub, yuvalarını tarmar edirdi.

Bir səhər Rəşid bəy yüksək bir dağın başında oturub onun atını yedəyində saxlayan və ondan heç zaman ayrılmayan Əziz adlı nökrəylə söhbət edirdi. Hər ikisi ovdan danışır, təbiətin gözəllik və əzəmətini seyr edirdi. Sübh dumanı düzənlərdən qalxıb göylərə yüksəlir, coşğun çaylar dərələri və düzləri suvarmağa tələsərək güllərin, yasəmənlərin və başqa çiçəklərin arası ilə axırdı. Ağaclar yaşıl yarpaqlarla bəzənməyə başlamışdı.

Bu vaxt birdən onların qulağına zəif bir qışqırıq, həzin bir inilti gəlti. İkisi də quş kimi uçaraq bu səs gələn tərəfə yüyürdü. Bir gənc oğlanı bir neçə quldurun əlində əsir gördülər. Quldurlar o cavanı başqa quldurlara satmaq niyyəti ilə aparırdılar. Qoçaq Rəşid bəy atını Əzizə tapşıraraq xəncərini sıyırdı və quldurların üzərinə atıldı. Onlardan ikisini xəncərlə öldürdü, başqaları isə əsir oğlanı buraxıb meşəyə qaçdılar. Qaçan quldurların da bir neçəsi Rəşid bəyin zərbəsini dadmışdı.

Vuruşma qurtardıqdan sonra mərhəmətli Rəşid bəy tələsik gənc oğlanın köməyinə yüyürdü – o yaralanmışdı. Yarasını qurşağı ilə sarıyıb yaxın bir evə aparmaq üçün onu Əzizin atına mindirdi.

Bir kəndə yetişər-yetişməz onları bir dəstə qadın ağlaşma-şivənlə qarşıladı. Əziz bunun səbəbini dərhal anlayıb ağasının göstərdiyi igidliyi onlara danışdı. Rəşid bəy də öz yükü ilə yetişdi. Aman, nə böyük səadət! Bir neçə saat öncə quldurlar əlində əsir olmuş əziz Mərdanı yenidən görmək bu bicarə qadınlarçün nə böyük xoşbəxtlikdi!..

Gənc Mərdanın anası, arvadı və bacıları qollarını açaraq Rəşid bəyin ayaqlarına yıxıldılar və onun dizlərini öpməyə başladılar. Sonra Rəşid bəyi evə apardılar. Mərdanın gənc arvadı Rəşid bəyin paltarının qanını yudu, plovçün düyü hazırladı və Rəşid bəyə bir tafta qurşaq bağışlayaraq ona “qardaş” dedi. O, Rəşid bəyi yalnız örinin üzünə gülüb mehribanlıq etməkçün arabir tərək edirdi.

Evin daxili görünüşü, gənc ər-arvad arasındakı nəzakət və zərif mehribanlıq – bunların hamısı Rəşid bəyçün yeni bir aləmdi; hər şey onu heyran edirdi. Çünki Qafqazın bir çox yerlərində yalnız bacı və qardaşı olan cavanlar ailə səadətinə nail olurlar, ancaq bizim qəhrəmanımız belələrindən deyildi.

Son dərəcə qonaqpərvərlik göstərdikləri üçün Rəşid bəy ev ziyələrinə təşəkkür etdikdən sonra atına minib Əzizlə evlərinə yola düşdü. Onlar dərin bir sükut içində kənddən çıxıb bir neçə kiçik çayı aşdıqdan sonra, nəhayət, Rəşid bəy üzünü Əzizə tutub dedi:

– Vəfalı yoldaşım Əziz. Mərdanın mehriban arvadını gördükdən sonra özümün yalnız olduğumu aydın hiss edirəm və bu fikrə gəlirəm ki, mənə mənə ürəkdən sevən bir həyat yoldaşı gərəkdir. Elə yoldaş ki, Mərdanın arvadı kimi, yorğun və təhlükəli anlarda mənə ürək-dirək versin.

– Bəli, bu fikir çoxdan mənim başımda dolaşır, – deyər Əziz cavab verdi. – Sizin gözəl bir əmiqiziniz var ki, uşaqılıqdan ata-anasının sizin deyikliniz etdiyini söyləyirlər və deyirlər ki, ata-anasının arzusunu yerinə yetirməkçün o qız bir neçə nücəbanın elçilərini geri qaytarıb. Bundan başqa, sizin qonşu bəylərdən birinin böyük sərvəti və yeganə qızı var; deyirlər ki, həmin qız sizə ərə getmək istəyir, ancaq bu şərtlə ki, ata-ananızı və rəiyyətinizi atıb onların evində yaşamağı qəbul edəsiniz. Bir də, mən Səadət xanım adlı qəşəng və gözəl bir qızın soruğunu eşitmişəm. O xanım bir o qədər dövlətli deyil, ancaq gözəlliyi və rəhmdilliyi ilə ad çıxarıb. Bu xanım Qəbələ xanlarının nəslindən-dir (2), öz ailəsi ilə sizdən səkkiz ağaclıq (3) məsafədə yaşayır.

Rəşid bəy çox diqqətlə qulaq asdıqdan sonra Əzizə cavab verdi:

– Ah, Əziz! Mən o gözəl əmiqızımı təkxi-səltənətdən məhrum etmək istəmirəm. Bir də, kim bilir, bəlkə gələcəkdə o, mənə heç sevməyəcək? Həm də candan əziz tutduğum və pərəstiş etdiyim mehriban atamı, gözəl yurdu və vəfəli rəiyyətlərimi tanımadığım, bilmədiyim bir qızdan ötrü atıb qonşu bəyə xidmət etməliyəmmi? Yox, əzizim, bu iki qızdan vaz keçirəm. Gedək, Səadətə istəyək.

Bu sözləri deyərək Rəşid bəy üzünü Qəbələyə çevirib atın başını boşladı. Çox keçmədən Əzizlə birgə Səadətənin ata-anasının mülkünə yetişdi. Bu mülk yaşıl meşələr, meyvəli bağlar və abad kəndlərlə əhatələnmişdi. Bir tərəfdə uca dağlar və onların üzərində süzən qartallar görünür, obiri tərəfdə köçərilərin ilxıları və sürüləri otlayırdı. Bağbanlar meyvə ağacları, ətirli güllər əkməkdə, əkinçilər buğda, düyü, arpa, pambıq, tütün və sair məhsullar becərməkdəydilər. Bu mənərə qəhrəmanımıza xoş gəlsə də bir hovur belə dayanmadan atını sürətlə çaparaq, nəhayət, şəhərə girdi.

Rəşid bəyin ilk ağına gələn bu oldu ki, Tutu xanımın evinə gəlib-gedən qarılar və qoca kişilər axtarıb tapsın. Rəşid bəy belə qocalardan bir neçəsini tapıb onları bir-bir Səadətənin evinə göndərdi ki, qızın gözəlliyindən, həyə və ismətindən, xasiyyətindən geniş məlumat toplayıb Rəşid bəyə gətirsinlər. Onların gətirdiyi məlumat Rəşid bəyin sevgisini daha da alovlandırdı. Xüsusən Səadətənin evində Rəşid bəy haqqında olan rəy onun öz məqsədinə çatacağına böyük umudlar verdi.

Verilən məlumatı yoxlamaq üçün Rəşid bəy Səadətə öz gözüylə görmək niyyətinə düşdü. Bütün müsəlmanlar evlənənədək gələcəkdə onların həyat yoldaşı və rəfiqəsi olacaq qadınları görmək səadətindən məhrumdur. Buna görə də Rəşid bəy onun könül evini viran qoyan sevgini hələlik gizli saxlamaq istədi. O, bir bağban paltarını geyərək Səadətənin hər gün gəlib gəzdüyü qonşu bağda bağban oldu. Yüksək bir hasar o iki bağı bir-birindən ayırırdısa da Rəşid bəyə Səadətənin nəğmələrini dinləməyə mane olmurdu.

Bir dəfə gecənin qara pərdəsi bağın üzərinə çəkildə Rəşid bəy hasarın üstündən Səadətənin bağına atıldı və səhərəcən böyük bir kolun arasında gizləndi. Səhər açılcaq Rəşid bəyin gözləri qarşısında bir tərəfdən günəş, obiri tərəfdən Səadətə görünürdü. Rəşid bəy Səadətəni gözüncə nəfəsi daraldı, huşsuz halda ağacın dibinə yıxıldı.

Səadət bir neçə dəfə bağı dolandıqdan sonra evə qayıtdı. Bizim zavallı aşıq də huşa gəlib işlədiyi bağa qayıdanda bağı sahibini orada

gördü. Rəşid bəy bağda işləmək istədisə də qıçları titrədi, əlləri heydən düşdü və gözləri Səadətın xəyalından başqa bir şey görmədi. Günəşin üfüqdə gizlənməsini səbirsizliklə gözlədi.

Ulduzlar göy üzündə görünər-görünməz öz yarını görmək və onun Şamahla oturub Sədinin və başqa İran şairlərinin qəzəllərindən danışmasını dinləmək üçün Rəşid bəy təkrar eşq yolunu tutub gəldi. Səadət ona gündən-günə daha ağıllı və daha xeyirxah görünürdü.

Bir gün Rəşid bəy özünü ona təqdim etmək, onun qarşısında diz çöküb adını söyləmək, ona gəlməsini rica etmək fikrinə düşdü. Ancaq təklifinin rədd edilməsindən, həm də Səadətın anasında və qohunlarında şübhə oyatmaqdan qorxaraq yalnız bir neçə qəzəl oxumaqla kifayətləndi. Səadətə o qədər dərin təsir bağışlayan və nəhayət, bağın qapılarını bağlatdıran qəzəllər də bunlardı.

Rəşid bəy hər gün bağa gəlir, ancaq bir daha Səadətə görə bilmir, darıxır, canı sıxılır, qəm dəryasına qərq olur, gözləri yaşla dolurdu. O, bağda otərəf-butərəfə sərgərdan dolaşır, sevgilisinin ən çox xoşladığı çiçəkləri bəsləyirdi. Birdən qapının yanına düşmüş bir qızıl üzük onun gözüne sataşdı. Üzüyü götürüb baxdı və Səadətın adını onun üstündə oxudu. Üzüyü dönə-dönə öpərək bağrına basdı və bağdan çıxdı.

Rəşid bəy Səadətın bağa gəlməməsinin səbəbini öyrənmək üçün bağban paltarını çıxarıb şəhərə getdi. Orada əhvalatı öyrəndikdən sonra nökrəri Əzizlə ata minib öz yurduna (4) qayıtdı.

Rəşid bəy dərin sıxıntı içərisində susurdu. Onun uzun, qara kirpikləri o qədər gözünü qapamışdı ki, yolu güclə görürdü. Əllərində cilovu tutmağa hey qalmamışdı. At da yiyəsinin qəmginliyini duyurmuş kimi, onu atasının evinə tez çatdırmağa tələsirdi.

Nəhayət, Rəşid bəy evlərinə yetişdi. Atası onu bağrına basıb öpdü və qəmginliyinin səbəbini soruşdu. O zaman vəfalı Əziz evdən çıxandan bugünədək oğlunun başına gələn əhvalatı bəyə danışdı. Əziz Rəşid bəyin məhəbbət dərдинə mübtəla olduğunu və Səadət xanımı almaq istədiyini ona xəbər verdi.

Mehriban ata onlara təsəlli verərək tez Qəbələ şəhərinə (5) elçilər yolladı. Elçilər rədd cavabı gətirdilər – Səadətın anası öz qızını o yerin varlı bir xanına vermək niyyətindəymiş.

Bu xəbərin Rəşid bəydə və onun atasında doğurduğu kədəri təsvir etmək mümkün deyil. Tutu xanımın, sərvəti və rütbəni Rəşid bəyin alicənablığından üstün tutmasını Rəşid bəyin atası özünə böyük təhqir

saydı və oğluna bir də o qızın adını çəkməsini qəti qadağan etdi. Ancaq eşqin hücumuna müqavimət göstərməyə Rəşidin gücü qalmadığından, gizlicə Qəbələyə qayıtdı.

Səadət xanım yoxsulların və dilənçilərin pənahıydı. O, yoxsullara çoxlu sədəqə verərdi. Səadət xanımın yanına dilənçilərdən başqa kimsənin yolu yoxdu. Ona görə də Rəşid bəy Səadət xanımın yanına bir yol tapıb eşqini bildirmək üçün dilənçi paltarını geyməyi qəti etdi. Vəfalı Əziz də paltarını dəyişib dilənçi paltarını geydi. Hər ikisi ağ uzun saqqal qoyub Səadətə evinə gəldi. Sədəqə almaq üçün onları Səadətə yanına gətirdilər.

Rəşid bəy evə girib sevgilisini görcək bütün vücudu titrədi və sədəqə diləmək əvəzinə, camaatın içində onunla sevgisindən danışmaq istədi, ancaq bir söz belə söyləməyə qüdrəti qalmadı – əl-ayağı qurudu, dizləri titrədi, bihuş olub Səadətə qabağında yerə yıxıldı.

Səadətə qışqırığına Şamah və başqa qadınlar gəldi. Əziz, yoldaşının xəstə və zəif olduğunu bəhanə gətirərək tez onu yerdən qaldırdı və otaqdan çıxardı.

Bir neçə gün sonra şəhərdə bayram bütəsi qurulmuşdu. Bu bayramda cavanlar tufəng, tapança, ox atmaq və qılnc oynatmaq məharətlərini göstərməliydilər. Məşq üçün hazırlanmış meydan bayram paltarını geyinib gözəl atlar minmiş cavanlarla doluydu. Meydanın bir tərəfində ağsaqqallar, obiri tərəfində isə üzləri ağ rübəndli qadınlar oturmuşdular. Səadət də onların içərisindəydi. Bu zaman Rəşid bəy də atın belində meydana girdi. Onun qızıl yəhər və üzəngisinin, əlvən paltarının parıltısı günəşin işığına üstün gəlirdi.

Camaat Rəşid bəyi böyük ehtiramla salamladı və belə oyunlarda məharətli olduğuna görə oyunu başlamağı ondan rica etdi.

Rəşid bəy bir neçə qoçaqlıq göstərdikdən sonra keçib qadınlar tərəfdə atını saxladı. Onun igidlik və gözəlliyinin tərifi eşitmiş Səadət bu dəfə boyunu və gözəlliyini görməyə də imkan tapdı. Bu görüşdən Səadət öz qəlbində, gələcəyini həll edəcək bir sevgi doğduğunu duydu.

Gün batdıqdan sonra camaat dağılıb getdi. Evə qayıtdıqdan sonra Səadətə üreyi Rəşid bəyin fikri-xəyalıyla çırpınmağa başladı. Gecə yatağa girəndə Səadət tez-tez dərin ah çəkərək Şamahla Rəşid bəydən danışdı.

Dan yerinin parlaq ziyası qarşısında gecənin pərdəsi yox olmaqdaydı. Günəşdən bütün təbiətə həyat yayılırdı. Günəşin şüaları Səadətə otağına düşür, divarlara parlaq işıq saçılırdı. Pəncərədəki ətirli

çiçəklər gənc qıza tərəf əyilmişdi, güllər sanki öz yarpaqlarıyla onun zərif əllərini öpmək, şəhləriylə onun üzünü sərinlətmək istəyirdi. Ancaq pəncərənin qabağında oturub dərin sükuta dalmış Səadət yalnız Rəşid bəyin xəyalıyla yaşayırdı.

Şamah Səadətin kədərinin səbəbini bilsə də yenə ondan “niyə bu qədər qəmli və kədərlisən?” deyər soruşdu.

Səadət ona iztirab içində cavab verdi:

– Ah, əzizim Şamah! Bütün dünya Rəşid bəyin tərəfindən danışır. Mən o gözəllikdə və o qoçaqlıqda bir qardaşım, ya bir sevgilim olmasımı nə qədər arzu edərdim! Onu da bilirəm ki, bu yaxın zamanda mən öz nəcabəti və sərvətiylə qürrələnən Əsgər ağanın arvadı olmalıyam. Mən onun xasiyyətinə bələd deyiləm – bəlkə heç mənə sevmir? Ah! Elə bir uşağa ərə getməkdənsə daim anamın və sənin yanında yaşamağı nə qədər xoş bir səadət hesab edərdim! Elə bir adam məndən nə məhəbbət, nə də həssas könül uma bilər. Gənc xanın ata-anası öz oğullarını evləndirmək istəyirlər, ancaq düşünməzlər ki, bu işdə iki şəxsin bədbəxtliyinə səbəb olurlar: bir öz oğullarının, bir də gələcək gəlinlərinin. Bəli, əzizim, dərd və iztirablarımmın əsl səbəbi budur.

Bu sözlər Səadətin ağzından çıxar-çıxmaz bir dəstə dilənçi əllərini açaraq, yalvara-yalvara qapıdan içəri girdi. Mərhəmətli Səadət onların halına yanır, əhvallarını soruşur, şəfqətlə bir-bir onları ovundururdu. Dilənçilər Səadət xanıma təşəkkür edə-edə evdən çıxdıqda Rəşid bəy dilənçi paltarına bürünmüş halda özünü camaatın içinə qatıb sevgilisiylə bir neçə söz danışmağa çalışdısa da ürəyinin şiddətli çırpıntısı ona mane oldu. O, Səadətin üzünə baxmaq istəyir, ancaq Səadətin gözlərində parlayan işıq onun qüvvətini əlindən alırdı. Rəşid bəy danışmaq istəyir, ancaq ağzı yarıyadək açılır, dili kəkə-ləyərək anlaşılmaz sözlər söyləyirdi.

Nəhayət, gənc qız yalançı dilənçiyə üz tutdu. Ancaq ona yanaşarkən qızda anlaşılmaz bir həyəcan oyandı. Qız dilənçiyə müraciətlə:

– Möhtərəm qoca, məndən nə diləyirsiniz? – soruşdu.

Rəşid cavabında:

– Ey zavallıların umudu, pənahı, mənim bir dərdim var ki, heç bir dil onu izhar etməyə qadir deyil, – dedi.

– Sizin dərdinizin davası mənim qüdrətim xaricində olmazsa onu sizdən əsirgəmərəm, – deyər Səadət cavab verdi və yenə də sözünə davam edərək dedi: – Sizin cəsur bir dilavərə ehtiyacınız varsa o zaman

bütün zavallılar yavəri Rəşid bəyə müraciət etməni tövsiyə edirəm; onun ləyaqət və cəsaretinə heç nə çatmaz. Dünən özüm onu gördüm.

Sözünün bu yerində Səadətın səsi qırıldı, Rəşid bəyin tərifi davam etdirə bilmədi.

Bu sözlərdən sonra Rəşid bəy Səadətın ona bəslədiyi məhəbbəti duymazdımı?! Onun alov saçan gözlərində zərif, lütfkar və atəşli bir hissini macərasını oxumazdımı?! Artıq o, dilənçi əbası altında və qoca saqqalıyla üzünü gizlədə bilərdimi?! Yox, bu, olan şey deyildi!

O, özünün qondarma paltarını və saqqalını bir tərəfə ataraq qızın ayaqlarına döşənib sevgilisinə müraciətlə:

– Sizin bəhs etdiyiniz xoşbəxt Rəşid mənəm, – dedi. – Sizi görmək və dinləmək məqsədiylə paltarımı dəyişib bağınızın qonşuluğunda aylarla bağbanlıq edən mənəm. Ah–naləni bir cadugər sədası sayaraq sizi o səfalı bağçanızın seyrindən və özümü sizi görmək səadətindən məhrum edən də mənəm. Nəhayət, sizi candan artıq sevən və sizə pə-rəstləş edən də mənəm. Mənim xoşbəxtliyim və taleyim sizin əlinizdədir. Mən yalnız sizin bağda itirdiyiniz üzüyə sahib olduğuma görə yaşayiram. Ah, Səadət! Mənim eşqimi rədd etməyin, məndən üz döndərməyin, məndən etinanızı əsirgəməyin, məni sevin! Bu üzüyü də məndən ayırmayın. Siz onu əlimdən alsanız onda əllərim rəqibim Əsgər ağanın qanına boyanacaq. O halda Kazım xan oğlunun intiqamını almaqçün bütün qoşununu atamın kiçik məmləkətinə yeridəcək. Atam isə sizə bəslədiyim eşqin yolunda öz mülkünü, məni və bütün yavərlərini itirəcək. İndi, Səadət, mənə bir cavab verin, taleyimi həll edin.

Səadət özünü itirdi, Rəşid bəyin qolları arasına atılaraq dedi:

– Mən səni çoxdan sevirəm.

Rəşid bəyə elə bu sözlər bəddi. O, Səadətə yalvarmağa başladı ki, bu saat uzaq və sakit məmləkətə gedib ata–anadan icazə almadan orada evlənsinlər.

Səadət sanki bir günlük yeni ay kimi idi. Çovğuna düşmüş gül yarpağı tək əsirdi. Nəhayət, titrək səslə Rəşid dedi:

– Mən səni sevirəm. Səninlə hər yerə getməyə hazırım. Üzüyüm də səndə qalsın. Ancaq Allaha and verirəm, namusumu ləkələməməkçün tez buradan çıx get, şəhərdə qal və məndən xəbər gözlə.

Rəşid nişanlısının əlini öz sinəsinin üstündə ovuşduraraq onun gözəl saçlarından bir həlqə kəsib barmağına sarıdı və Şamahın bələdçiliyi ilə otaqdan çıxdı.

Şamah geri döndükdə Səadətə dedi:

– İndi siz ata-ananızın razılığı olmadan, onların xeyir-duasını göz-ləmədən tanımadığınız bir adama könül verdiniz. İndi, söyləyin gö-rüm, atanızın söz verdiyi o oğlana sözümlə nə olacaq?

Səadət onun cavabında dedi:

– Əzizim Şamah, mənim bu qədər şiddətlə çırpınan ürəyimi sən də bir yandan sıxma. Rəşidi ayaqlarıma döşənmiş gördükdə ondan mə-həbbətimi əsirgəyə bilərdimmi? Onun həssaslıq, gözəllik və cəsə-rətinin şöhrəti aləmə elə yayılıb ki, iki dəfə görməklə könlümdə ona bəslədiyim məhəbbəti gizlədə bilmədim. Mehriban Şamahım! Mənə yazığın gəlsin. Onu sevdiyimi söylədiyimçün mənə dərd vermə; ək-sinə, məni alovlu eşqimə nisbətən ona yetərinçə məhəbbət göstərmə-məkdə qına.

Ah! Mənim həqiqi duyğularımı ona çatdırmaq gücündə olan sözlər varmı? Onun xurma ağacına bənzər şümşad boyu, yaya bənzər qara qaşları yalnız mənim deyil, bütün qadınların könlünü ovlaya bilər. Onun parlaq gözləri baxdığı hər şeyi əritməyə, məlahətli səsi bütün duyğuları heyran etməyə qadirdir. Ah, mən onda gördüyüm bütün məlahət və lətafətləri niyə onun qarşısında bir-bir söyləmədim?!

Mən İran şairinin (6) bu kəlamının gerçək mənasını indi anla-yıram:

Bülbül güldən uzaq olduqda
Onun eşqiylə bütün təbiətə zövq verir,
Ancaq gülün yanına gəldikdə lal olur.
İki sevgili də bir-birini gördükdə həmin hala düşür.

Səadəti öz sirdaşıyla Tutu xanıma sirlərini söyləmək və Kazım xan oğlunun diləyini rədd etməkcün bir bəhanə axtarmaqda qoyaq, keçək Tutu xanımın otağına.

Tutu xanım sübh namazını qıldıqdan sonra evdə lazımi əmrləri verib adəti üzrə Qurandan bir surə oxumaqla məşğuldu. Bu halda hərəmxanaya girməyə icazəsi olan hərəm nökrəri qapıdan girdi.

Bu məmləkətin bütün əyanları hərəmxanaya ən vəfalı, ən ağzıbü-töv və xüsusən yaşı keçmiş nökrərlərdən qulluqçu seçərdilər. Nökrər içəriyə girdikdə əllərini döşünə qoyub dərin bir təzim və ehtiramla xanıma baş endirərək dedi:

– Xanım, sizə bu gün bir müjdə gətirməyə cəsərət etdim. Çoxdan bəri gözlədiyimiz, gözəl xanımımızın nişanlısının göndərdiyi elçi bu saat şəhərimizdədir. Gələn elçi Əsgər ağanın əmisidir. Onun qiymətli paltarlar geyinmiş iki yüz atlısı var. Özüylə qıza çoxlu nişan hədiyyəsi və oğlan yengəsi kimi bir neçə xanım da gətirib. Bu xoş xəbərlə sizi təbrik edərək bacınızı çağırmaq əmrinizi gözləyirəm ki, o da qız yengəsi olaraq buradan gəlinlə birgə oğlan evinədək getsin.

Hərəmxana nökeri bu sözləri deyərək çıxdı. Bir neçə dəqiqədən sonra Tutu xanımın bacısı sevincək qapıdan girdi və bacısını öpmək üçün qollarını açdı. Hər ikisi Səadətə veriləcək cehizdən danışmağa başladı. Cehizsə bir yataq otağının avadanlığından, qızıl və gümüşlə işlənmiş bir neçə əşyadan və toya gələnlərə hədiyyə etməyə bir neçə silah zinətlərindən ibarətdi.

Ancaq bu qədər təlaş artıqdı – Səadətə cehizə ehtiyacı yoxdu, çünki o, ərinə yeni həyat, tükənməz səadət, təsvirəgəlməz zövq aparacaqdı. O gözəlliyi olmayan qızlar da bundan artıq cehiz aparmırdılar. Qafqazın cənub tərəflərində kişilər cehiz gətirməyə (7), qadınlarsa itaət etməyə borcludur.

Tutu xanımla bacısı qarşdakı toydan danışaraq şirin çay və şirin qoğal hazırlayıb Səadətə gözləyirdilər. Birdən Şamah özünü itirmiş halda qapını açaraq Tutu xanıma Səadətə göndərdiyi məktubu uzatdı. Tutu xanım məktubu açıb bu sözləri oxudu: “Mehriban anacan! Sizin yanınızda günahkar olmasaydım özümü ən xoşbəxt adam sayardım, ancaq əfsus, özümü ən bədbəxt qız hesab etməyə məcburam. Dzlərinizi qucaqlayaraq, məni bağışlamınızı xahiş edirəm. Başıma gələn qəzanı sizə danışmağa Şamaha icazə vermənizi rica edirəm”.

Vəfalı sirdaş Şamah iki gəncin bir-birinə məhəbbətini, onların görüşməsinə və daim birgə yaşamağa and içdiklərini genişliklə nağıl etdikdən sonra Tutu xanımın qanı hədsiz qaraldı. Bacısı isə öz bacısı qızının məşhur xana ərə getməsinə istədiyindən, Tutu xanımla danlayıb daha da acıqlandırdı.

İkisi də Səadətə otağına getdi. Səadət anasını görçək onun ayaqlarına döşəndi. Gənc qızın iztirabı, rənginin solğunluğu və qorxuya düşməsi Tutu xanımın yola gəlməsinə səbəb oldu. Bala sevgisi Tutu xanımın gözünün ağrı-qarası qızına olan qəzəbinə üstün gəldi. Qızını bağrına basıb, toyun baş tutmamasına var gücüylə çalışacağına söz verdi. Bu qısa sözlər Səadətə bəddi, çünki anası bu sözü verdikdən

sonra ona heç nə çətin və mümkünsüz görünmürdü. O, anasının əl-lərini öpməyə başladı.

Onlar yenicə toxdayıb çətin məsələnin həlli üçün bir yol axtarırdılar ki, birdən hərəmxana nökrəri girib, Əsgər ağanın əmisinin xanıma özünü təqdim etmək arzusunda olduğunu xəbər verdi. Bu adı eşidən Səadət onun nə məqsədlə gəldiyini bilərək yenidən təşvişə düşdü. Anası da iztirab içində hərəmxana nökrərinə əmr etdi ki, nəca-bətli qonaqdan bir günlük üzr istəsin və ertəsi gün təşrif gətirməsini rica etsin. Tutu xanım və bacısı bir neçə saat Səadətin yanında qalıb ona təsəlli verməyə və onu Kazım xanın oğluna getməyə razı salmağa çalışdırlarsa da bir şey çıxmadı. Nəhayət, axşam üstü onlar oradan çıxıb Əsgər ağanın elçisinə nə cavab verəcəklərini düşünməyə başladılar.

Ey mənim əziz və mehriban dostum, Siz ki başıma bu balaca Asiya hekayəsini yazmaq fikrini saldınız, Siz ki bu qədər lütfkarlıqla mənim sərf-nəhv (qrammatika – red.) xətələrimi düzəldirsiniz (8), şübhəsiz, məndən soruşacaqsınız: “Niyə bu qədər müddətdə Rəşid bəydən bir xəbər verməyib yalnız Səadətdən danışırısan?”.

Ah! Əziz dostum, bilsəniz bu ad nə qədər gözəl xatirələr oyadır! Bilsəniz bu adı gündə min dəfə təkrarlamaqdan nə dərəcədə həzz alıram! Hətta “S” hərfini ən adi kəlmələrin başında yazarkən, ya dildə söylərkən bilsəniz bu hərf nə qədər mənim gözümdə və qulağımda lə-tafətli və məlahətli olur! Bu sirləri bilsəniz, əminəm ki, bu adı daha artıq təkrarlamağa Siz özünüz məni vadar edərsiniz və xəyalat səmasında qanad açdığım Səadətin evindən eşiyə çıxmağı mənə qadağan edərsiniz.

Yuxarıda dedik ki, Rəşid bəy öz sevgilisinin yanından od düşmüş evin buxarisindən alov çıxan kimi çıxdı və alov kimi havada qeyb oldu. Nəhayət, şəhərin qırağında bir komaya yetişdi. Orada vəfalı Əziz atlarla bərabər onu gözləyirdi. Nökrər ağasının gəlişindən xeyli xoşhal olub bir bəhanəylə ev yiyələrini evdən çıxardı ki, Rəşid bəylə asudə dərdləşsin. Rəşid bəyin üzündə sevinc olsa da eyni zamanda fikri dağınıq görünürdü. Elə ki yalqız qaldılar, Əziz sükutu pozub soruşdu:

– Harada olduğunuzu və başınıza nə işlər gəldiyini soruşa bilərəmmi?

Rəşid cavabında dedi:

– Ah, sevimli Əzizim! Bu səhər mən bədbəxt bir aşıqdim. Bir az sonra dilənçi oldum. Nəhayət, misilsiz mələyimin vəslinə çataraq xoşbəxt oldum. Görünür, bu türkcə şer mənim mələyim üçünmüş:

Güldür bu? Deyil; gül belə xəndan olmaz,
Gündürmü? Deyil; gün gecə rəxşan olmaz.
Derdim ki, mələk; mələk məhəbbət bilməz.
Kimdir bu ki, təşbihinə imkan olmaz? (9)

O elə cazibədar məxluqdur ki, heç kəs ona vurulmaya bilməz.

Əziz dedi:

– Ağa, mən sizin ən sadıq nökrinizəm, ona görə ürəklənib sizə deyirəm ki, söylədiyinizə görə, Səadət xanıma aşıq olmamaq mümkün-süzdürsə də ondan uzaqlaşmağınız məsləhətdir, yoxsa özünü və sevgilinizə tükənməz əzablar, kiçik məmləkətinizə böyük bəla və atanıza dərin izzət rəva görmüş olarsınız. Atanız bu iş razılıq və sizə xeyir-dua verməyib.

– Yox, sevimli Əziz! – deyərək cavab verdi. – Mən onu elə bir ehtirasla sevirəm ki, ondan uzaqlaşmağı ağıma belə gətirə bilmərəm. Onun xəyalı daim gözlərim önündədir; o dərəcəyə çatıb ki, ondan başqa bir şey görmürəm. Bizim evlənməyimizə heç bir əngəl yoxdur, çünki hər bir çətinlik eşqimizi gücləndirəcək, cəsarətimizi ikiqat artıracaq və susuzluqdan yanan çiçəklər sulandıqda canlandığı kimi, eşqimiz də canlanacaq. Çiçəkləri suvararkən qabaqca onlarda əzginlik olsa da bir az sonra yeni bir qüvvə, yeni bir həyat qazanmış olurlar.

Mənim atam və məmləkətim üçün heç bir təhlükə yoxdur. Buna görə təşvişə düşmək mənasızdır. Kazım xan qarşımıza bir düşmən kimi çıxsa mən öz atlılarımdan başqa məni candan sevən qonşularımızdan da böyük bir qüvvə toplaram. Bütün Dağıstan ellərini dolaşib hökmran xanlardan kömək istərəm. Ondan sonra əldə qılın, ürəkdə eşq alovu və intiqam atəşi öz qoşunumla rəqibimin atasının öz sərhədində onun qarşısına çıxaram. Bir neçə çarpışmadan sonra sən məni igid atlılarımla bərabər onun Ərəş sarayında görərsən.

Bir də, deyirsən ki, sən atandan xeyir-dua almamısan. Atamın bir neçə ay bundan qabaq Səadətə mənimçün elçilər göndərərək rədd cavabı aldığını nə tez unuttun? Bu, onun razılığını göstərmirmi?

Ah, sevimli Əziz! Səadətə mən bir-birimizçün dünyaya gəlmişik. Bizim taleyimiz bir-birinə o qədər möhkəm bağlanıb ki, heç bir maneə ayıra bilməz. İndi mənə söylə görüm biz ayrıldıqdan bəri sən nə görüb nə eşidibsən?

Əziz deyəcəklərinin onu və ağasını nə qədər təhlükəyə salacağını bir qədər düşündükdən sonra cavab verdi:

– Bu gün bir az xırda-xuruş almaqçün bazara getmişdim. İki-üç dükan keçməmişdim ki, birdən səs-küy qopdu. Bütün dükançılar və müştərilər dükanlardan çıxdılar. Hamı səs gələn küçəyə yüyürdü. Mən də onların dalınca getdim. Bir evin eyvanına çıxıb tamaşa etdim, gördüm ki, toy atlısına bənzər bir dəstə atlı gəlir. Gəlin aparmağa gəldikləri görünürdü. Dəstənin başında iki nəfər gözəl geyinmiş atlı, yedəklərində gəlin üçün qar kimi dümağ, cilovu bəzəkli bir at aparırdı. Hər iki tərəfdən piyada həbəşi¹ gəlirdi. Dalda zurna-balaban çalınır, bir dəstə pəhləvan mil oynada-oynada gedirdi. Bunlardan sonra at boyda iki qatıra qoşulmuş, qızıl-gümüşlə bəzədilmiş bir təxti-rəvan gəlirdi.

Bu dəstənin içində iki yengə qadın da vardı. Onların üzü rübəndlə örtülü olsa da çalğıcıları, oxuyanları, oynayan mütrübləri və cəngiləri² görə bilirdilər. Bu iki yengədən sonra bir neçə qadın təxti-rəvanın dalınca at üstə gəlirdi. ...Nəhayət, qiymətli paltarlar geymiş 200 atlının başında bir qırmızı libaslı şəxs gəlirdi. Mən bu adamın kim olduğunu soruşdum, dedilər ki, Əsgər ağanın əmisidir.

Mənim ağam, şəhərdən sizə gətirdiyim qəmgin əhvalat budur.

Bu sözlərdən dünya sanki Rəşid bəyin gözündə daraldı. Onun bədəni qəzəbdən titrədi, qara qaşları çatıldı, gözlərindən od parladı. Əsəbi şəkildə bığını bura-bura sükuta gedib xəyala daldı. Gecənin qaranlığı şəhəri bürüməyə başlarkən Rəşid bəy atın belinə sıçrayıb Əzizə dalınca gəlməsini əmr etdi və Səadətın evinə tərəf çapdı. O qədər darıxırdı ki, getdikcə yolun daha da uzandığını zənn edirdi.

Gecə möminlərin qəlbi kimi sakit, xainlərin və canilərin ürəyi kimi qaranlıq və xəyanətkardı. Bu iki yolçunun nəfəs alması və atlarının tappılısı hərdənbir eşidilməsəydi onların varlığına belə şübhələnmək olardı.

Rəşid bəy bir kəlmə də olsa danışmırdı. O, Səadətın evinə girməyə bir yol axtardısı da heç bir çarə tapmadı. Səadətın evinin hər tərəfinin hasarlı və qapı-darvazaların xüsusən gecələr qıfıllı olmasını o, indi xatırladı. Kimsəyə görünmək istəmədiyi üçün camaat işləyən küçə qapısından girməyi heç ağına da gətirmir, əksinə, gediş-gəlişsiz bir yerdən yol axtarırdı.

¹ Zənci(lər)

² Qaraçıları

Nəhayət, gecə yarısından bir saat keçmiş o, evin dal tərəfinə keçdi. Burada Rəşid bəy atından enib atı Əzizə tapşırırdı və onu gözləməsini əmr edirdi, özü isə bir yol tapmaq üçün ora-bura boylanmağa başladı. Yol tapmayıb təkrar Əzizin yanına qayıtdı.

– Əzizim, gəl mənə kömək et! – dedi. – Umudsuzluqdan başımı itirmişəm, yolda çəkdiyim planı da yaddan çıxarmışam. Bu məlun hasar mollaların bizə hər gün söylədiyi Sirat körpüsündən də bətor mane oldu. Mən indi bu hasarın qabağında çarəsiz və avara dayanmışam. Mən öz cənnətimə girə bilmirəm, pərəstis etdiyim mələyimə çata bilmirəm!

Ah... Nolaydı bu hasarın qabağında mənim axır nəfəsim çataydı, bu ağacların dibində mənim həyatım bitəydi! Kim bilir, neçə dəfə Səadətın mehriban baxışları bu ağaclara düşüb?! Onun məstedici səsinə eşitmək üçün bütün təbiət müğənniləri¹ neçə yol buraya toplaşdı?!

Əziz, ağasının halından çox pərişan olub atları hasarın yanına sürdü və ağasına işarə etdi ki, atın birinin üzərinə qalxsın. Rəşid bəy atın belində ayaq üstə durub əlini divarın başına yetirdi. Hasarın üstünə çıxaraq asanlıqla sürüşüb həyəətə düşdü və tez Səadətın pəncərəsinə tərəf yüyürdü.

Pəncərədən zəif bir işıq gəlirdi. Səadət pəncərənin yanında Şamahla söhbət edirdi. “Mənim gələcək taleyim bu söhbətdədir. Bu söhbət məni ya çıxılmaz bir bəlaya, ya da böyük bir səadətə aparacaq”, – deyərək Rəşid bəy diqqətlə söhbətə qulaq asmağa başladı.

– Ah! Əziz rəfiqəm, nə yaman günlərə qaldım! Mənim başımda nə bəlalər varmış! Nə çıxılmaz çətinliyə düşdüm! Mən sabah Əsgər ağanın elçilərinin gətirdiyi cehiz və nişanları qəbul edərək onun əmisinə qoşulub getməyə məcburam. Xeyr! Rəşid bəyə vəfasız olmaqdan, ona verdiyim sözdən dönməkdənsə ölməyə razıyam!

Bilmirəm, ifadəmin nöqsanlı olmasındanmı, yoxsa bu yazdığım dilə yetərinəcə aşina olmadığımıdanmı, nəhayət, öz qəhrəmanlarımla şiddətlə maraqlandığımıdanmı, Səadətın bu sözlərinin Rəşid bəyə olan təsirini təsvir etməkdə acizəm.

Rəşid bəyin ağzından çıxan sevinc qışqırığı Səadətın diqqətini ona cəlb etdi. Səadət gecənin bu vaxtında onun gəlməyindən diksinib həyəcədən bir söz söyləyə bilməyərək mat qaldı. Rəşid bəy bir müddət danışa bilməyib, nəhayət, özünü topladı və Səadətə müraciətlə:

¹ Quşlar

– Ey mənim ruhumun ruhu!(10) Ey mənim Səadətım, – dedi, – artıq vaxt yetişdi; bu saat ya verdiyin vədə əməl etməlisən, ya da əbədilik ayrılığımızı qəbul etməlisən. Aman, yalvarıram sənə, gün doğmamış gedək! Bu təklifimi rədd etsən həyatın mənim gözümdə dəyəri qalmaz, gözünün qabağında bu xəncəri ürəyimə saplaram və ayaqlarını qanımla boyayaram.

Səadət bu sözləri eşitdikdə, sevgilisinin öz sinəsinə dirədiyi xəncəri gördükdə “gedək!” deyə qışqıraraq bayıldı. Bir an da itirmədən Rəşid onu qucağına götürüb yola düşdü. Vəfalı dayə bələdçilik edərək kiçik bir qapını açıb onu küçəyə çıxardı. Rəşid bəy qapıdan çıxan kimi atın belinə sıçrayaraq sevgilisini də qucağına basıb Şamahla vidalaşdı və onunla görüşməyə söz verdi. Sonra ata bir məhmız vurdu. Yorulmaz, vəfalı Əziz də dalınca, şəhərdən uzaqlaşmağa üz qoydular.

* * *

Möhtərəm ağalar! Siz bu hekayəni oxuduqda Səadətın tərifi uzaqdan eşitməklə Rəşid bəyin bütün dünyanı tərk etməyə hazır olmasını, özünü bağban və dilənçi surətinə salmasını və nəhayət, ikinci dəfə görüşdükdə onu qaçırmasını gördünüz. Mən əminəm ki, siz bu hekayəni uydurma və imkandanxaric bir şey sayacaqsınız. Yox, ağalar! Siz ki bütün həyatınızı qadınlar məclisində keçirirsiniz, onların zərif səslərini, lətif söhbətlərini dinləyirsiniz, Şərq ölkələrində bir qadının ancaq bir baxışının, hətta ancaq qadın adının cavan oğlanlara nə dərəcədə təsir etdiyini bilmirsiniz. Bu cavanlarçün qadınların səsində nə qədər lətafət olduğunu, onların dodaqlarından qopan ilk sevgi kəlməsinin cavanların bütün hissiyyatını nə dərəcədə qaplamasını təsvürünüzə gətirə bilməzsiniz. Bu halları anlamaq və hiss etməkçün bu ölkələrdə doğulmaq və ya bir neçə il bu ölkələrdə yaşamaq gərkdir.

Bu hekayəni oxumağa etina edən lütfkar xanımlar!

Siz gənc Səadətın, ata-anasının əmrindən boyun qaçırıb bir zəngin və nəcib xana ərə getməyi rədd etdiyinə və Rəşid bəyin tərifi uzaqdan eşidib özünü də yalnız bir dəfə görməklə ona qoşulub qaçmasına təəccüblənirsinizsə o zaman, xanımlar, mən cürətlə sizə söyləyə bilərəm ki, Şərq aləmindən bixəbərsiniz. Sizə xoş görünməyə var qüvvəsiylə çalışan dəstə-dəstə gənclər daim sizin ətrafınızı bürüməkdədir. Onlar sizin külək vurmuş rübəndləriniz kimi, ətrafınızda atılıb-düşür-lər, məclislərdə sizə pərəstiş edənlərdən başqa kimsə görmürsünüz.

Müsamirələrdə şəninizə minlərlə mədhlər söyləyirlər. Şərq qadını isə öz ata və qardaşlarından başqa heç kəsi görmür. Əlbəttə, belə bir şəraitdə yaşayan qadının bu qədər asanlıqla atəşli bir sevgiyə düşməsi sizin təsəvvürünüze sığmaz. Ah! Siz bu qadınların yerində olsaydınız, onlar kimi daim dörd divar arasında, pərdə altında yaşasaydınız o zaman Səadətın bizim qəhrəmanımıza qoşulub qaçmasını, umudvaram ki, bağışlar və bu hekayənin ardını lütfkarlıqla oxuyardınız.

* * *

Şəhərdən çıxdıqda Rəşid bəy üçüncü atı haradan tapacağını düşü-nərəkən birdən qulağına at tappılması gəldi. Rəşid bəy tez atdan sıçrayıb düşdü, tufəngini əlinə alıb tappıltı gələn tərəfə yönəldi. Bir atlı gəldiyini gördülər. Rəşid bəy tufəngin lüləsini onun sinəsinə dayayıb qışqırdı:

– Sal silahını, burax atını, yoxsa bu dəqiqə səni ayağımın altına sərərəm!

Atlı onun əmrlərini tez yerinə yetirdi. Rəşid bəy onun atını alıb içində 30 qızıl olan kisəsini ona bağışladı. Atlı yalvardı ki, bütün silah-larımı al, ancaq atıma dəymə, çünki Kazım xan məni mühüm bir işdən ötrü şəhərə göndərib. Rəşid bəy “Kazım xan” adını eşitcək çaparı tutub bir ağaca sarıdı və ondan şəhərə nədən ötrü göndərilməsini so-ruşdu. Çapar dedi ki, Kazım xan Rəşid bəyin Səadət xanımı istədiyini və hazırda Qəbələ şəhərində olduğunu öz qardaşına xəbər verməkçün məni göndərib.

Rəşid bəy özünü ona tanıdaraq sıçrayıb atına mindi və yoldaşıyla bərabər qalın meşəli bir dağa sarı getməyə üz qoydu.

Onlar meşəyə yenicə girmişdilər ki, hava birdən-birə dəyişdi; göydə gurultu-nərilti qopdu, yağış şırhaşır tökülməyə başladı. Şimşək çaxır, ildırım şaqquldayırdı. Guya təbiət bütün gücünü Səadətın huşu-nun özünə gəlməsi və Rəşid bəyin yol çətinliklərinin artması üçün toplamışdı.

Rəşid bəy yerli camaata görünməməkçün meşənin qalın yerinə çəkilməyə tələsirdi. Bir az getdikdən sonra yolu itirdi və meşənin içə-risində azdı.

Səadət artıq ayılmışdı. Rəşid bəy ondan üzr istəyərek:

– Ey ruhumun ruhu! – dedi, – mənim yolumda çəkdiyən bütün əziyyətləri, bütün ürək sıxıntılarını, etdiyən bütün fədakarlıqları gözəl-cə başa düşür və dərindən duyuram. Mən səni ailə qucağından, ana

növazışindən ayıraraq gecənin bu vaxtında, belə pis bir havada bu vəhşi yerlərə gətirdim, bu uzun yollarda səni yordum. Bu qədər xəcalət içərisində yalnız bir şeylə təsəlli tapıram ki, o da səninlə birgə olmağımdır, sənin məni sevdiyinə inanmağımdır və sənin məni bağışlayacağına ümid bəsləməyəmdir, çünki bütün bu işləri səndən ayrıl-mamaq məqsədiylə etmişəm. Mən bu vəhşi yerlərin əhli olmaq, çöllə-ri bu yağış kimi göz yaşımıla suvarmaq, küləyin şiddətindən ağaclardan qopub dağa, daşa, qayaya toxunan bu yarpaqlar kimi dağlarda, meşə-lərdə sərgərdan gəzmək istəməzdim.

– Ah, əzizim Rəşid! – deyə Səadət onun sözünü kəsdi. – Ata-namın adını çəkmə, çünki onların adını eşidəndə o qədər məyus olu-ram ki, huşum başımdan çıxır. Sıxıntı və əziyyət məsələsinə gəldikdə, sən heç fikir eləmə. Bilsən bu zəhmətlər mənə nə qədər xoşdur! Sənin vücudun bütün bu çətinlikləri nəinki unutturur, hətta bu qorxulu yer-lərdə mənə cəsarət verir.

Hər ikisi bir-birinə dərin sevgilərindən danışa–danışa yolu büsbü-tün azdılar. Nəhayət, səhər açılarda onlar özlərini bir qayanın altında, dərin bir dərənin dibində gördülər. Oradan çıxış yolu görünmürdü. Hər iki sevgili ağaclar, kollar arasında dolaşaraq əldən düşmüş, paltar-ları yağışdan tamam islanmışdı, ona görə atdan enib qayanın böyük daşlarının altına sığınmağı qət etdilər ki, od qalayıb paltarlarını qurut-sunlar və günəşin çıxmasını gözləsinlər, çünki günəş çıxanda dağlarda bəzən hava dəyişir.

Onlar yenicə daldalanmışdılar ki, şiddətli külək qopub bütün du-manı, buludları qovdu. Rəşid bəy bunu qarşıdakı bütün çətinliklərin aradan qalxacağına yozdu. Göy təmizləndi, hava açıldı, günəş sanki paltarları və Səadətin göz yaşlarını qurutmaqçün parladı.

Rəşid havanın dəyişməsindən çox sevinib harada olduqlarını aydınlaşdırmaq və bir yol axtarmaqla məşğul oldu. Bu məqsədlə bir tərənin üstünə çıxdı. Orada gözüne bir ceyran sataşdı, vurmaq istədi. Birdən güllə səsi gəldi, ceyran yıxıldı. Bir ovçu ağacın dalından çıxıb ceyrana tərəf yüyürdü. Rəşid yol soracağıyla ona yaxınlaşdı. Tikanlı kəndinin (11) kəndxudası Mərdanı tanıyanda xeyli sevindi. Mərdan da bir vaxt onu quldurların əlindən qurtarmış Rəşid bəyi tanıdı. Yüyürüb onun əllərini duz kimi yalamağa başladı və hər bir qulluğuna can–baş-la hazır olduğunu söylədi. Rəşid onun bu qədər qədirbilənliyindən təsirləndi, bu yerə gəlməsinin səbəbini və başına gələnləri ona danış-

dı. Sonra Səadətə bir neçə gün dinclik, istirahət verməkçün qıraq bir yerdə xəlvət ev tapmaq istədiyini söylədi. Bu sözləri eşitcək Mərdan tez öz evini təklif etdi.

Rəşid ona min təşəkkür edib Səadətə və Əzizə xəbər verdi. Onlar atlarına minib Mərdanın kəndinə yola düşdülər. Mərdan qabaqda gedib bələdçilik edirdi.

Gün batandan sonra onlar kəndə girib Mərdanın evinə yetişdilər. Vəfalı Mərdan elə ehtiyatla davrandı ki, kənddə heç kəs bu əziz qonaqların gəlməsini bilmədi. Onun arvadı can-başla qonaqlara qulluq edirdi.

Əziz atları yaxşıca rahatladı və onları gəldiklərindən də uzun bir səfərə hazırladı.

Rəşid bir neçə saat dincəldikdən sonra Səadətin yanına gəlib iki günlüyə evə getmək niyyətində olduğunu bildirdi. Evə getməkdə atasından icazə alıb Səadəti onun evinə aparmaq istədiyini söylədi. Bu sözlərdən sonra Rəşid Səadəti qucaqlayaraq atəşli busələrlə üzündən öpdü və vidalaşib öz yurduna yola düşdü.

İndi mən diqqətinizi bir az da Qəbələ şəhərinə cəlb etməliyəm.

Şamah Səadətin qoşulub qaçmasına kömək etdikdən sonra ağaların gözüne görünməkdən qorxub xəlvətcə şəhərdən çıxdı və ailəsi yaşayan Tikanlı kəndinə getdi. Səhər tezdən Tutu xanım Səadətin və dayəsinin evdə olmadıqlarından təşvişə düşüb şəhərdə yaşayan bütün qohumlarına adam göndərdi ki, bəlkə Səadət onların evinə getmiş ola. Səadəti heç yerdə tapa bilmədilər. Tutu xanımın bütün axtarışları boşa çıxdıqda qorxusu daha da artdı.

Rəşid bəyin gecə ağaca bağladığı şəxs günorta Tutu xanıma qızının igid Rəşid bəylə qaçdığını xəbər verdi. Tutu xanım bu əhvalatdan kefsiz olsa da bir az da təskinlik tapdı, çünki Rəşid bəyin tərifi o, hər yerdə eşitmişdi və bilirdi ki, qızı onunla xoşbəxt yaşaya bilər.

Əsgər ağanın əmisinə gəldikdə o, işin uğursuzluğunu görüb qəzəbindən partlamaq dərəcəsinə gəldi və Rəşid bəyin onun saqqalına gül-məsinə yol verməyəcəyinə and içdi. Atlılarını bir neçə hissəyə bölərək Rəşidin dalınca göndərdi və əmr etdi ki, harada tapsalar onu tutub gətirsinlər. Atlılar çox axtarışdan sonra gecə əliboş geri döndülər. Səhəri gün onların ağası ürəyində kin-küdurət öz dəstəsiylə şəhərdən çıxaraq axşamədək yol gedib Ərəşə yetişdi və bütün əhvalatı qardaşı Kazım xana xəbər verdi. Kazım xan isə həmin saat bütün qoşunun toplanmasını əmr etdi.

Ertəsi gün səhər tezdən Kazım xan öz qoşunuyla İsmayıl bəyin mülk və mahalının sərhədinə yeridi.

Həmin sərhəddə Rəşid çoxdan bəri öz müttəfiqlərindən yardım qüvvəsi gözləyirdi. Atası onu bağışlamış və düşmənə qarşı göndərdiyi əsgəri qüvvənin sərkərdəliyini də ona tapşırmışdı. Hər iki düşmənin məmləkətində müharibə hazırlığı gedirdi.

Rəşid bəy qoşunun bir hissəsiylə Kazım xana yaxın yerdə gözəl səngər qurmuşdu. Bir neçə güllə mənzili qabaqda atlılardan bir neçəsini uca ağaclara çıxararaq gözətçi qoyduqdan sonra qoşununa meşənin bir qalın yerində kölgələnməyi əmr etdi.

Rəşid bəy oturdu. Əsgərləri də onun ətrafında diz üstə oturub istirahətə məşğul olduarsa da tufənglərini əllərində hazır tutdular. Əsgərlər müharibə və qələbələrdən danışirdilər. Söhbət çox şirindisə də Rəşid bəy fikirli görünürdü. O, xəyalında qan tökmədən Kazım xana qələbə çalmağın yolunu axtarırdı. Birdən başına bir fikir gəldi və tez onu həyata keçirməyə qərar verdi.

Rəşid bəy yerindən qalxıb ən igid nökrələrindən dördünü seçdi və onunla getmələrini əmr etdi. Gün batar-batmaz onlar kimsəsiz bir cığırla Ərəş şəhərinə yola düşdülər.

Sübh açılan zaman şəhərin kənarına yetişdilər. Rəşid bəy atlarını və adamlarından ikisini şəhərin darvazası yanında qoydu və özü iki adamıyla şəhərə girdi. Onun niyyəti öz rəqibi Əsgər ağanı qaçırmaqdı; bilirdi ki, sübh vaxtı Əsgər ağa bir mürəbbi ilə şəhərin darvazasına və Kazım xanın evinin yaxınlığındakı bağa gəzməyə çıxır.

Qəhrəmanımız öz adamlarıyla həmin bağa yaxınlaşıb çəpər arasından Əsgər ağanı bağda gözən gördü. Əsgər ağa bir kolun dalına keçib mürəbbisindən ayrı düşmüşdü.

Rəşid bəy cəld uşağa yaxınlaşdı və ona Kazım xanın geri döndüyünü, mürəbbinin onu qarşılamağa getdiyini dedi. Uşağı da aldatdı ki, mürəbbi məni sənin dalınca göndərdi ki, səni yapıncımın altına alıb birdən-birə Kazım xana göstərim. Uşaq sevinərək Rəşidin qucağına atıldı. Rəşid onu yapıncımın altına alıb atları dayanan yerə gətirdi. O, adamlarıyla atlara sıçrayaraq, dağlardan əsən yel kimi, gəldiyi yerə üz qoydu.

Rəşid bəyin qoşunu qoyub getdiyi həmin yerdəydi, ancaq yeni gələn kömək onların sayını artırmışdı. Onlar səbirsizliklə çarpışmanı gözləyirdilər, ancaq sevimli başçıların gecikməsindən çox nigaran

qalmışdılar. Onun hara getdiyi heç kəsə bəlli deyildi. Təkcə Rəşid bəyin öz yerində naib qoyduğu Hacı İbrahim adlı hörmətli nökr ağasının getdiyi yeri və niyyətini bilirdi. O da bütün günü Rəşid bəy gədən yollara gözlərini dikərək ağasının üzləşəcəyi təhlükə ehtimallarını düşünürdü.

Artıq gün batmışdı. Sərkərdəsiz qalmış qoşun pərişandı. Hacı İbrahimin gözləri bir nöqtəyə baxmaqdan yaşarmışdı. Birdən-birə qoşundan qopan sevinc çığırtısı Hacı'nın gözlərinə işıq verdi. O, yenidən gözünü yola dolandırır beş atlının sürətlə gəldiyini gördü.

Atların ayaqları altından qopan toz sütun kimi göyə qalxırdı. Ağ köpüyün içində qan-tərə batmış atların ağzından çıxan buğ tozdan da qalındı. Nəhayət, Hacı İbrahim Rəşid bəyi tanıdı. Onun qabağına yüyürdü, bütün əsgərlər də onun ardınca yüyürdülər. Rəşid bəy atdan enib nökrələrindən neçəsini öpdü, sonra Hacı İbrahimə Əsgər ağanı tapşıraraq dedi:

– Bu, Kazım xanın oğludur; indi o artıq arada bir damcı qan tökül-mədən məğlubdur və mənəm bütün şərtlərimi qəbul etməyə məcburdur.

Bu şad xəbər tezliklə bütün əsgərlərin arasına yayıldı. Əsgər ağaya layiqincə böyük hörmət göstərməyi adamlarına tapşırırdıqdan sonra Rəşid bəy ertəsi günədək dincəldi və əyləndi. Sübh tezdən o, Kazım xana barışıq təklifiylə məktub yazaraq Hacı İbrahimlə göndərdi.

Yazıq ata gözünün ağı-qarası oğlunun qaçırılması xəbərini yenice almışdı ki, Rəşid bəydən elçi gəldiyini ona ərz etdilər. Xan elçinin hü-zura gəlməsini əmr etdi. Məktubu təlaşla oxuyub oğlunun halından xəbərdar oldu. Sonra üzünü Hacıya çevirib dedi:

– Mən Rəşid bəyin, Səadət xanımın və hətta öz oğlumun yanında günahkaram, çünki oğlumu özündən ikiqat artıq yaşlı qızla evləndirmək niyyətimə düşdüm. Bunu fikirləşmədim ki, həmin qız başqasını sevir və onun tərəfindən sevilir. Bu saat gedib ağana söylərsən ki, mən onunla barışıram, çünki göz dikdiyim birçə oğlumdan mənə məhrum etmək ixtiyarındaykən onu mənə qaytarmağı təklif edir.

Həmin gün iki hökmdar barışıq bağladı.

Kazım xan oğlunu götürüb Ərəşə, öz sarayına getdi. Rəşid bəyşə qoşunlarını buraxıb öz mahalına (12) yola düşdü. Evə yetişdikdə atasından xeyir-dua və toya icazə alaraq bir bölük seçmə atlı topladı və qohumlarından bir neçə nəfər götürüb Səadəti gətirməyə getdi.

Səadətın qanı qaralmışdı. O, bir tərəfdən ata-anasından, obiri tərəfdən də gələcək ərindən ayrı düşmüşdü. Rəşidin geri dönməyə söz verdiyi gün ötmüşdü. Onun gecikməsi Səadətın iztirabını artırır və onu get-gedə qəm dəryasına batırırdı.

Bir gün qəflətən qapı açılıb sevdiyi Rəşid bəy içəri girdi və tez Səadətın qucağına atıldı. İki sevgili yarın belə görüşündən doğan təəssüratı yazmağa mən acizəm, çünki bir şəxsın sözlərini eşitmədən onun üzündə görünən hissiyyatı yazmaqçün təcrübəli qələm və insanın ruh aləmiylə dərin tanışlıq gərəkdir. Sevgi qarşılıqlı olarsa dilsiz və lətif bir duyğu meydana çıxar. Belə halda sevgililər bir-biriylə çox az danışar. Mən də bu iki aşiqi dinməz-söyləməz bir sevincə qərq olmuş buraxıram.

Nəhayət, deməliyəm ki, Rəşid Səadətə başına gələn bütün macəranı nağil etdi. Səadət də onu böyük şadlıqla dinlədi.

Sonra Səadət anasına bir məktub yazıb Əzizlə göndərdi və öz sirdaşı Şamahı gətirməyi ona buyurdu. Şamahsa kimsənin xəbəri olmadan həmin kənddə öz qohumlarının evində yaşayırmış. O, Rəşid bəyin gəldiyini eşidib onu görməkçün Mərdanın evinə getdi. Ah! Şamah burada Səadətlə görüşməkdən nə qədər şad oldu!

Rəşid bəy və Səadət xanım həmin günü çox şad keçirdilər. Ertəsi günü ev sahiblərinə çox-çox təşəkkür edib onları toya çağırdılar, özləri isə İsmayıl bəyin yanına getməyə tələsdilər.

Bir neçə gün sonra İsmayıl bəy toy ehtiyatını hazırladı və bütün dost-aşnalarına, qohumlarına məktub göndərüb oğlunun toyuna çağırırdı. Bir çox Qafqaz bəylərinin adəti üzrə bu toy bir ay sürdü.

İki sevgilinin xoşbəxt olmasına umud etməliyik. Onlar məqsədlərinə çatıb birgə yaşadıklarını gördükdə, keçirdikləri əzabları xatırlayıb və bu xatirədən böyük həzz alırdılar. Tutu xanım kürəkəninin evində qızının nə qədər şad və xoşbəxt yaşamasını görüb özü də xoşbəxt olurdu. Əzizin rütbəsi artmışdı; o, Şamahla evlənmişdi. Hər gün ağalarına dua edirdi.

Rəşid bəyin atası öz oğlunun xoşbəxtliyinə çox şad olaraq mahalı idarə etməyi ona tapşırırdı.

SƏFƏRNAMƏ

[ŞAMAXIDAN QUTQAŞINADƏK]

Səneyi-1268[-də 26 cəmadi]yül-axir şənbə günü günortaya dörd [saat qalmış] şəhri-Şamaxıdan xudayi-ləmyəzəlin mərhəməti ilə həc-cə təvaf və mərqədi-rəsulillaha ziyarət et[məyə] əhli-əyalımız və ət-balarımız ilə azim olduq ki, əsl vətənimiz Qəbələyə gedib, oradan bu şərəfətli olan məqamlara rəvan olaq.

Çün şəhri-Şamaxıda dörd sənədən ziyadə padşah əmrinə binaən əyan-əşxasların işlərinə əncam vermək üçün məmur olmuşduq və ol ətrafın əyan-əşxaslarıyla ziyadə ülfətlənmişdik, ona binaən onların səğir və kəbiri və sair əhaliyi-şəhər və cəvanib cəm olub, bizi şəhərdən intəhayi-mehribanlıq və hörmət ilə yola saldılar. Bir para sahibihörmətləri iki saat yol ötürüb, Qurd təpəsi ilə məsh olunmuş yerdən vidalaşib, müraciət etdilər. Və xanzadə cənabi-Ömər bəy və qardaşı ilə (1)¹ və bir para bəylərlə Hovz mahalının (2) sərhədinə qədər gəlib, Ağsu çayın kənarında vidalaşib, onlar ayrıldılar. Biz namazı qılıb, yolumuza rəvan olduq.

Maçaxı qəryəsinə (3) çatmamış, kənarında bibimizin və sair əqrəbalarımızın mərqədlərinə ziyarət edib (4), axşama iki saat qalmış Maçaxıda Zülfüqar bəy (5) – ki, Qasanı mahalının (6) bəylərinin nəslindəndir və bizim də əmməzamızdır – evinə nüzul etdik.

Maçaxı qəryəsi Qasanı mahalının bəyləri oturan kənddir. Müqəddəm abadan və gur kənd imiş. İndi həştada qədər ev həmin olur (7). Özünün yaxşı bol suları (8) və qabağından cari olan Girdman adlı çay və ətrafında yaxşı bulaqları və ziyadə meyvə bağları və çəməngahları vardır.

Şamaxı ilə bu kəndin arası altı ağac yoldur. Yolu, palçıq olanda qayətdə məşəqqət olur, çün görə neçə dərələri düşüb-çıxasan və neçə dağları aşasan.

¹ Mötərizə içərisində nömrələnmiş çıxarışlar kitabın sonundakı “Qeydlər və aydınlatmalar” bölməsində verilib.

Biz Şamaxıdan çıxanda neçə saat külək yolda bizə zəhmət verdi. Sonra hava əmin olub, bizim üçün fürsət oldu ətraf cəvanıbdən nəzər ilə vidalaşmağ[a]. Yolumuzun sol tərəfi ki, cənubu ola düşmüş bir köndələn dağ üstündə və ətəyində yaxşı abadan erməni və müsəlman kəndləri və ziraətgahları və çaylar yarmış dərələrin arasından uzaqda görünür¹ Sədərli (9) və onun ətrafında mahalların çölgəsi ta Kür çayının kənarınacan. Və sağ tərəf[i] də ki, şimalı ola uzaqda görünür² qarlı dağlar və meşəqəət qayalar və ondan bir qədər alçaq[da] yaylaq – dağları göyçəmən, ətəyi qalın meşələr.

O dağlardan Fit dağı bir bərk yer olduğuna, mərhum Şirvan xanı Mustafa xan (10) müntəxib edib, səneyi-fi 1229 (11) köhnə şəhəri köçürüb orada şəhər bina etmişdi. Bir neçə ildən sonra genə haman Fit qalası və şəhəri xarab olub, əhalisi genə qədimi, köhnə şəhəri bina etmişlər (12). İmdi uzaqdan bizim gözümüzə haman xaraba dağlar meşə ilə örtülmüş görünür və meşəli dağların ətəyində Basqal adlı qəsəbə (ki, Hovz bəylərinin oturağıdı) və ondan əlavə, ziyadə kəndlər (ki, ətərafı göyçəmən səkilər və qayətdə basəfa meyvə bağları) görünür.

Cəmədiyül-axirin iyirmi yeddisində sübh tezdən yola düşə bilmədik yağış yağdığına, çün ol gecə ki biz burada qalmışdıq, onda kəndin üstündəki dağlara qar yağmış idi. Xüsusən Layıç qəsəbəsinin cənubi tərəfində olan dağlar tamam qar ilə örtülmüş idi. (İsti məmləkətlərdə olanlar üçün bu, çox qərībədir ki, novruzdan bir ay keçmiş qar yağır).

Və qəsəbəyi-Layıcın əhalisi sənətkarırlar. Orada yaxşı tufəng və tapança qayırlır və oturaq (?) misgərlər var ki, onların məkanlarından... (13).

Sonra oradan qalxıb haman şəxslər ilə yolumuza düşdükdə öz nöqətlər[ərimizdən] [dal]badal bizi istiqbal elədilər ta Göy çayın (14) kənarına bir qədər qalmış. Tamam Qutqaşın sultanzadələri səğirən və kəbirən və sair alimlər və hacılar istiqbalımıza gəldilər. Haman Maçaxı bəyləri orada bizim ilə vidalaşıb müraciət etdilər.

O çay da Şirvan ilə öz Qəbələ mahalımızın sərhədidir.

Axşama iki saat qalmış gəlib özümüzün xalisəsi (15) olan Məhəmmədəğalı adlı qəryədə (16) nüzul etdik. Maçaxı ilə o kəndin arası altı ağac yarımır.

¹ Görünən

² Görünən

O ətrafda olan kəndlərin müsəlmanı və ermənisi yanımıza gəldilər. Və oturub şimala baxanda iki dərənin arasında özümüz bina edən Qalacıq adlı kənd və yaxın ovlaqlar və Qasım xan (17) qalası (18) görünür (19).

Həm aşkar[...]¹ [bağç]alar və gözəl çölgələr və abadan üz[ümlük-lər] gördükcə keçmişdə oralarda k[əçirdiyimiz g]ünlər xatirə gəlib, [g]ələcək günümüzə xəyal gətirəndə dünyanın işləri adama bir vəqif kimi gəlir. Bu torpaqları mühafizət etməyə nə qədər qanlar babamız (20) töküüb və özümüz (21) nə qədər zəhmət çəkmişik abadan etməyə. Bu saatda nəzərə Dəvəbatan dağı rast düşəndə babamız mərhum Hacı Şəfi sultanın orada Nadir şah sərkərdəsinin (22) müqabilində şikəst olub, tərki-vətən edib, əlhəl nəslin] Ərəbistanda və Şam məmləkətində vətən qərar tutmağı xatirimə gəldi (23).

Cəmədiyül-axirin iyirmi səkkizində sübhdən saat yarım keçmiş yola düşüb, bir qədər gedəndən sonra Navur qışlağı (24) adlı qəryədə nüzul edib (25) istirahət etdik (26). Burada tamam Qəbələninin (27) əyan və əşxası, alim-üləması qabağa gəlib, qayətdə izdihamlıq ilə öz vətənimiz Qutqaşına daxil olduq (qabaqda çavuşlar salavat çəkə-çəkə) günorta vaxtında, çün Məhəmmədəğalı ilə Qutqaşının arası üç ağac yoldur.

Şamaxıdan Qutqaşına on altı ağac yoldur. Maçaxı qəryəsi[nin ətrafı] xırda təpələr və dərələrdən [...] (28). Və onun qurtaran yer[...]² [...] cəməngah və ziyarətgah düzlər ilə və yaxşı [...]³ [...]lar ilə tamam bağatdı. Bu kəndlər[də] ziyadə ipək [bağları] və meyvə bağları var və axar suların üstündə Şa[h] yolunun (29) cənubi tərəfində [də]xi köndələn dağ xətt kimi çəkilib; üstlərində yaxşı abadan müsəlman və erməni kəndləri ki, hər qisim ziraət üçün qayətdə nəflidir.

[QUTQAŞINDAN TRABUZANADƏK]

Cəmədiyül-axirin iyirmi səkkizindən ta rəcəbin onuna qədər məksi-Qutqaşın.

Əsl vətənimizə daxil olub tikkirdiyimiz və içində oturmadığımız imarətdən və meyvəsin yemədiyimiz, saldıığımız bağdan bir neçə gün istirahət məramında var ikən ətraf cəvanibdən bizi yola salmağa cəm

¹ Vərəq cırıldığı üçün 1-2 söz oxunmadı.

² Vərəq cırıldığı üçün 1-2 söz oxunmadı.

³ Vərəq cırıldığı üçün 1-2 söz oxunmadı.

olan qohum və əqrəba və dost-aşna və bizə qulluq eləmiş adamların gunagun sual-cavablarına məşğul olduq. Onlardan bəzisi bizim bu niyyətimizə şadlıq göstərib və bəzisi gözüyaşlı: “Bizi belə qoyub, nə yerə gedirsən?” deyib neçə gün bizi öz şüglümüzə olmağa macal verməyirdilər. Lakin biz fikrimizi dəyişməyib, səfər tədarükümüzü görüb, burada qalan [adamlarımıza] düsturül-əməl verib rəcəbin onunda Qutqaşından azimi-məqsəd olduq. Çün bizim məmləkətlərdə az kəs üçün ittifaq düşübdür ki, öz zövcəsi ilə və ətba[lar]ı ilə bu nəhv həccə getsin, ona binaən biz çıxan günü ünəs və zükür ziyadə cəm olub, bir tərəfdən onların vidalaşmaq avazı və bir tərəfdən çavuşun minacat sədasi və alim-üləmalarnın duası və bizi ötürməyə gələn əyan-əşxasların özlərinin və atlarının sədaları bizim imarətləri əlahiddə rövneqə salmışdı ki, bu günə gün bizim üçün müyəssər olduğuna kərrat ilə şükür bizim üçün vacib oldu. Bu izdihamlıq ilə günortaya iki saat qalmış yola düşdük.

Zövcəmiz Hacı Bikə (30) düz yol ilə Hacıallı qeryəsinə getdi. Mən bir para xalisə kəndlərimi gəzib, bir para nizam verib axşama dəxi haman kəndə çatdım. Orada iki gecə qalıb, bir para ətraf cəvanibdə olan xalisələrimin işlərinə əncam verib və özüm öz əlim ilə saldıığım bağda bir gün istirahət edib, rəcəbin on ikisində oradan yola düşüb, Qəbələ mahalından [çıxıb], Ağdaş mahalında Ağcayazı [kəndində] Mahmud bəyə qonaq olduq.

Qutqaşından Hacıallıya üç ağac yarım və Hacıallıdan Ağcayazı kəndinə dörd ağac yarım yoldur.

Ağcayazıdan poçt arabasına minib, Ərəş mahalından keçib, Kür çayının bir ağaclığında çadırlar qurub məks etdik. Ağcayazıdan Kürün qırağı yeddi ağac yoldur.

Rəcəbin on dördündə Kürün kənarında bizi ötürməyə gələn qohum-qardaşlar ilə və ətba-nökərlər ilə vidalaşıb, onları qaytarıb, Allahın zilli-himayətinə təslim edib, özümüz Kürün üstündən Mingəçevir yanında qurulmuş porum ilə keçib, öz vilayətimizdən ayrılıb Gəncə torpağına ayaq basdıq.

Öz vətənimiz hesab olur Şirvan və Şəki, çün bu iki məmləkətin adətləri və torpağının təbiəti bir-birinə müvafiqdir. Özləri də qarışq olub Şirvanşahlara qulluq edibdirlər. Və bir əyyam (ərəblərə və İrana və Osmanlıya tabe olan vaxt) Şamaxı şəhərində onların əmirləri və bəylərbəyisi, yainki sərəsgərləri (31) oturub hökumət edibdirlər və hər vilayətdə nəslən bəd nəsl sultanları və məlikləri olub, qulluq edibdirlər. Şirvan neçə bölük imiş. Və Şəki üç bölük: əvvəla, ölkeyi-Şəki, sani-

yən, Qəbələ, salis, Ərəş. Sonra dövləti-əliyyeyi-rus ol vilayətləri zəbt edib; yenə bir-birindən ayırmayıb, bir quberniya, yəni əyalət edib, Şamaxıda hakim təyin edibdir.

Kürdən keçən günün üç çaparxana keçib, altı ağac yol gedib Kürəkbasan çaparxanasında qaldıq.

Rəcəbin on beşində sübh tezdən çıxıb üç saatlıqda Gəncə şəhərinə varid olduq. Gəncə ilə çaparxana arasında iyirmi beş il müqəddəm rus ilə İran mabeynində olan cəng yerin görüb öz halıma təfəkkür etdim, çün ol davada özüm təzə əfsər olub, yüz nəfər piyadanizam tufəngçilərinin üstündə qabaqda dava edirdim. Haman davada çox yoldaşlarım tələf oldu. Bizi Allahi-əzimmüşşən hifz edib və iyirmi altı il yaşadıb. Padşahi-imperator qulluğunda hörmət ilə yanaral rütbəsinə çatıb, imdi əhli-əyalım ilə lazım olduqca tədarük ilə haman məkandan keçirəm bizi Yaradanın evinin ziyarətinə, qara üzümüzü onun qapısına sürtməyə, bu qədər kərəminin şükrünü bəyan etməyə. Bizdə ol qədər qüdrət yoxdur ki, yazaq. Şükür, şükür, şükür!

Ey Şeyx Nizami, qəbrini görüb, rəhmət oxuyub ruhundan təvəqqe edirəm kamalının nöqtə qəderini bizə bəxş edəsən. Rütbənə çatmağa mümkün deyil!

Gəncə bir qədim şəhərdir (xarabalarından bəyan olur). Görünür ki, bir vaxt çox gur şəhər imiş. İndi bir qədər xarabadır. Əlhəl böyüklüyündən iki asar qalıbdır: biri Şah Abbas təmir etdirən meydan (kənarında [özü] əkdirən çinar ağacları) və biri Osmanlılar tikdirən qala (hansı ki, imdi xarab olmuş).

Şəhərdən keçəndə damlarından ziyadə bağ görürsən, çün evləri bağların içində təmir olmuş. Yayda isti olduğuna, köçüb yaylaqlara gedirlər.

Gəncədə neçə saat məks edib düşdük yola. Şəmkir xarabasından və Zəyam kəndindən keçib, on iki ağac yol edib, axşam çatdıq Tavus çaparxanasına. Gecə qalıb, rəcəbin on altısında sübh tezdən yola düşüb günortadan iki saat keçmiş Salahlı çaparxanasına çatdıq. Orada bizim bir para aşna-dostlar bizi görməyə gəlib bizi bir qədər məks etdilər. Onlar ilə vidalaşılıb, yola düşüb, axşam namazı vaxt[1] Gəncə vilayətindən çıxıb, Xram çayının üstündə Sınığ körpüdən keçib, bu gün səkkiz ağac yol etdim. Haman gecə sürüb, sabahı günorta vaxt[1] on ağac yol edib Tiflisə daxil olduq bir para gürcü kəndlərindən keçib və həm Gürcüstana tabe olmuş obalardan keçib. Gəncə vilayəti bir vaxt çox güclü olub, sonra zəif olub. İndi genə Şəmşəddil (32) və Qazax mahalların onun üstə qoyub böyük edibdirlər.

Mingəçevirdən Sınığ körpüyə iyirmi altı ağac yoldur. Bu aralıq Gəncə vilayətinə mənsub olunur. Yol ilə gedəndə sağ tərəfindən bəzi yerdə üç ağaclıqdan və bəzi yerdə beş ağaclıqdan və bəzi yerdə kənarından Kür axır. Sol tərəfindən Gəncə vilayətinin yaylaq dağları yolun kənarı ilə köndələn düşübdür. Kür ilə bu dağın arasında, əvvələn, Gəncəyə tabe olmuş Kürəkbasan və Gəncəbasan və Şəmki mahalları görünür, saniyə, Şəmsəddil mahalı (ki, qədimi sultanlarına tabe imiş) və Qazaq mahalı (ki, içində vəkilləri oturur imiş). Yolun sağ və solunda qışlaqlar bina edib və kəndlər salıb oturubdurlar. Və o vilayətin xalqının əksəri köçəri tərəkəmədirlər, maldar və ziraət əhliidirlər.

Sınığ körpüdən keçdikdə sağ tərəfində Dəmirçi Həsən mahalı və sol tərəfində Baydar, ondan bir az uzaq Borcalı mahalının kəndləri görünür. Özləri müsəlman olub içlərində olan sultanları və xanları ilə Gürcüstan valilərinə tabe olubdurlar. Bəzi vaxt Gürcüstandan ayrı olub, gah Osmanlı və İran padşahlarına qulluq edibdirlər.

Yağlıca dağın keçəndən sonra ta Tiflisə gedənəcən yolun kənarı ilə abadan gürcü kəndləri görünür.

Tiflisə daxil olub bir neçə gün orada məxs etdik ki, orada bir para tedarüklərimizi görüb və cənabi-caynişin ilə müləqat edib, onun müraatı ilə bir para işlərimizi itmama yetirib şəbanın səkkizində yola düşdük. On ağac yol edib Çalı çaparxanasında qaldıq.

Doqquzunda Qori şəhərindən Ləx çayının üstündən keçib, doqquz ağac yol edib Suram çaparxanasında qaldıq. Burada Gürcüstan torpağı tamam olur. Sınıq körpüdən və Tiflisdən keçib bu sərhədə gəlincək iyirmi doqquz ağac yoldur. Tiflisdən Msqet çayına gəlincək Kürün sağ tərəfi ilə gəlib və dar dərə ilə orada əzəmətli körpüdən sol tərəfinə keçib, xaraba şəhərin kilsələrinə və qalalarına tamaşa edib, haman dar dərə ilə Qartsqal çaparxanasına çatdıq. Haman çaparxanada Rusiyətə gedən yol ayrılır.

Biz gələn yolun sağ tərəfi xan-bəylərin abadan kəndləridir. Sonra Qsan çayın keçib, bir balaca dağ aşılıb, Qori şəhərinin çölgəsinə düşdük. Haman çölgənin dörd ətrafı dağdır. Ortasında yaxşı abadan gürcü kəndləri və ziraətqah yerləri vardır. Qori şəhəri bir kiçik qəsəbədir – kənarında olan tərədə bir xaraba qalası ilə. Haman qalanın dibində Kür ilə Ləxvə qarışır. Şəhərin şimali tərəfində qarlı dağların ətəklərindən gələn dərələrdə oset tayfaları olur və cənubi tərəfində (Kürün sağ və sol tərəfində) gürcü kəndləri olur ta Suram çölgəsinə çatınca. Oradan bir yol qiblə tərəfinə ayrılıb, Ağısqaya gedir, fasiləsi də ancaq səkkiz ağac yol olur.

Şəbanın onunda sübh Suramdan yola düşüb, İmeret ilə Gürcüstan arasında olan dağı çıxmaqlığa başladıq. Bu günü yeddi ağac yol edib Belağori çaparxanasına yetdik (33).

On birində səkkiz ağac yarım yol gəlib Qutais şəhərinə çatdıq (34).

On ikisində səkkiz [ağac] yol gedib, Maran çaparxanasından keçib, çayların qarışığı Oruperi ilə müsəmma olan yerə çatdıq.

Maran çaparxanasında İmeret, yəni Başiaçıq torpağı qurtarıbdır. Mundan əqdəm İmeret tayfasının əlahiddə xanları olub, Qutais şəhərində oturubdular. İmdi dövləti-Rusiyə “Qutais qubernası” ad qoyub, Ağısqa vilayətin və həm Quryel ölkəsin onun üstünə qoyubdur.

İmeret məmləkətinin torpağı və yerləri bir qeyri gunədir. Ol sərhəd dağının başına ki çıxırsan, sağ tərəfindən Qafqazın qarlı dağları və sol tərəfində Acar (35) və Ağısqa dağları görünür və qabağında İmeretinin [dağları] – tamam meşə ilə örtülmüş. Əvvəla, dağdan dərə yolu ilə düşəndə bir çaparxanaya qədər sağ ilə solda qayalar və meşələr və meşələrin içindən xırda axar sular və sovuq bulaqlardan başqa, yolun kənarında bir abadanlıq görünməyir. Amma yolun kənarları [qayətdə] səfalıdır. Ağacların dibi göyçəmən və gülzar olmağına binaən sonra sağdan və soldan gələn çaylaqlar dağları təpə-təpə ayırır və hamman təpələrdə və dərələrdə tək-tək İmeret damları görünür (ətrafında bağlar) meşə ağacından və çəpərlikdən. Və gah-gah meşə aralarında təzə salınmış bağlar və əl ilə qayırılmış qarğudalı ziraətləri və sünbül əkərləri vardır. Və meşələr içindən keçəndə vəhşi kimi arvad və kişilər çıxırlar. Və gah-gah meşələrdə özündən bitən¹ çəkillərdən² yarpaq dənnyirlərdi³ qurd tutmaq⁴ üçün.

Qutais şəhəri Əryon çayının (36) üstündə salınıbdır. Ətrafi qalın meşəlik olsa da aralarında yaxşı damları və yaxşı bağları vardır. Və çayın üstündə də təzə tikilmiş bir yaxşı körpüsü var. Körpüdən keçən vaxt düz yola düşüb Xoni adlı qəsəbəyə üz çevirdikdə bir gunə düz və rast yoldur ki, baxanda bir ağacılıqda adamlar görünür. Və Xoni qəsəbəsi də arana mail bir düz yerin ortasında salınan bir qəsəbədir – içində bir yaxşı su quyusu. Və yanı, ətrafları da xırdaca meşələr və meşələrin

¹ Yabanı.

² Tut ağaclarından.

³ Dərirdilər.

⁴ İpək qurdu saxlamaq.

ağaclarının dibləri çəmənəh və otlaq. Və baxanda könüllər şadı xür-rəm olan kimi yerlərdir. Və meşələrinin arasında tək-tək damlar və bağlar da vardır (ta sular qarışığı Oruperi adlı yerə qədər).

Əryon çayı bu gün gəldiyimiz yolun sol tərəfindən axıb və Sixins-xali sağ tərəfdən axıb, Minqrel məmləkətiylə İmeretin sərhədi olub, Oruperi məkanında bir-birinə qarışib, bir bövük çay olur. Bu halda Oruperi çaylar ilən gələn qayıqlar təmir olunmuş¹. Haman yerdə bir polkovnik oturur. Onun zirəstində iki-üç yüz axda saldatlar (37) işlə-məyə və bir qədər incinar çayın yolun rast etmək üçün vardır. Və bir qədər damlar və dükənlər vardır.

Şəbanın on üçündə Minqrel vilayətinin ğuladetlin (?) knyaz Dadian xan[ın] mehribanlıq məqamı ilə bizim qabağımıza göndərən² knyaz Denitrin[lə], Dadian[ın] hazır etdiyi qayıqlara minib Əryon çayı aşağı hərəkət etdik. Səkkiz saat yarım çay ilə axıb Çiradid qəryəsinə düşdük. Çiradid qəryəsində knyaz Maqsim Qucakidze[nin] evində qonaq olduq.

Şəbanın on dördündə genə başladıq su axarı axmağı. İki saat dəxi Əryon çayı ilə gedib bu çayda Sivə çayı ilə qazılmış arxa düşdük. İki saat da bu arx ilə muzdurların qalaqlarının³ zoru ilə gəlib, Sivə çayının kənarına düşüb, bir qədər istirahət etdikdən sonra Sivə çayı ilə üç saat axıb, Redut qala – ki, yəni Qulab ola – ona çatdıq.

Oruperidən Qulaba çay ilə on altı ağac yoldur. Çayın sağ və sol tərəfi qayətdə meşədir. Amma abadanlıq və kənd çoxdur. Qışda maş etməyə çox yaxşı yerlərdir. Çay ilən gedəndə meşənin qalınlığından uzaq yerlər görükməyir, məgər sol tərəfdə Quriyer mahalının dağları və meşələri.

Qulaba çatdıqda [xanın] evinə düşüb, Dadian xanın qövmü knyaz Denitrin ilə kağız yazıb, yola salıb özümüz öz tədarükümüzə məşğul olduq.

Xiyopi, çay dəryaya tökülən yerin kənarında bina olmuş. Çayın iki tərəfindən damlar və evlər tikilmiş, ortasından çay axır. Çün bu evdən o evə gedəndə xırdaca gəmilər ilə gedirlər, o çayı şəhərə sulu küçə hesab eləmək olur. Trabuzan vadisi, Qırım tərəfindən hərçənd buraya gəmilər və qayıqlar gəlirsə də alış-veriş ol qədər yoxdur, çün gələn şeylər Tiflis tərəfinə ötür (38).

¹ Cümlədə hansısa söz(lər) düşdüynə görə mənə anlaşılır.

² Göndərđiyi.

³ Avarlarının.

Bir neçə gün müntəzir qaldıq, sonra Qulab şəhəri havası pis və rütubətli yer olduğundan və iddəmiz fövt olmaq qorxusundan, səbr etməyib, bir neçə atlar kirayə tutub, barxanamızı atlara yüklədirib və özümüz də atlarımıza süvar olub, yağış havası qalmaqlıq ilə şəbanın on yeddisində şəhərdən çıxıb dəryanın kənarı ilə Osmanlı ilə rusun sərhəd[i] olan Şəfqətli adlı qəsəbə tərəfinə rəvan olduqda qəzayi-ilahi bir ruzgari-müvafiq bürüz etdi. So[n]ra Allaha şükür-səna edib, haman gəmiçi Mustafaya əmr etdik gəlib Şəfqətildən bizi alıb getməkliyə (39).

Bədə biz də ətbalarımız və barxana ilə məhz dəryanın qırağı aşağı (sağ tərəfimiz dərya və sol tərəfimiz alçaq meşə və meşələrin də dibləri yaxşı-yaxşı çəmənəh olma) gəlib, saat yarımliqda bir balaca suyun kənarında həm istirahət və həm barxana gəlib çatmaq üçün yarım saat qədəri istirahət etdik. Və o suyun qırağında bir-iki qaraulxana evləri tikdiribdirilər – qaçaq-quçaq malları saxlamaq üçün.

So[n]ra oradan qalxıb yolumuza düşdük. Dəryadan bir vers yol kənar olub, sağ və sol çox qalın meşələr və əla (hündür – Ə.T.) ağaclar [...]¹dən vardır. Bir saat yol gəlib, haman Qutaisdən keçib və Maran çaparxanasının qabağında qayıqlara minib, Qulaba gəldiyimiz Əryon adlı çaydan borum ilə keçib [...]² adlı qəsəbənin qabağında çaparxanasının üstündə iftara düşdük. Və o qəsəbədə Osmanlıdan qalan bir balaca qala vardır. Hala o qalanını içində [...]³ [yaxşı bağ saldırıb]. Yaxşı nizam ilə əkilmiş limu ağacları və zeytun ağacı və qeyri qəribə çiçəklər vardır. Və köhnədən bir məscid (yanında minarəsi və hücrələr) və hamam vardır. Və o qalanın xaricində bir balaca bağ içində bir yaxşı ev (və içində bir qəməndat oturubdur). İçində qızıl gülləri və üzüm tənəkləri (40) (və ətrafi çəmənəh) [olan] və çox aran yerlərdir.

Günorta vaxtı namaz qılıb, oradan qalxıb Şəfqətli qəsəbəsi tərəfinə (ki, sərhəddir Osmanlı ilə rus arasında) rəvan olduq. Saat yarım yol dənizdən qırağ düşüb, sağ və sol tərəfimiz çox qalın və iri meşələr və yolun kənarlarında və ağacların arasında çox zirinc və fındıq ağacları vardır. Yol ilə gedəndə meşənin qalın olduğundan, [ağacların] başları bir-birinə keçib üstümüzə gün düşməyirdi.

¹ Vərəq cırıldığına görə 1-2 söz oxunmadı.

² Vərəq cırıldığına görə ad oxunmadı.

³ Vərəq cırıldığına görə 1 söz oxunmadı.

Bir saat qədəri belə gəlib, genə dəryanın [qırağına] çıxıb (sağ tərəfi [...]¹ və sol tərəfi bərk meşələr ola) gəlib Maltafqa adlı yerin suyundan bor[umla] keçib, dəryanın kənarı ilə başı aşağı yola düşüb getdik – sağ tərəfimiz gah dərya, gah balaca meşə ola. Və sol tərəfimiz qalın meşələrdir.

Maltafqa bir yerdir ki, bir neçə evlər var və içində qazaq və qeyri kəslər vardır (qaçaq-qucaq malları və adamları tutmaq üçün).

Bir saatlıq yol gedib, axşama üç saat qalmış gəlib, Kirğoryob adlı yerin suyundan borum ilə keçib, Şəfqətli (41) tərəfə yola düşdük. Bir az meşəlik ilə gedib, genə dəryanın kənarına çıxdıq. Sağ tərəfimiz dərya və sol tərəfimiz bir günə meşə ki, guya üstündə çardaq kimi gəzmək ola. Və o meşədə yaxşı şümşad ağacları və qeyri ağaclar vardır. Yolun qırağından baxanda Səlmə dağ[ı] kimi görünür. Yeri düz olmaq ilə iki saat yarım qədəri belə yol gedib, yarım saatlıq yol dəryadan kənar olub, meşə ilə gəlib, axşam namazı olmuş. Şəfqətli (42) yetişdik.

Kirğoryob bir balaca yerdir; qazaqlar oturur. Və qeyri evlərdə əhali-dən dəryadan sandallar gəlib çıxar – iskülə kimi. Və oraya gələn sandallarda çox lazit (yəni qarqudalı) gətirillər o ətraflardakı köylərə satmağa.

Redut qala ilə Şəfqətlin arası on saat yoldur. Bura da Osmanlı dövləti ilə rus dövlətinin sərhədi zənn olur. İyirmi iki il müqəddəm Poti qalası sərhəd imiş; üstündə xeyli davalar olub, Osmanlı[nın] əlindən çıxdır. Özü xeyli bərk qala imiş. Osmanlılar ona “Poşa qala” deyirlər.

Şəfqətli (43) bir ba[laca qəsəbə] kimidir. Ruslar adına “Əsvani-Niqolay” deyirlər. Burada bir əfsər qəməndatdır. Neçə dükan-bazarları var. Və qəra[n]tin və gömrükxana da var. Sərhəddən gələn adamları qəra[n]tinə oturdub və malının gömrüyün alıb buraxırlar. Hərçənd qəsdimiz bu idi ki, buradan gecə qalib at ilə azimi-məqsəd olaq, lakin hava xoş olduğuna, biz gəmidə kira etdiyimiz sandal bizdən neçə saat müqəddəm [Şəfqətliyə ye]tib, əyal [...]² binaən dərya ilə getməli olduq.

Şəbanın on doqquzunda təzkirələrimizə qol qoydurub, gün çıxanda əşyalarımızı sandala doldurub, özümüz kənara çəkilmiş fluqə ilə sandala gedib əyləşdik.

Fluqə bir kiçik gəmidir. Beş-on nəfər içində otura bilir. İki-üç nəfər qalaqçı aparır. Bunla[r] xırda olduğuna, hər yerdə quruya çıxa bilir.

¹ Vərəq cırıldığına görə 1 söz oxunmadı.

² Vərəq cırıldığına görə 2 söz oxunmadı.

Onun ilə böyük gəmilərə qaradan mal və adam daşıyırlar, çün böyük gəmilər və sandal hər yerdə kənara çıxıb bilməz – məgər iskələ və li-man olmasa.

Sandal fluqədən böyük və gəmidən kiçik bir gəmidir. Onun altını doldururlar ağırlıq və yük ilə və üstündə qırx-əlli adam oturur. Bir danə yelkanı var. Bir rəis daldan oturub sandalı yeridir və beş nəfər fəhlə (?) qalaqlar ilə qabağa yeridirlər. Hava yaxşı və külək daldan olanda yelkanı açırlar, özü özbaşına, qalaqsız gedir. Bir saatda iki və ziyadə [mənzil] yer gedir.

Sandal yola düşüb getdikcə sağ tərəfimiz dərya olur və sol tərəfimiz də əvvəla Quryal vilayətinin dağları və Acara sancağın dağları görünür. Aşağa, dərya kənarında Çürüksu (ki, imdi orada Osmanlının nizami-qoşunu durur) və Siqəntəz qalası görünür. Ol xaraba olmuş qalada da xeyli davalar olmuş qədim vaxtlarda. On saat yol... (44).

Şəbanın iyi[r]mi birində axşama qədər yağ[ış yağıb], hava pis oldu. İyi[r]mi ikisində hava dəyişilib, gün çıxdı. Şad olub, günorta vaxtı sandal yola düşdü. Bir qədər yol gedib, axşam namazı vaxtı Visə və Atana qəzalarının qabağından keçdik. Günortaya bir-iki saat qalmış Rizə şəhərinə çatdıq. İki gün və iki gecə sandal sürüb, buraya çatdıq.

Şəfəqətdən Batum[a] on saat yol, oradan Atana qəzası[na] iyi[r]mi saat və Rizəyə altı saat (tamamı otuz səkkiz saat) yoldur quruyla. Yavıq zamana qədər bu də[r]ya kənarında sancaq bəyləri oturub, Trabızan paşasına qulluq edirdilər. İmdi Şəfəqətdən ta Atanaya qədər Batumda oturan iki yaxılı (?) paşaya baxır.

Dərya kənarın təqsim edibdirlər beş qəzaya. Onların adları: Çürüksu, Batum, Xopa, Araxva və Atana. Hər birində bir müdir olur. Xalqı [...]dir¹. Özləri qayətdə rəşid və qoçaq görünür. Məişətləri bir qədər dardır, çün yerləri dağdır. Qarğudalı və kəndir və meyvə, yəni alma, armud çoxdur. Böyük meşələri var; ondan gəmilər qayırlar. Hər dərədən su gəlir. Orada qəhvəxanalar var. Və gəmilər durur və xalqı da gəmidə işləyir. Və qəza müdirləri oturan qəzalarda cümə günü bazar olur. Dağlarda olan kəndlərdən piyada gəlirlər, çün at çox az olur və kənardakı kəndlər bir-birinə xırda fluqələr ilə gedirlər.

Və Batum şəhərinin üstünə Ərzurumdan dəxi iki qəza (bir[i] Acar və bir[i] Ərtvin ola) qonubdur (45). Ərdəhandan beş-altı günə atlı Xo-

¹ Vərəq cırlığına görə 2 söz oxunmadı.

paya gəlmək olur. Amma dərya kənarı quruyla getməyi məşəqqət söyləyirlər. Bizim hacılardan da bu yol ilə gələn olubdur zəhmət ilə.

Batum bir küçük və neçə yüz evli bir şəhərdir. İmdi paşa oturdu-ğuna, bir qədər abadan olmağa bina qoyur. Çox heyf edirəm ki, paşa evdə olmadı ki, müləqat edək. Adamları bizə mehribanlıq etdilər. Və onun¹ iskləsinədə iki əsgər gəmissi gördük (46). Biz çıxanda azan verib, camaat ilə namazın qılıb, padşahlarına dua edirlərdir.

Şəbanın iyirmi üçündə günortaya iki saat qalmış Rizə şəhərinə daxil olduqda ətrabalarımızdan bir parasın sandal ilə Trabzana yola salıb özümüz qəsd etdik ki, buradan at ilə gedək, çün hərəmimiz qayətdə sahibi-azar oldu gəmi tutub. Və o sandaldan çıxıb, dəryanın kənarında bir yaxşı çəmənqah qabağında, bir balaca ırmaq kimi su axan ağacın dibində istirahətə əyləşib ətrabalarımızdan birisin o yerin müdiri olan Məhəmməd bəy əfəndinin yanına göndərdik ki, izhari-əhval edib, bizim üçün bir otaq hazır edə.

Bu əsnada qalxıb, beş-on addımlıqda bir came vardı; durub, seyr qəsdinə gedib məscidin dairəsinə girdim. Bir əcaib çəmənqah və yaxşı tut ağacları [var]. Və hücrələr və məscidi zinətli yerdir.

Sonra əvvəl düşdüyümüz yerdən qalxıb, hərəmimizi gətirib, orada istirahət etdikdə haman müdir Məhəmməd bəy əfəndi öz göndərdiyimiz adam ilə bir dəstar portaqaal verib, qabaqca bizə irsal edib söyləmiş ki, apar bu portaqaalları bəy əfəndimizin xidmətinə, bizdən də çox salam et. Səfərdən gələn adamlar üçün portaqaal iyi olur; yeyib, istirahət eləsinlər. İmdi bu saat qulluqlarında hazır oluram.

Yarım rüb keçmiş özünün ətba və mülazimləriylə iyirmi[yə] qədər gəlib, bizi çox ikram-təzim ilə (47) [...]² öz hərəmlərinə gətirib və bizi dəryanın kənarında öz evinin bərabərində bir camedə, oranın müftisi oturan müzəyyən, aquşqaları dəryaya açılan, qapısı məscidin qapısına qarşı olan hücrədə fərağət etdilər. O gecə hərəmimiz tərəfindən fikrimiz mütəəddid oldu (quru ilə və balaca fluqə ilə Trabuzana getməklilyə). Gecə müdir Məhəmməd bəy əfəndi yaxında olan kəndlərə zabit göndərib səhərə qədər səkkiz-dəqquz atlar adamlar ilə hazır etdilər və əlavə, bir balaca fluqə səkkiz kürekçi ilə hazır etdilər – hansı pəsənd və xahiş olunsa ona minilə. So[n]ra o şəhərin alim və üləmaları və

¹ Batumun

² Vərəq cırıldığına görə 1-2 söz oxunmadı.

müdür Məhəmməd bəy əfəndi bizim quru ilə getməyimizə razı olmadılar. “Çox zəhmət olur və eniş-yoxuşu çoxdur” dedilər.

Quru ilə Trabuzana yol on doqquz saatdır. Günortaya saat yarım qalmış fluqəyə mindik. Sağ tərəfimiz dərya və sol tərəfimiz Ağrı dağı düşüb, bir ucu da Trabuzana qədər yetmiş (48) ola.

Rizə bir bala[ca] şəhərdir; təzə görünən aya bənzər. Dağın arasında bina olmuş. Və oranın əhli yaxşı kətançıdırlar heç məmləkətdə olmaya[n]. Və çox portaqal və limu və üzüm tənəyi və zeytun ağacı vardır. Və içində köhnədən əla binalar vardır. Və köhnədən bir qalaça imiş – bir üçü dəryaya gəlib bir ucu dağın üstə dolanmış ola.

Və o şəhərdən Trabuzana gəldikdə dərya ilə iki saatlığa qədər Səlmə dağın[in] üstə və meşələrin içində yaxşı imarətlər görünür. Yeddi-səkkiz saatlıqda Of adlı qəsəbənin qabağından keçib gəlib, altı saatlıqda Sürməne adlı qəsəbənin qabağından bir az dönüb, kənara, bir bövük daşın kölgəsinə düşüb bir az istirahət etdik. Of bir balaca qəsəbədir. İçində [müdür] oturur. Ətrafları ziraətqah. Və yaxında yaxşı çöl-gəli və az-az zeytun ağacı görünür. Və Sürməne bir balaca qəsəbədir ki, içində müdir oturur. Ətraflarında ziraətlər və talalar və onların içində zeytun ağacı çox görünür.

Oradan qalxıb, sağ tərəfimiz dərya, sol tərəfimiz ziraətlər və talalar ola, gəlib axşam namazına Trabuzana çatıb Gavur məhəlləsində təzə yapılmış ikimərtəbə bir imarətdə məks etdik.

Sabahı günü rus baliyozu yanımıza gəlib, mülaqat etdik. So[n]ra xahiş elədik ki, paşa ilə görüşək. O günü paşa qonağında¹ olmayıb, Tuncanə adlı kəndə seyrə getmiş imiş.

Sabahı günü paşa gəlməmiş, kahyəsi bizim yanımıza gəlib bir qədər mülazimlər ilə görüşüb, getdilər. Bir az vaxt keçmiş qonsur tərəfindən xəbər gəldi ki, paşa gəlib evinə, görüşən vaxtdır. Biz də gedib, qonsur ilə bərabər paşa [ilə] mülaqat etdik. Bizə qayət ikram etdi. Vaxtımız təng olmaq səbəbindən təkrar mülaqatımız müyəssər olmadı.

Bir neçə gün Trabuzanda oturduq vafur gəmisinə baxıb.

[QIRMIZI DƏNİZ SAHİLLƏRİNDƏ]

[Şəvvalın yeddisi] (49).

... yaxşı ...

məşriq bir qala v...

¹ İmarətində, evində

Bunun da qabağında bir ba[laca]...
Gəmiçilər ondan qorunurlar. P...
Deyirlər ki, onda şeytan o...
durmağa qoymayır.
Şəvval[ın səkkizində]...
sübh yola düşdük. Ol günü hava...
və gecəsi də sürdük. Sübh vaxtı cəzirəyə...
gəldik. Haman cəzirədə yüz [ev olar].
Bu axşam[m] təzə ayı gördük. İstdi¹ (50)...

* * *

[Şəvvalın] doqquzunda Vəşy qəryəsinə [...] ağac yol edib, günortadan müqəddəm [...]yə düşüb, bir sirt üstə çardağ altında qurulmuş qəhvəxananı iyirmi quruşa tutub oturub və qoyun tapıb kababından yeyib, Nildən gəlmiş ilıx suyu içib sakit olduqda bizim vətəndə olan imarətlərdən və bulaqlardan bu vaxta [qədər gördüklərimizdən] bu yer bizə ləziz və xoş gəldi.

Axşam vaxtı genə gəlib gəmidə qaldıq. Otamızda qayətdə şənnik oldu, çün yeddi gəmidə ol axşam hər tərəfdən buraya gəldilər. Bu axşam rütubət qayətdə ziyadə oldu.

Və Vəşəng limanı bir iyi limandır. Kənarında iki yüzə qədər ev Misirdən və bədəvilərdən bina salıb oturubdur (51).

[Şəvvalın onu (?)].
... hava qaiz olub...
Neman adasın...
düşüb, gecə çöldə qaldıq...
Sabah yola düşüb, hava...
zəhmət çəkdik. Bir tərəfdən isti...
gəminin yeriməməyi darıxdı[rıdı]...
İlkindi vaxtı zübdə limanda...
məks etdi və kənara çıxmaq mümk[ün]... (52).

* * *

...[adamlar]ımız süvar olub, bir təpə...
... [...]ub, qabağına bir cəzirə çıxdı.

¹ İsti

... [...]rüb, süvar olma[dıq]. Yorulduqdan
... [...]i olmuş Hacı Əli əfəndi (53) eşik (?)
[...] oğurlayıb minmək qəsdinə düş[dü].

* * *

Bu sayaq üzrə getdik hamama. Dağın dibindən bir-iki bilək yoğunluqda su çıxır istdi və bir qədər kükürd ilə. Lakin biz təzə Abbas paşa (54) qayıtdıran hovuzla girdik. Çəndən istdi deyil idi; [bəlkə] savuq su qarışmış, yəni təzə hamamlar qayıрмаqdan suyun xasiyyəti dəyişilibdir. Həqiqət, Abbas paşa himmət edib bu su üstə yaxşı imarət yapıdırıb gəlib-gedən üçün.

Burada bir saat qədəri çimib, genə qayıtdıq ismələyə – kimi eşşək ilə, kimi piyada (55).

[Şəvvalın on yeddisi].

... dəniz kənarında (bir yanı qəryədir əlli-altmış evli və on üç xanə nəsrə[nilə]rdir) qaldıq. Müsəlman və bədəvilərdən ətrafında lif (?)¹, ya da xurmalıq bağları [ola]n iki saatlıq kənarı düzdür. Sonra Nurs[əid] (?) [...] ² [...]ləridir. Burdan Nurs[əi]d evləri (?)³ gö[rünü]r, lakin ona getmək bizim üçün müyəssər o[lmadı] [i]ki günlük yol olduğuna görə. Biz uzaqdan baxıb ziyarət etdik. İsmələdən yarım saatlıqda [...] ⁴ ilə müsəmma (?) olmuş bir istdi su[...] ⁵. [...] ⁶ eşşəklər götürdük. Birinə o[turub] [...] ⁷. Hacı Əli əfəndi Qəbələ m[...] (56).

[...] ⁸ [saat] [alt]ı[da]n [qalxıb] səhərdən [...]di ki, bizim üçün qaraul etsinlər. Yolda, ev[lər]də başları açıq, ayaqları yalın, çıplaq, bellərində bir fitə, əllərində zoğal ağacından dəyənəklər. Bizim məmləkət adamlarından bizim bu nəhv ilə gedib-gəlməyimizi görs[əydi]lər xeyli gülərlərdi.

¹ Söz, pozulduğu üçün yaxşı oxunmadı.

² Cırılıb. 1 söz oxunmadı.

³ Söz, pozulduğu üçün yaxşı oxunmadı.

⁴ Cırılıb. 4 söz oxunmadı.

⁵ Cırılıb. 1-2 söz oxunmadı.

⁶ Cırılıb. 2-3 söz oxunmadı.

⁷ Cırılıb. 4-5 söz oxunmadı.

⁸ Cırılıb. 1-2 söz oxunmadı.

Ol gecə burda q[aldıq]. Quyu və bərkə suyu al[...]. [...] düşdük yola. Ol günü axşama qədər [...] yol sürüb, [...]. [...] Məhəmməd Rəis adlı yerdə qarışan məka[na] [...] keçdik; çün bu deryada bura bir qorxulu yer]dir. [...] axirül-əmr Şəb deryasının sağ tərəfdən sol tərəfə keçir. Gü-norta vaxtı Neman adasına düşdük. [...] kimi yer [...]yinə, qayətdə zəh-mət çəkdik. [...] limanına girənə qədər orada [...]. [...] yanımızda qaraullar ilə [...]. [...] olmağına [...]¹.

Böyük qındırqa ağacları görünürdü və kölgəsinə təməğ (?) hərəkət edirdi, lakin bədəvilər qorxusundan kənar[a] çıxmıdıq. Haman saat [bədəvilər] xəbər olan tək dəvə ilə tuluğda neçə gündən qalmış [qu]yu [suy]u gətirdi və hind qozu satmağa [başladı]. Bu kənardan bir [qədər] uzaq bədəvilər o[lur]lar. Və Misir həmləsi qaradan gedən yola yavıqdır.

Axşam olduğuna, rütubət başladı. Tamam libasımız suya batmış kimi oldu. Hərçənd dəyişdik, lakin sübhə qədər dübarə libasımız və yorğan-döşəyimiz su oldu və hansı libasa əl vuranda ələ yapışırdı. Axşam bürkü olub, sübh duman oldu gün çıxana qədər.

Şəvvalın on sək[kizində]...

... olur və üstündə gecə [...]. [...] gələn gecə azmasın. Və bu [kən-din] ətrafında [...] çoxlu (?) – əlliyyə qədər bədəvi evləri var. Haman [evlərin] (?) dirəkləri əl ağaclarıdır ki, evlərini köç[ürəndə] əllərinə alırlar. Çox vaxt oniyə dava edir. Və Vəşəng (?) [...]².

Hər evdə bir tuluğ, ya bir [...]q görürsən (57).

MİSİRDƏN TA SÜVEYŞ

Şəvvalın iyirmisində azimi-məqsəd olduq. İki gün müqəddəm ət-ba adamlarımızı və yüklərimizi on dörd dəvələr ilə Süveyşə göndər-dik. Özümüz və hərəməmiz bir neçə xidmətkar ilə axşama iki saat qal-mış araba ilə Misirdən (58) yola düşdük.

Haman gecə yol sürüb, sübhədən bir saat keçmiş iyirmi dörd saat yol edib, Süveyşə daxil olub, orada bizdən neçə saat müqəddəm gəl-miş ətbalarımızı tapdıq bizim üçün oranın hakimi mühəyyə etmiş mənzilə.

¹ Cırılıb. Bu sözlər oxunmadı.

² Cırılıb. Bu sözlər oxunmadı.

Bizim böylə tez gəlməyimizə səbəb budur ki, sədarət payəli Misir valisi Abbas paşa (54) Yevropa sayağında yolda hər iki saatlıqda çaparxanalar təmir etdirib, içlərində iyirmi dörd at və qatır qoyub. Və arabalar tərtib olmuş ki, at və adamlar çaparxanadan çaparxanaya dəyişilməyə. Və üç yerdə böyük mehmanxanalar yapırdı ki, içində hər yemək və içmək mühəyyadır ta yatacaq, yorğan-döşəklər ilə. Biz qayətdə rahat on beş saatda gəldik üç-dörd çaparxana. Oraların yolu təmir və düzdür və mübaqilərinin arası şimdiki yapılıdır. Bu arabalar ilə gəlmək çox rahatdır, amma hər adamın gəlməyə qüdrəti olmaz. Ol arabalarda oturan şəxs gərək min quruş və bir nökrinə yeddi yüz əlli quruş versin. Dəvə ilə üç günə gəlsə də əlli quruşa dəvəni tuturlar.

Misirəndən çıxanda yolun sağ tərəfində uzaqdan mərhum Məhəmmədli paşa (59) təzə tikdirən caminin qoşa minarələri görünür. Sonra xırda dağlar, yəni tərələr yanıq torpaq kimi, çün üzündə ağac yox və ot yox və təmiz. Və amma yolun sol tərəfi neçə saat qayətdə xoş görünür. Ol tərəfdən axan Nili-mübarək ətrafı tamam bağ və abadanlıqdır. Yaşillıq qayətdə səfalı görünür. Və şimdiki Abbas paşa təzə saldıqı Abbasiyyə dəxi hamın tərəfdə, yol kənarındadır. Axşam olduqdan sonra heç bir tərəf müşahidə olmayır ta Süveyşə qədər. Amma, deyirlər, yolun sol tərəfində Abbas paşa (60) bir böyük dağ üzərində köşk tikdirmiş. Və yol kənarında bir tək ağac gördük. Sual etdikdə bizə cavab verdilər ki, övliyalardan bir zətdir ki, ona ziyarət edirlər.

Şəhri-Süveyş Şəb dənizinin bir iskaləsidir. Özünün əhali[si] yeddi-səkkiz yüz ev ancaq olur, lakin bu halda¹ qayətdə izdihamlıq vardır. Bu yol ilə gedən hüccaclar – və əksəri Məğrib (61) tərəfdən – burada gəmiyə minirlər. Bu yol ilə çox ticarət gəmiləri Ciddəyə gedir və əlavə, ingilislərin ayda iki dəfə vapurları gəlir. Hindustan tərəfindən bu iskaləyə qayətdə mal gəlir. Şəhərin özü[n]də bir ol qədər abadanlıq yoxdur, lakin gəlib-gedən gəmilər və karvanlar abadan göstərir. Və bir neçə xaraba karvansarayları var.

Süveyşin özündə su yoxdur; neçə ağaclıqda quyu suyu var bir qədər təm ilə, amma bərgə suyu yaman deyil. Eşşək və dəvə ilə gətirib bir eşşəkyükün quruş yarımaya satırlar.

İki gün bu şəhərdə qaldıq. Havası yaman deyil, lakin gecələr dərya rütubəti var və istisi [...] (62) dərəcədədir. Günortadan neçə saat

¹ İndi, hal-hazırda

keçmiş şəhərin qabağındakı adaları su basıb, gecənin yarısında genə su çəkilir, səbh vaxt[1] genə quru görürsən. Haman adaları bəzi vaxt, deyirlər, üç-dörd arşın su qalxır.

Burdan Bəhri-səfid kənarındakı Qəzza şəhərinə at və ya dəvə ilə səkkiz günə gedilir, oradan Beytül-müqəddə[sə] dörd günə.

Və bu şəhərin dörd saatlığında Qələyül-cərud var. Misir hüccac[1] cümləsi oraya cəm olub, qara ilə Hicaz torpağına gedirlər.

SÜVEYŞDƏN TA CİDDƏ

Şəvvalın iyirmi üçündə axşama iki saat qalmış yelkan gəmisinə minib düşdük yola. Bir saat yarım getdikdən sonra rəisimiz gəmini sağ tərəfə çəkib, Ütatə iskaləsində ləngər salıb haman gecə orada qaldıq. Ay doğandan sonra başladı gəmi hərəkət etməyi.

Ol günü sürüb, genə axşama iki saat qalmış sol tərəfdə Abu-sux-va [adlı] iskalədə qaldıq. Sübhədən yola düşüb Fəyərdə (?) çatanda dəniz ləpələri bizi bir qədər incitdi isə də günorta vaxtına Tur adlı kəndə gəldik və ləngər salıb dayandıq.

Süveyşdən çıxanda dəniz dar[dır], getdikcə ennənir və iki tərəflərindən dəxi dağlar gedir. Ol dağların içində köçəri bədəvilər olur. Lakin derya kənarında bir abadanlıq yoxdur. Amma sol tərəfdə – Süveyşin iki ağaqlığında Eyni-Musa adlı yerdə bir balaca su var. Orda üç küçük bağça salmışlar. Gah-gah Süveyşdən oraya gəzməyə gedirlər.

Biz Tur iskaləsinə çatanda kənddən və uzaqda olan bədəvilər görüb, eşşək və dəvələrin[i] qabaqlarına salıb gəldilər tuluğlar ilə dolu su və xurma, sütül olmuş [qarğudalı] və üzüm və xırda, dənizdə bulunan sədəf və möhrə və xırda daşlar ilə. Və bizdən neçə saat sonra dalda qalmış iki yelkan gəmiləri də bu iskaləyə gəldilər, camaat oldu çox. Derya kənarı döndü bir küçük bazara. Təzə gələn gəmilərin adamları da çıxdılar kənara bir qədər nəfəslərin almağa, çün oturduqları gəmilər ol qədər izdihamlıqdır ki, dolanmağa, yatmağa və oturmağa çox zəhmət ilə hər kəs yer tapırlar. Bu gəmilərdə qayətdə zəhmət çəkirlər.

* * *

[Şəvvalın iyirmi doqquzu].

Axşama bir Əbu-Həlhələ adlı iskalədə gəmidə qaldıq. Sabahı ki zılqədənin qürrəsidir, bir az yol edib, Yənbu şəhərinə daxil olduq.

Dənizdə zəhmət çəkdiyimizə binaən şəhərdə bir mənzil tutduq ki, bəri bir gün rahat olaq. Bu şəhər Mədinəyi-münəvvərə (63) iskələsi hesab olur, çün oranın maası buradan keçir. Dəvə karvanı [oraya] dörd gündə gedir. Bu iskələyə Misir tərəfindən hər günə taxıl və məkulat və Hindustandan ora mətə gəlir, sonra Mədinə[yə] və sair bədəvilərə dağılır. Şəhər böyük olmasa da, lakin ticarət və alış-veriş çoxdur. Xalqı səliqə bilməzlər, amma qazanmağa ustadırlar. Şəhərin də ətrafında torpaqdan qala var.

İki gecə rahat olub, zilqədənin dördündə sübh çıxıb [yola düşdük]. Dəryada bir qədər furtına (64) oldu, amma ruzgar səmt olduğuna, axşama Rabe iskələsinə çatdıq. Qara ilə getsə dörd mənzildir. Burada kənara çıxıb, çadır qurub, qüsl edib ehram bağladıq və Zəməm suyundan içdik, çün Məkkeyi-mükərrəmədən (65) qabağa dəlillər gəlmişdilər. Buradan bizə fərəh gəldi, çün əsl mətləbə yavuqlaşmağımız müşahidə oldu. Və suyu da iyi idi.

Ayın beşində oradan çıxıb, ruzigar olmadığına, dəryada daşlar kənarında ləngər salıb qaldıq. Ehramlı olduğumuza, savuqdan ehtiyat etdik. Allahın kərəmindən, salamat gecəni keçirib yola düşdük. Axşama üç saat qalmış Ciddəyə daxil olduq.

[MƏDİNEYİ-MÜNƏVVƏRƏDƏN ŞAMADƏK]

[Səneyi-1269]. Məhərrəmin on biri. Bu gün bir para şəxslərlə mülaqata məşğul olduq. Mədinə əhlindən əski müftizadə mülaqat edib, həm yeməyə təklif etdi. Və həm müfti Seyid [...] (66) əfəndi və Seyid Hafiz əfəndi Diyarbəkri və Şeyx Məhəmməd əfəndi Zahid və Osman əfəndi Çərkəz və Seyid Abdulla əfəndi Qilisi gəlib bizim[lə] mülaqat etdilər. Və qabiliyyətli adamlarıdır. Əlavə, Dağıstan və Cəzair (67) və sair məmləkətlərdən gəlib burada sakin olanları gördük. Hər kəs öz hallarına məsrur və məğrur. Lakin maaşları az olmağı işarə ilə bəyan edirlər.

Hərəmi-şərif müdiri Lətif əfəndi ilə həm mülaqat etdik. Biz namazda ikən vəzir Məhəmməd paşa oraya gəldi. Bizə qayətdə mehribanlıq edib, mənzilinə təklif etdi. Orada qəhvə içib, özü də bizim ilə bərabər [gəldi] hərəmi-şərifin təzə təmir olan yerlərin bizə göstərməyə. Həqiqətdə, qayətdə iyi təmir olur xüsusən üzlü yonma daşları və bütöv sütunları qırıb.

Paşanın təqririndən, ol daşlar məkanı bulunmağı bir kəramətdir. Xeyli müddət iyi daş yeri arayırkən, məəttəl ikən bir bədəvi gəlib söyləyir ki, siz daş bulmayırsız, bən göstərim. Bu, bələdlik edib, iki saatlıqda bu daşlar[ın] yerin göstərib özü qaib olur. Sonra çox axtarırlar ki, ona ənəm versinlər, lakin hənuz bulunmayır.

Paşa bizə özü etdiyi təmiri göstərib və planları göstərdi. Ol sayaq üzrə tamam olsa bərbinalı və bərdavam olur, inşaallah.

Sonra çadırlarımıza gəlib, hərəmimizi ziyarətlərə göndərdik. Və ol axşam “Mövludi-şərif” oxundu. Hərçənd qırx il xidmət etmiş hərəmağası Osman ağa orda idi, lakin qayətdə binizam oxudular və məclisi dağıtdılar.

Məhərrəmin on ikisində sübh namazın hərəmi-şərifdə qılıb və vida ziyarətin edib, dübarə bizə nəsib olmaq duasın edib, çadırlara gəlib, tədarükümüzü görüb, taxtlar qoşulub, yüklər çatılıb, düşdük yola.

Necə ki tamam hüccac düşürlərdi yola, qala qapısından çıxıb sol tərəfdə mərhum Davud paşanın (68) imarətinə və bağçasına girdik. Səliqəsi və bağçasının abadanlığı və günəgun ağacları qayətdə xoşuma gəldi. Bir qədər oturub genə ata mindik.

Şəhər kənarından çıxıb burulduq sol tərəfə. Dağın dibində məsəcidlərə və “Sureyi-Fatihə” nazil olan məkana ziyarət etdik. Dağın səkisində iki gümbəz və dibində üç dəxi ibadətqahlar vardır (lakin şimdiki xaraba olmuş). Qayətdə gözəl məkanlardır.

Oradan gedib, Qiblətəyində iki rükət namaz qılıb, xaraba olmuş qəryədən keçib, cərfədə qurulmuş çadırlarımıza [qayıtdıq].

Bu aralarda bostan yerləri çoxdur. Su burda üzə çıxır. Hər qisim ziraətə layiqatı olan yerlərdir. Mədinədən buraya iki saat yol hesab olur. Yolun sağı və solu tamam ziyarətqahlardır. Hər bir məkanın şərafətindən yazmaq xahiş edən kəs üçün lazımdır ki, neçə sənə burda qalıb onun şüglü ilə zövq edə və xəyal-fikrin ol əyyama saldıqda insanın şərafətliyələri ilə özünü bu fəna əsrdən kənar edib, bəlkə ruh[u] rahat olub, nicat [tapa]. Yoxsa, özümüz (69) fəna və işlərimiz fənadır.

Mədineyi-münəvvərə və ətrafı insanı məfərrih edib islam zövqü ilə şad edir.

Cərfədə çox mədinəlilər gəlib, hüccacı ötürürlər və vidalaşırlar.

Məhərrəmin 13[-ü] çərşənbə günü sübhədən hüccac qafiləsi yola düşdü. Şimdi qafilə bir qədər xəfif oldu, çün İran əhlindən Bəsrə tərəfinə, Kərbəlaya ziyarət etmək üçün gedənlər Mədineyi-münəvvərə-

ədə Nəcd tərəflərinin ərəblərinə bir dəvəni otuz əşrəfiyə (bəlkə daha ziyadəyə) kira tutub, şərq tərəfində olan Nəcd qəbilələrinin arasından gah söyülə-döyülə, gah xərc verib iyirmi gündə Bəsrəyə çatırlar, oradan ziyafət edib öz məmləkətlərinə gedirlər.

Saniyə, Misir qafiləsi Şam qafiləsindən bir-iki gün sonra Mədinədən çıxıb, Nəxlətəyn mənzilinə qədər bu yol ilə gəlib, sonra Hədəyə çeşməsinə çatmamış Məğrib tərəfinə dönüb, əlahiddə Şəb dənizinin kənarından yavuş Misir yolu ilə müraciət edirlər. Və Məğrib hüccacı (ki, müqəvvimlərə tutulmayıb) özləri Məkkeyi-mükərrəmədə və Mədineyi-münəvvərədə özləri üçün dəvələr alıb, əlahiddə karvan qayıb, Misir qafiləsi ilə dəxi gedirlər.

Üçümcü, Məkkeyi-mükərrəmənin cənubi tərəflərində Yəmən və Hindustan və Cava və sair Bəhri-mühit cəzirələrində və kənarlarında olan müsəlmanlardan həcci qılıb və rəsulillahın (70) mərqədi-mübarəkinə (71) ziyarət edib, qayıdıb, Ciddə boğazından keçib, Yənbu isküləsinə gedirlər. Oradan bəhrən hər kəs öz məmləkətinə müraciət edir. Və bir para fəqir-füqərə ki, Şam və ya Misir qafilələrində dəvə kira etməyə tətələri yoxdur, onlar dəxi əlli-a[1]tmış quruşa bir dəvə kira edib, Yənbu isküləsinə gedib, orada dəxi əlli-a[1]tmış quruş (bəlkə bir az kəm) verib, Bəhri-şəbi keçib, Misir məmləkətində Qüseyr, yəni Süveyş iskülələrinə çatırlar. Oradan Misrə düşüb, Misrin də Nil-i-mübarəki ilə İsgəndəriyyəyə gəlib, Bəhri-səfid dəryası ilə öz məmləkətlərinə müraciət edirlər. Bu səbəblərə görə bizim karvanımız bir qədər azaldı və on saat yol etdikdən sonra Biyari-cəbr adlı mənzilə çatdıq. Yolu düzə maildir, ətraflarında ancaq dağ-təpələr var. Biz keçdikdə quyularında su bulunmadı.

Məhərrəmin 14[-ü]. Sabaha dörd saat qalmış qafilə doqquz saat yol edib, günortaya bir saat qalmış Biyari-nəsib adlı mənzilə düşdü. Bu mənzilin sağ tərəfi vadiyi-miləl olduquna, yolu qayətdə düzdür və susuz məhəldir.

Məhərrəmin 15[-i]. Sabaha beş saat qalmış qafilə yola düşüb, on saat sonra Nəxlətəyn adlı mənzilə çatdıq. Yolumuzun sağ və solu dağ olsa da arası vase və qumsal meydandır. Nəxlətəynin bir balaca qalası var və quyu suyu var.

Məhərrəmin 16[-sı]. Su tədarükümüzü götürüb, gecə, sübhə səkkiz saat qalmış qafilə yola düşdü. Sübh əvafına enib və qalxıb (72) günortaya iki saat qalmış Vadiyi-üzamiyyə (və nami-digər Cəbəli-əntərə)

məkanına düşdük on bir saat yol edib. Nəxlətəyindən çıxanda yolumuz əqəbədir. Sonra dağlar bir qədər uzaqlaşır. Yolumuzun sağ və solu vase görünür. Günortanı qılıb yola düşdük.

Əsr və axşam namazı üçün əvaf edib axşamdan saat yarım keçmiş Hədyə aşmasının əqəbəsinə yavuq olduqda bizim müqəvımlər və hükkamlar arasında bir şadlıq zühur etdi. Və şamlı uşaqlarından çoxu qışqıra-qışqıra qabağa yügürüşdülər və bizim qafilədən toplar və fişənglər atıldı və əqəbədən dəxi toplar və fişənglər atıldı. Mundan məlum oldu ki, Şamdan gələn cərdə gəlib çatıbdır. Bu şənlik ilə qafilə əqəbəyə çatdı.

Əqəbədə cərdə valisi miralay Məhəmməd Xosrov bəy çoxlu çırarəğban və şənlik, çalan-çağırın mühəyya edib, çadırlar qurdurub, miri-hac paşanı və bizi düşürüb bizə şərbət və qəhvə verdi. Bir saatdan ziyadə bu münval üzrə əqəbədə atəşbazlıq, şənlik oldu ta qafilənin dalı gəlib keçdi.

Və həcceyn ilə gələn ərəblərdə oxumağın və oynamağın və tüfəng və tapança atıb zopı getməyin [görüb] və fitil ilə atan tüfənglərinə tamaşa edib, heyvanlarımıza minib axşamdan dörd-beş saat keçmiş Hədyə aşmasında cərdə ordusuna çatdıq.

Günorta əvafından buraya qədər səkkiz saat yol gəldik. Bu gecə cərdə ilə gələn şamlılar və bizim ilə gələn qafilələr yatmadılar birlirləyən müləqat və görüşmək şövqündən.

Şimdi cərdə nə olduğun bəyan edəlim.

Dövləti-Ali-Osman (73) padşahları[nın] hüccaci-müslimini bu yol ilə aparıb-gətirmək üçün qayətdə ehsanları və məsarifləri vardır. Əmiri-hac paşa Şamdan əsgər və mühümmat ilə hüccacı Məkkeyi-mükərrəməyə aparıb qayıdana qədər, əlbəttə, əsgər-dəvələr yorulub və mühümmati-zəxirə azalmağın mənzurda tutub, qədimi padşahlar qərardad qoymuşlar ki, qurban bayramının sabahı Şami-şərifdən cərdə vali-əlqabı ilə bir paşa bir qədər əsgər və dəvələr lazım olan mühümmat götürüb hüccacın qabağına getsinlər. Bunlara dəxi Şam əhlinədən günəgün məkulat satmaq üçün tüccarlar qoşulub dəxi gedirlər. Və cərdə valisinin borcudur ki, Şamdan Hədyə aşmasına qədər yolda olan mənzilgahlara və qalalara və sulara mülahizə etsin ki, hüccac gələndə bir qüsurluq olmasın. Həqiqətdə, cərdə[nin] bizə Hədyə aşmasında çatmağından qayətdə məsrur olduq.

Hədyə aşması dağın dibində bir balaca səhradır, özü də xırda daşlıq, müqəvvimlərin səqqaları düşən kimi. Daşı bir arşın, iki arşın həfr etdikdən [sonra] təmiz su çıxır. Lakin suyundan hüccacları bir qədər ehtiyat edirlər. Çün bu məhəllin ətraflarında çox sinaməkki olduğuna, ishaldan ehtiyat edirlər. Həqiqətdə, deyirlər ki, bu sudan ishala düşən çox olur. Və o su çıxan məhəllin kənarındakı dağda bir iyi və gərək çağlı böyük qala yapmışlar. Heyf ki, şərq tərəfindəki bürcü yıxılır və özünə də müqəyyəd olmayır. Deyirlər, buradan Xeybər qalasına (74) səkkiz, ya on saat yoldur.

Məhərrəmin 17[-si]. Günortaya qədər bu mənzildə məks edib, cərdə ordusunda qurulmuş bazardan hər kəs özü üçün mayəhtacın alıb və cərdə valisi Məhəmməd Xosrov bəyin qonaqlığın yeyib, zöhr namazın qılıb və cərdə ilə bizim qafilə qarışib, əmiri-hac paşa qafilənin sağ tərəfi ilə və cərdə valisi sol tərəfi ilə yola düşdük.

Ol günü saat on birə qədər gedib, əsr və axşam namazının əvafına düşüb və məsa namazın da orada qılıb, qalxıb gecə sübhə qədər yol gedib və sübh əvafından sonra dəxi saat yarım yol gedib Hədyə aşmasından on altı saatlıqda Validə quyusu adlı mənzilə düşdük.

Məhərrəmin 18[-i]. Bu gün qafilə burada qaldı. Qabaqkı mənzillərdə su olmamağına görə səqqalar həfəzə qaldırdılar. Və həm müqəvvimlər burada hüccacın yüklərin qantara vurullar. Qərardaddan ziyadə gəlsə artığın kirasını alırlar. Yaxşı suyu və qalası var.

Məhərrəmin 19[-u]. Sübhədən yola düşüb, altı saat yol getdikdə, günorta əvafına düşdük. Qalxıb, iki saat yol getdikdən sonra sol tərəfimdə bina olmuş Zümrüd qalasına seyr edib və oradan düşdük bir böyük səhraya. Səhrada axşama yarım saat qalmış çadırlarımıza düşdük. Zümrüddən bu mənzilgaha üç saat yoldur (75).

Məhərrəmin 20[-si]. Sabaha üç saat qalmış yola düşüb, sübh və zöhr əvaflarına enib-qalxıb, axşama dörd saat qalmış on iki saatlıqda Səddül-mətran adlı yerə düşdük.

Məhərrəmin 21[-i]. Sübhə dörd saat qalmış qafilə yola düşdü. Sübh əvafın edib, günortaya bir saat qalmış səkkiz saat yol etdikdən sonra gəlib Mədaini-salehə çatdıq.

Mədaini-saleh xüsusunda əlhac Məhəmməd Ədib əfəndi öz “Mənasük”ündə (76) yazıbdır ki, “diyari-Səmuddandır. Tufani-Nuh əleyhüssalamdan səkkiz yüz yetmiş doqquz sənə mürurunda qövmi-Sə mud zikri mürur edən vəch üzrə həlak olduqları mərvdir. Binaları yek-

parə oyma daşdan; hala qeyri-məskundur. Qala və bərgəsi vardır. Dəruni-qalada bir kəbir bərma olmaqla bərgəyi andan doldururlar. Xəlil-ərrəhman (77) və Əla-qərib¹ olmaqla dadlı (78) limon və türünc və balçiq xurması gətirib hüccaca bey edərlər. Qum əqəbələri keçilib, qövmi-Saleh əleyhüssalamın (79) mütəməkkin olduqları binalar müşahidə olunur. Quyuları çoxdur. Sularını içmək zərərlidir.

Həzrəti-Cabirdən mərvidir: Rəsuli-xuda səlləlləhü əleyhü və sələm əshabi-güzin həzəratlarına buyururlar ki, sizdən biriniz qövmi-Saleh qeryəsinə girməyə və suyundan içməyə, əzab olan qövmin yanına varmaya. Məgər bika edərək vara, onlara isabət edən bizə dəxi isabət edə deyü xəvfindən. Həzrəti-rişalətpənah həzrətləri² vəqta ki Təbük qəzasına təşrif buyurduqlarında Köşk qayasına nüzul buyurdu (anda olan quyudan içməyələr və su almaya[lar] deyə), buyurdu əshabi-güzin: “Ya rəsulillah, ol quyunun suyundan xəmir yoğurduq və qırbalara su aldıq”. Həzrəti-rəsul ol xəmiri buraxmağa və ol suyu tökməyə əmr buyurdu. Suyu naqənin su içdiyi quyudan almağa izn buyurduqları mərvidir.

Bunda Qübbətül-həcər deyirlər³ bir kiçik dağ vardır. Bu məhəllərdən rəsuli-möhrtərəm həzrətləri sürət ilə mürur üçün Təbükə təşriflərində əmr buyurduqları mərvidir.

Və binaları olan cibala Ənalıq təsmiyə edərlər. Və bir cəbəl dəxi vardır Ənam deyirlər⁴. Və bir mürtəfə məhəldə həzrəti-Salehin daşdan qazılmış məscidi-şərifı vardır. Qövmi-Səmuddan baqi olan əbnayi-əcibələr çoxdur”. İntəha.

Biz Mədaini-salehə düşdükdən sonra xaraba qalmış kənd yerin gəzib, qalanın içinə girib və üstünə çıxıb Mədaini-salehin səhrasına seyr etdik. Həqiqətdə, bir qəribə səhradır. Təxminən uzununu beş, ya altı saat yol və ərzi iki saat (bəlkə ziyadə) bir səhradır ki, ətrafı müdəvvər, qala kimi çəkilmiş qayalar. Haman qayalar da gah yerdə yüksək, gah yerdə əlli-a[l]tmış arşınacan ancaq olur. Lakin pərvərdigari-ələm o daşların üstündə lövnbəlövn təsvirlər göstərir. Gəhbiri minarəyə oxşayır, gəhbiri adama oxşayır, gəhbiri ağaca və gəhbiri yumurtaya oxşayır.

¹ Yer adlarıdır.

² Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s.)

³ Deyilən.

⁴ Deyilən.

Səhra dəxi bir qumsal yerdir. Deyəsən, ətrafında olan evlər, qayalar durub bu aşağı çökmüş. Və su quyusunun, qalanın yanında gene qayalar və təpələr var. Haman o təpələrin yanına biz gedib, daşdan çapılmış evlərə seyr edib, qayətdə səliqə ilə çapıldığına təəccüb edib, rəsmlərin götürdük və həm qapıların üstündə olan yazıların surətin öz əfəndimiz Hacı Əli əfəndi yazıb götürdü ki, bir bilənə oxudaq, çünki müsəlman xətti deyildir.

“Təfsiri-tibyan”da (80) yazır ki, Səhud qövmündən altı min mömin Saleh peyğəmbər əleyhirrəhmə ilə Həzərmövt (81) tərəfinə hicrət etmişlər və asilərin qəzəbinə nazil olmaq ilə burada tələf və həlak olmuşlar. Mundan görünür ki, Mədaini-salehdə külli cəmiyyət var imiş və yerinin də abad olmağına ləyaqəti var. Əvvələn, suyu çoxdur və təxminən başqa yerlərdən də qazılsa su çıxar. Və müğilan ağacları qayət böyük və abadan bitir.

Və munun cənubi tərəfində altı saatlıqda Əla deyilən bir qəsəbə var; qayətdə bağlı və bağçalı və sulu yerdir. Və ondan masəva, gene ətrafında¹ yaxşı abadan qeryələr vardır. Və buradan Şəb dənizi dörd günlük yoldur.

Ürban iki-üç qaziyə bir dövəni kirayə verirlər. Və görünür ki, burada abadanlıq olan vaxt Şəb dənizindən buraya mal gətirillər imiş, çün biz Şəb dənizindən keçən vaxta və Vəşy isküləsiylə.

Və Məhəmməd Rəis mabeynində dəryanın kənarında Rəisi-saleh deyən bir liman var. Görünür ki, Mədaini-salehin isküləsi bu imiş. Belə surətdə layıqdır Mədaini-saleh bir abadan şəhər ola.

Mədaini-salehdə ətraf cəvanibdən cəm olan ərəblər bir böyük bazar qurdular. Xurma və dadlı (82) və əşgi limu qayətdə çoxdu. Və şamlılar dəxi parça dukanların açıb dəxi ərəblərə mal bey edirlərdi. Buraya gələn ərəblərin övrət və ərլərinin libasları qayətdə qəribə idi. Hərçənd özlərini müsəlman hesab edirlər, lakin görünürdü ki, içlərinə də yəhudi də var.

Məhərrəmin 22[-si]. Günortaya qədər səqqalar həfəzə tədarükün görüb, zöhrü² qılıb, qafilə yola düşdü. Üç saat yol getdikdən sonra səhradan girdik Mədaini-salehin əqəbəsinə.

¹ Mədaini-salehin ətrafında

² Günorta namazını

Bu əqəbənin bərəsində Hacı Məhəmməd Ədib əfəndi öz “Məna-sük”ündə yazır: “Bu günə bundan qafileyi-həcc şimal tərəfinə dönər. Həzrəti-Saleh əleyhüsalam möcüzəsi olan dəvənin xüroc elədiyi məhəldir. Qumsal yerdən çıxılıb boğazdan tışra girdikdə həzrəti-Salehin möcüzəsi olan dəvənin xüroc elədiyi məhəllə varılır. Təriqinin canibi-yəminindədir. İşbu məhəldən sürət və hay-huy ilə keçərlər, piştə və tüfəng atarlar səxrədə olan naqənin sədasını dəvələr eşitməyə deyü. Zira sövti-məzburu eşidirlərsə çöküb qeyri qalxmazlar deyü əfvahi-nasidə məşhurur.

Həzrəti-Salehin qövmü böyük daşdan naqə xürucunu tələb elədilər. Bəəmri-xudayi-mütəal cəllət qüdrətühu həzrəti-Salehin duasını qəbul buyurub daşdan dəvə xürocunu və yavru təvəllüd elədi. Bəzi imana gəlib bəzi gəlmədi. Rəisi-küffar Qəddar nam kimsənə dəvəyi sinirlədi. Yavrusu daşa girib qaib oldu. “Üç gündən sonra sizə əzab nazil olur” deyü həzrəti-Saleh xəbər verib imana gələnələr ilə içlərindən çıxmışlar. Qəddar ibn Salif nam qəddar naqəyi sinirlədiyi yövmi-ərbəa idi. Yövmi-xəmsdə sabaha daxil olduqlarında kübar və siğar, zükur və ünəsin üzləri zəfəran sürülmüş kimi sarı oldu. Həzrəti-Saleh əzabı xəbər verdiyindən, bu əlamət əzab əlaməti olduğunu bildilər.

Qaçan axşama daxil oldular, “əcəlimizin bir günü güzəran elədi” dedilər. Ruzi-cümə oldu. Gördülər qana boyanmış kibi, yüzləri qızıl oldu. Axşam olduqda “əcəlimizin iki günü getdi” dedilər. Qaçan yövmi-sittə olduqda gördülər çöhrələri siyah olmuş, guya qara sürülmüş. Axşama daxil olduqlarında “əcəlimizin cümləsi getdi” deyü əzaba hazır olub seyhə və fəryad elədilər.

Vəqta ki yövmi-əhəddən qaba quşluğu oldu (83), asimandan [elə] bir seyhə gəldi ki, hər saiqə və hər mühib nəsnənin sövtü anda mövcud [idi] və hər birinin sövtü ilə asiman və zəmin səda verir idi. Sinələrində qəlbləri qopub, “fa sübhani darihüm casimin əzab” (84) günü sabaha daxil oldular. Meyit olduqları halda, işbu əzab ilə qövmi-məsfur həlak olduqlarını və həzrəti-Saleh qövmi-Səmuddan iman gətirib əshabından olanlar ilə çıxıb Həzərmövt nam şəhərə təşrif buyurduqları mərvədir. Dənri¹ mürur edən böyük daşa Mübərrəkün-naqə təsmiyə edərlər. Cəməlin xüroc elədiyi cəbələ Kasibə və dəvənin qaib olduğu cəbələ Qara təbir edərlər”. İntəha.

¹ Tanrı, Allah

Biz dəxi heyvan ilə gəlib, haman boğazda bir daşın üstündə düşüb hay-huya və karvanın keçməyinə seyr edirkən qayanın üstündəki yazılara mülahizə etdik. Kufə (85) və yeni ərəbi və türki və farsı ilə çox adlar var və bir para yerdə ayələr və şerlər yazmışlar. Və bundan əlavə, yəhudi yazısı ilə dəxi xətlər gördük. Əsr vaxtına qədər qafilənin dalı boğazdan çıxıb qurtuldu. Sonra miri-hac paşası və cərdə valisi və vəkillər əmini ki, səkidə şəmsiyyələrin qurub oturmuşdular, onlar qalxdı, biz də yola düşdük. Qayətdə əyri-büyürüm və daşlıq yol ilə karvan yürüdü. Əsr və axşam və məsa və sübh əvaflarına düşüb, sübhdən iki saat keçmiş Darül-hümra adlı mənzilə düşdük. Mədaini-salehdən buraya on altı saat yoldur. Yolu qayətdə dövələr üçün yürüməyə məşəq-qət – daş və qum olmaq səbəbi ilə.

Gecə gəlirkən bir haray düşdü. Sonra məlum oldu ki, iki Şam övrətləri məhfildə oturmuş ikən ərəblər dövənin başın çəkib kənara aparırlar imiş. Əsgərlər xəbər olub aldılar. Lakin övrətlərin birinə yara yetirmişlər.

Məhərrəmin 23[-ü]. Zöhrü qılıb, axşama beş saat qalmış qafilə yola düşdü. Səlat əvaflarına düşüb, haman gecə yol edib, sübhdən beş saat keçmiş on səkkiz saatlıqda Bərgəyi-müəzzəmə adlı mənzilə çatdı. Qayətdə böyük bərgəsi var. Lakin bir qədər təmirə möhtacdır. Əl-hal suyu yoxdur. Və bir qalası var qədimdən təmir olunmuş.

Məhərrəmin 24[-ü]. Axşama beş saat qalmış yola düşüb, əsr və axşam və məsa və sübh əvafların edib, on yeddi saatlıqda gəlib Əxizər adlı mənzilə yetişdik.

Əxizər haqqında Hacı Məhəmməd Ədib əfəndi belə yazır ki, “mənazili-nəbəvidəndir. Və bir məscidi-şərif vardır Sultan Süleyman xan (86) zamanında bina olmuş. Bir qala və beş bərgə[si] vardır. Qalada bir böyük quyu vardır. Quyudan su çəkib, xarici-qalada olan bərgələri doldururlar (87). Quyunun suyu qayət lətifdir. Bəziləri bir qaç qonaq gətirirlər. İşbu quyudan həzrəti-Əyyub əleyhüssalam (88) yığanıb, vücudi-şəriflərində olan qurdlar düşüb daş olmuşdur deyü mərvədir. Hala düşürürlər və bunda həzrəti-Xızır (89) məqamı olduğu mərvədir. Və dəruni-qalada Heydər baba mərqədi-ziyərətqah[ı] vardır.

Şam qullarından iyirmi nəfər mühafiz qalada vardır. Qaladan bərgəyə doldururlar (90). Qalayı sultani-müşarileyh zamanında doqquz (91) yüz otuz səkkiz tarixində (92) urban harisə bəyi Türban ibn Fəracə Şam valisi Mustafa paşa[nın] əmriylə və əmri-sultani-müşarileyh ilə

bina eyləmişdir, zira Bəni-Lam ürbani üsyən edib quyuyu doldururlar (93) idi. Qalanın qarşısında bir bürc vardır. Yenə bəzi məhəlli daşlıqlı və bəzi düz, qumsaldır. Bir dar (94) boğazdır. Səqqabaşılar hüccaca şərbət səqa edərlər. Bu qonağın ətrafi-ərbəəsi dağdır (95). Bəni-Lam tayfası bu məhəllərdə sakin olmaları ilə bəzən boğazı sədd edərlər.

Əxizərə qərib¹ Səqəbi-Əxizər nam məhəllə vardır. İşbu məhəlləyi-Əxizər Dəməşqüş-Şamdan Məkkəyi-mükərrəməyədəkin nisfi-təriqidir².

Bərgəyi-müəzzəməyə varılacaq məhəldə Qazi baxçaları deməklə ərif məhəllə vardır. Heydər boğazı tamam olunca bir vase səhraya varılır. Bəzi qar kimi bəyaz qumlu dağlar (96) vardır”. İntəha.

Bu gün (ki məhərrəmin iyirmi beşidir) burda qalıb, axşam mərhum olmuş Surə əmməni qumda dəfn edib və gecə qaldıq bu mənzilə. Bir cüzi yağış yağıb, hava purtlaşıb, savuq oldu.

Məhərrəmin 26[-sı]. Sübh şafei namazı vaxtında qafilə yola düşdü. Heydər əqəbəsin qalxıb, dar və daşlı yoldan çıxıb, sabiq üzrə əvaf-lara düşüb, axşam on iki saatlıqda Müğayirül-qələndəriyyə adlı mən-zilə düşdük.

Bir qalası var. Susuz məhəldir. Yolunda çox qurda müşəbih³ daşlar cəm edərlər dava⁴ deyü və “həzrəti-Əyyub qurdudu” deyü – xüsusən şamlı və əcəm xalqları (97).

Məhərrəmin 27[-si]. Sübhə beş saat qalmış yola düşüb, günorta vaxtına on iki saatlıqda Asi-xurma adlı mənzilə düşdük (nami-digər Təbük).

Məhəmməd Ədib əfəndi yazır ki, yaban xurması çoxdur. Rəsuli-möhtərəm səlləllahü əleyhü və səlləm həzrətləri bənəfsəhü qəza niyə-tiylə Təbükə təşrif buyurmuşlardır. Sultan Süleyman zamanında bir qala və bir bərgə bina olunmuşdur. Dərüni-bərgədə eyn vardır; suyu çoxdur. Dərüni-qalada bir kəbir əncir ağacı və təhtində bərma vardır. Xaricdə əncir və ruman və eyva ağacları vardır. Üzüm, badıncan və qabaq bulunur. Müqəddəmən əshabi-ikənin məhəllidir. Həzrəti-Ömər əfəndimizin (98) zəmani-sədiqtiranlarında Mədineyi-münəvvərədən bu məhəllə gəlincə ziraət olunur imiş. Həzrəti-Şüeyb (99) əleyhüs-

¹ Yaxın

² Yolun yarısıdır

³ Bənzəyən

⁴ Dərman

salam Mədaindən gəlib, qövmi-məzburu dinə dəvət elədi. Təriqlərdən mümaniət edirlərdi bəzi imana gəlib, əksəri gəlməməklə. Gəlməyənlər[in] özlərinə həqqi-sübhana və təala həzrətləri seyhə irsal buyurub, qövmi-mövsumu həlak elədi”.

Təbükdə həzrəti-risalət[pənah] əfəndimiz namaz qıldıqları məscidə şərif olub, bədə Ömər ibn Əbdüləziz (100) təcdid elədiyi mərvidir. Müqabiləsində Sיעyi-mədrari nam məhəll vardır ki, həzrəti-rəsuli-möhtərəm səlləllahü əleyhü və səlləm namaz qıldıqları məscid olduğu mərvidir.

Bu məhəllərdə bitran¹ çoxdur və ormanlıqdır. Axar sulu məhəldir. Ətrafında ürbanlar sakindir. Olduqları məhəll məmurudur. Meyvələri vardır. Hala bu məhəllərdə bəzi ərəb evləri vardır. Müqəddəmən bir qəryə imiş. Bu məhəllə qərib Süruğ nam bir qəryə vardır. İşbu məhəllər məmləkəti-Hicazdan ədd olunur.

Hicaz Məkkeyi-mükərrəmə və Mədineyi-münəvvərə və Yəməndən ibarətdir.

Əsməi deyir ki, Hicaz bir məhəllə deyirlər ki, Hürretül-məranı əhatə etmiş ola. Ameyi-mənazili-bəni-Səlim Mədineyi-münəvvərəyədəkin Hicaz ilə müsəmmadır. Dağlı əhatə elədiyi əcəllədən mərvidir ki, həzrəti-rəsul səlləllahu əleyhü və səlləm Təbük siyəsi üzrə durub buyurdu Şam canibinə işarət edib: “İşbu canibdə olan Şamdır” və Mədineyi-münəvvərə tərəfinə işarət buyurub: “İşbu canib Yəməndir”. Bu təqdirçə, Hicaz Yəməndir.

Nəvəvi (101) zikr edər: “Mədineyi-münəvvərə Şami və Yəməni deyildir, bəlkə məbeynində bir müstəqil məhəldir.

Bəzilər Mədinənin bir nisfi Hicazi və bir nisfi tamami, bir qövl də təciddir demişlər”.

Asi-xurma ətrafındakı səhrada yaşıllıq gördük. Dəvələri otarmağa buraxmışdılar. Qəryənin ətrafında xaraba bağlar da çoxdur. Xurma qəryələri bisahib qalmış. Bura[nın] himmət ilə abadan olmağa layiqəti ziyadə vardır. İmdi bu qəryədə yüzdən ziyadə ərəb evləri [var]. Onları da ətrafda köçəri ərəblər rahat, əmin qoymurlar (102).

Məhərrəmin 28[-i]. Bu gün sübhədən axşama on iki saat yol edib, Qaüs-sübt adlı ovada düşdük. Susuz bir məhəldir. Yolu qumsaldır. Və sağ tərəfdə uzaqda Mənbər dağı deyən bir üskək dağ görünür. Ərəb ol

¹ Pıtraq

təpəyə Şərura təsmiyə edirlər. Səneyi-1171-də (103) bu məhəldə hüccacı qarət etmişlər (104).

Məhərrəmin 29[-u]. On üç saat yol gedib, axşama Zatül-həcc qalasına çatdıq. Suyu eşmələrdəndir. Eşdikcə çıxır. Ətrafında olan dağ və təpə çaxmaq daşdır (105).

Gün doğana bir saat qalmış yola düşüb, saat altı yarımda enib, öyləni qılıb, qalxıb, gün batan vaxta mənzilə çatdıq. Yolu səhravü biyabandır. Ətraflarında dağ görünməz (bəlkə az uzaqdan sağ tərəfdə balaca təpələr görünür) doqquz saatlığacan. Bədə bir saat qədəri yoxuş olub, boğazdan keçilir. Ətrafında balaca təpə vardır, sonra genə biyabandır ta mənzilə gəlcən. Quyu suyu var (bir az şorluğa mail) qalanın içində; bərgəyə çəkib tökürlər, bərgədən götürüb dəvəçilər sərf edirlər. Yaban xurmalar^[1] bulunur.

Zatül-həccdən gün doğana bir saat qalmış qalxıb, altı yarımda zöhrü qılıb, gün batana iki saat qalmış mahi-səfərin ibtidası, şənbə günü gəlib Müdəvvərə adlı mənzilə yetdik.

Müdəvvərə (nami-digər Zəmaq) Zatül-həccdən doqquz saatdır. Yolu, iki saat qədəri gələndə daşlıq və balaca əqəbələrdir. Sağ tərəfində xırdaca təpələr var. Qumsal yerdir. Bədə mənzilə gəlcənə bir səhrayı-bipayandır. Sağ-solunda dağ-təpə görünməz ta ki, mənzilə gəldikdən sonra. Köndələn kimi alçaq dağ düşüb məşriq-məğrib tərəfə. Qabağında bir qalaça, içində quyu suyu [var]. Xaricində bərgəyə çəkilib, ondan götürüb sərf edirlər. Və bərgənin yəmin tərəfindən balaca təpə vardır; qabağı, yəni qiblə tərəfi göz dərk edən qədəri səhradır (107).

Mahi-səfərin ikisi, yekşənbə günü Müdəvvərədən yola düşdükdə sübh namazına yarım saat [qalmış] biz çadırda uyuyar ikən fücədən hüccac karvanının içində bir zəlzələ və bir sədalar düşdü (108). Nagah yuxudan qalxıb, qulağ asdım (109) “bu nə qovğadır” deyib. Gördüm ki, biri “cəmmal” deyib qışqırır, biri “maşalçı” deyib səda edir və biri “hükkam” deyib nida edir. Və bu sədaları yazıq və fəqir və danışmağa nitq[i] olmayan və yol gəlmiş və yük çəkmiş heyvan dəvələr də [eşidir və] özlərin[in] dalısına yüklər qoyulmağı anlayıb, bir tərəfdən də anlar inildəyib və anqırırlar. Bu əsnada toplar atılıb, sübh namazın qılıb, taxtlarımıza minib, beş-on qədəm gəldikdə (110) nagahan gördüm yolun ortasında bir şəxs “Allah, mənə su; səndən su istərəm” deyib fəryad edir. Xələyiq cəmi onu biağıl zənn edirdi – neçün onlardan istəməyib Allahdan istəyir. Lakin filhəqiqət, fikir edəndə ondan ağıllı adam olmaz.

Bədə saat altı yarımında zöhr əvafına endik, namazı qılıb, qalxıb, axşama Təhtül-əqəbə adlı yerə gəlib bivaxt [y]etdik. Guya mənzil kimidir.

Təhtül-əqəbə Müdəvvərədən on üç saatdır. Suyu yoxdur. Məandan, ya Müdəvvərədən həfəzə qaldırırlar. Yolu, bir saat qədəri (Müdəvvərədən gələndə) geniş (111) olan boğaz içidir (112). Sonra bir az qəder taxta, alçaq-əla daş üstü ilə gəlinir, [...] bədə qabağı qumsal, düz səhraya çıxılır. Yəmən tərəfi səhrayı-bilanəhayədir. Yəsərində gah düzü, gah balaca təpələr vardır.

Üçümcü, düşənbə günü sübh namazın qılıb, hüccac yola düşüb, saat yarım gəldikdə bir əqəbə var. Qabaqca paşalar və əsgərlər çıxıb, əqəbənin başında çadırlar qurub, biz də bərabər bir tərəfdə əyləşib (113), hüccaclar dəvələrindən enib və dəvələr də yük altında səsedici olduqları halda, karvanın axırına qəder tamaşa edib, həm təəccüb və həm səyahət elədik.

Haman bu əqəbədə hüccac keçib tükəndikdə Hicaz torpağında mərhum olanlara “Fatihə” oxurlar Şam ilə Hicaz sərhədi olduğu üçün.

Bədə qalxıb bir saat qədəri yol etdikdə sol tərəfdə köhnə bina olmuş bir qaladan keçib, qabağımız bir səhravü biyabana (114) uğradı (115). Heç şey görünməz, illa qumsallıqdan qeyri.

Altı saat yarımında zöhrü qılıb, qalxıb, axşama yarım saat qalmış haman o biyabanda yatdıq (116). Yolu da tamam çaxmaq daşdır (117).

O gecə orada yatıb saat yeddidə qalxıb dördümcü, seçənbə günü saat altıda gəlib Məan şəhərinə çatıb oturaq etdik. Məana yarım saat qalanadək düz səhra ilə gəlinir (118).

Məan əslində bir böyük şəhər imiş. Bəni-Ümeyyələr (119) oturmmuş. Sonra xarabalığa təbdil olub, pərakəndə olubdur. Hala təmir olmaqlığa bina olunur. İki təzə qalası var Əbdülməcrid xan (120) yapdıran. Birinə Qəleyi-Hicazi deyirlər (Hicaz tərəfində olduğu üçün) və birinə Qəleyi-Şami deyirlər (Şam tərəfində olduğu üçün). Əskidən (Sultan Süleyman zamanında) yapılan bir qala da var. Ona Qəleyi-Sultani deyirlər.

Burada qayətdə hulu, hamiz nar olur və üzüm olur. Hüccaclar gəldikdə tamam xatunlar səf-səf ocaqlar qayırib, balaca-balaca çörəklər bişirib satırlar. Və balaca və büzürg qəryələrdə xatunlar və ərler gətirib yağ satırlar.

¹ Cümləyə əlavə olunmuş bir neçə söz oxunmadı.

Kənarında balaca nəhri var, su axar. Və şəhərin içində quyusu var; çuxura maildir. Lakin çıxmazdan bir gün əvvəl – çaharşənbə axşamı bir qədər yağmur yağıb, tez kəsilib, gecəsi pək savuq oldu. Sabahı bulud çəkilib, göyçək gün çıxdı, köüllər açıldı. Hükkam və müqəvvimlər xudayi-ləmyəzələ çox həmdü səna etdilər, çünki Məan yağmurundan ziyadə ehtiyat olunur imiş. Hətta hükkamlar rəvayət edirlər ki, tarixi-a[1]tmış səkkizdə (121) bir gündə üç kərə yağmur yağıb, kəsilib, dəvələr yüklənib, genə düşürülübdür. Buna görə çox şükür-səna olundu.

Mahi-səfərin dördündə Məana girib, altısında çıxdıq. Bu mabeyndə cəvaniblərə gəzib seyr etdik. Məandan Misir əqəbəsinə on saatdır və Xəlil-ərrəhmana dörd dəvə mənzilidir.

Mahi-səfərin 6[-sı]. Karvan qalxıb, yola düşdü. Səlat əvafların edib, gəlib, doqquz saatlıqda Üneyzə adlı mənzilə çatdıq. Məandan bir saat qədəri yolu alçaq və əla[dır]. Və bir qədər əqəbəsi vardır. Burada qəribərəc daşlar vardır və Vadiyi-məmsux deyirlər.

Əfvayi söyləyir ki, insan imişlər, sonra daş olmuşlar.

Bədə bir düz səhra ilə gəlinir. Yolun sağ və sol tərəfində bir az uzaqdan qum kimi qobular görünür. Kənarlarda yovşan və qeyrə dəvə əkl edən otlar vardır. Bu mənzil susuz yerdir. Bərkəsi var qalanın qabağında; yağmur olur isə, su bulunur, yoxsa, bulunmaz. Məandan həfəzə qaldırırlar.

Mahi-səfərin 7[-sı]. Sübh namazın qılıb karvan yola düşdü, səlat əvafların edib, gəlib on bir saatlıqda Həsə adlı mənzilə yetdi. Yolu əyri-müyrü. Eniş-yoxuşu var. Ətrafları biyabandır və alçaq təpələr görünür. Mənzilə iki saat qaldıqda bir əqəbə var; başaşağı düşülüb başı-yuxarı çıxılır. Bu mənzilin qalası var bir az aralı. Qarşısında bərgəsi var. Yağmur olmasa su bulunmaz. Həfəzə götürürlər. Bu, çuxur kimi yerdədir. Ortadan kəsdirmə döşəmə daşdan misirli İbrahim paşa (122) yapısı, körpüsü var. Üstündən pəlçiq olanda hüccac və dəvələr gedirlər. O körpünü yağmurun qabağında çəkibdilər ki, su bərgəyə getsin və həm dəvələrə yağmur gələndə hüccaca zərər etməsin deyü. Bu yerin yağmurundan çox ehtiyat olunur. Rəvayət edirlər ki, zamani-sabiqdə yağmur olub, hüccac ancaq nəfslərin götürüb çıxıbdılar.

Qalanın içində beş-on adamlar oturur mühafiz (aylıq alıb padşah tərəfindən). Buraya Qüds qərib¹ olmaq səbəbi ilə türünc, limu və qeyrə zaxirələr gətirib satıllar. Bu sənə bir kəs gəlib satmadılar.

¹ Yaxın

Bunda həzrəti-Əli kərəməllah (123) vəchə övladından Məhəmədül-Hənəfi (124) vəqəsi olmuşdur. Şeyx Cəlaləddin Xəlvəti mədfundur.

Mahi-səfərin 8[-i]. Sübh namazın qılıb yola düşdük. Namaz əvaf-ların edib, gəlib on iki saatlıqda Qətran adlı mənzilə çatdıq. Məsadan yola düşdükdə bir qədər döşəmə daşlıq ilə gəlib, sonra bir az başısağa enilib bir qədər uzun əqəbəyə qalxılır. Bədə bir az gedib iki alçaq dərə arası ilə karvan gedir saat yarım qədəri, sonra eniş-yoxuş gedilir. Gah vaxt yolun sol tərəfində yağmur suyu bövük çuxur[a] dolub durar, məsakin-füqəraların çox imdadına çatar. Yeddi saat qədəri yol gah daşlıq, gah bir az düzdü. Bədə iki saat qədəri hamavar və qumsaldır. Sonra genə daşlığa düşülür əndir-ündür ta mənzilə qədər.

Bu qonağın qalası, içində quyu suyu, qarşısında bərgəsi vardır. Bir körpü çəkilib döşəmə daşdan suyun qabağına hasar kimi – yağmur gələndə xarablıq olmayıb bərgəyə getsin deyü.

Bu qalanın içində də zabıt oturur bir az adam ilə (aylıq alıb).

Mahi-səfərin 9[-u]. Səhərdən toplar atılıb, sübh namazın qılıb, karvan yola düşüb, namaz əvaf-ların edib, gəlib on bir saatlıqda Bəlqa adlı mənzilə çatdı. Yolu altı saat qədəri daşlıq, əyri-müyrü, əqəbəlidir. Bədə mənzilə gəlincə daşlıq deyildir, düz kimidir.

Bu qonağın da qalası var; susuzdur. Bərgə var. Əgər yağmur olur isə su bulunur, yoxsa bulunmaz.

Mahi-səfərin 10[-u]. Səhərdən namazı qılıb yola düşdük. Mənzilə çatmayıb səkkiz saatlıqda bir susuz səhrada qaldıq. Buraya gəlincə yolun iki saat qədəri eniş-yoxuşu var. Sonra düz, qumsal yol ilə gəlinir. Beş saat qədər gəldikdə yəmin tərəfdə köhnədən bir xaraba karvansaray var naxışlı, qəribərəc daşlardan bina olmuş.

Mahi-səfərin 11[-i]. O qaldığımız səhradan sübh namazın qılıb, namaz əvaf-ların edib, gəlib Bəlqa adlı mənzildən on altı saatlıqda olan Eyni-Zərqa adlı mənzilə yetişdik. O gecə orada istirahət etdik. Eyni-Zərqaya altı saat qədəri qalmış, yolu daşlıq, əyri-müyrü əqəbələrdir ta Eyni-Zərqayacan.

Eyni-Zərqa dedikləri bir yerdir [ki], dörd ətrafı bir az təpələndir. İçində yaxşı axar suyu var bir-iki dəyirman işlədən qədəri; yerdən çıxır. Təpə üstə, şimali tərəfində qalaçası var. İçində bir zabıt oturur bir az adam ilə. Cənubi tərəfində bir xaraba qala vardır. Bu suyun üstə çox qarğuluq var. O qarğudan ərəblər və xatunları toma-toma evlər qayı-

rib, incə ötməklər bişirib hüccaclara satırlar. Nili-mübarəkdən keçdikdən sonra böylə axar su görmədiyimizə, bunun suyu və axması qayətdə bizə xoş gəldi; xüsusən kənarında yaşıllıq gördükdə. Çox qalın və uzun qamış içində zaqqum ağacı (gözəl çiçək ilə) və həm böyürtkən və sair abı çiçək.

Mahi-səfərin 12[-si]. Eyni-Zərqadan sübh namazın qılıb yola düşdük. Əvafi-zöhrü edib, gəlib doqquz saatlıqda Məfrəq adlı mənzilə [çatdıq]. Əvafi-əsr və məqribi edib, orada yatmayıb, su olmamaq səbəbiylə qalxıb beş saatlıqda Vadiyi-Rəmətə adlı səhraya düşdük.

Eyni-Zərqadan qalxdıqda bir saat qədəri yolu pək əqəbədir. Bədə bir az əqəbəlİK çəp-çəpdır iki saat qədəri, sonra düz və səhradır.

İki saat qədəri gəldikdə yolun sağ-solunda üç zira qədəri mərmər daşdan sütunlar var üçü bir yerdə, ikisi bir yerdə, biri də yolun ortasında kəsr olub köndələn düşmüş. Ərəblər söyləyir ki, Nəmrüddan (125) qalan sütunlardır. Bəzilər deyirlər o sütunlar əslində dörd imiş – çox əla və üksək. Üstündə taxt var imiş; banisi də Ətəbə adlı övrət ola-Əbi-Ləhəb (126) övrəti.

Məfrəqin qalaçası var. Suyu yoxdur. Zərqadan həfəzə qaldırırlar.

Mahi-səfərin 13[-ü]. Haman qaldığımız səhrayı-məzkurdan, sübh namazın qılıb karvan yola düşdü. Səlat əvafının edib, gəlib Məfrəq adlı mənzildən on dörd saatlıqda olan Müzeyrəb adlı mənzilə yetişdik. O səhradan dörd-beş saat qədəri yol gəldikdə bir əqəbəyə yoluxulur. Yarım saat qədəri əqəbəni çıxıb qurtardıqda düzə düşüüb, adamları fərar edən Rəmətə adlı qəryənin üstündən keçilib, iki saat yol gəldikdə Şam tərəfindən hüccacın istiqbalına əsgərlər əllərində baydaqlar və nizələr və atlar oynada-oynada gəlib hüccaclara mülaqat olduqda qayət şadlıq və bəşəşətlik etdilər. Bu əsnada bizim də ürəyimizə həm qürbət və həm məmləkət təəşşüqü xütur edib cünbüş etdikdə taxtımızdan nüzul edib, yedək atımıza süvar olub, bir neçə şəxslər və mülazimlər ilə o səhrada çahar ətrafa seyrü cövlan edib, öz-özümüzə şükür-sənalar ələyib fərəh və nəşat verdik.

Rəmətə bir böyük qəryədir yolun sol tərəfində. Adamları qaçmış (127), xalidir, evləri də yernən bərabər, daş içində yapılmışdır. İçində Şeyx Əsmər Təkərvəri günbədi var. Ziyarət edirlər. Yolu ta Müzeyrəbə gəlincə səhradır. Sultan Səlim (128) binası bir qaladır. İçində otuz qəder ərəb evləri olur. Yaxşı axar çay kimi gölü var. Bir səhranın ortasıdır. Ziyarət edərlər.

Mahi-səfərin 14[-ü]. Müzeyrəbdən, sübh namazın qılıb karvan yola düşdü, səlat əvafın [edib], Misir ordusu olan məkan[a] gəlib doqquz saatlıqda Kütəyyibə adlı mənzilə yetişdi. Yolu, gah yeri daşlıq və gah yeri daşsızdır. Çox iri daşlığı var. Yürüdükdə dəvələrə ziyadə zəhmət olur.

Saat üçdən səkkizə gəlincə sağ-solda xaraba Nəfs nam qəryəsindən və Səməskin nam qəryəsindən və Büneyb adlı qəryədən, Validli adlı qəryədən keçilir.

Bu Kütəyyibə adlı mənzil bir gözəl yerdir. Ətrafları ziraat və səhralardır. Baxanda könullər açılır. Bir yaxşı bulağı var.

Mahi-səfərin 15[-i]. Sübh namazın qılıb karvan yola düşdü, namaz əvafının edib gəlib on dörd saatlıqda Kəsvə adlı [mənzilə] yetişdi. Bu mənzildə Diruzi Səid bəy, Hevranlı İsmayıl Ətraşi və ingilis qonsulu gəldilər (129).

Kəsvə qəryəsi Kütəyyibədən on dörd saatdır. Yolu çox daşlıqdır ta Kəsvəyə iki saat yol qalınca. Kəsvədən gəldikdə yolun sağ tərəfində xaraba Buni adlı qəryə vardır. Üç saatlıqda genə bir xaraba Qəbağəb adlı qəryə vardır. Dörd saatlıqda (130) Səmin adlı bir böyük qəryə vardır sol tərəfində. Adamları qaçıb fərar edibdirlər. Əsli-qədimdə şəhər imiş. Ətrafında qalanın uçmuş divarı və qıraqlarında bürclər hala qalıbdır. İçində bir məscid var divarları uçmuş, günbədi əhəngsiz, torpaqsız; ancaq daşdan yapılmışdır. Tərəfindən axar suyu var. Bir az gəldikdə sol tərəfdə, dağın təpəsində bir qübbə var, Qübbeyi-firon təbir edirlər. O qübbənin qarşısında qəryə tərəfdə, yolun kənarında bir çaharhovuz var; içində suyu var. Hüccəcləri Şamdan qarşılayanlar orada oturub məkulat bey edərlər.

Kəsvəyə bir saat qalmış yolun sol tərəfində bir xan vardır (yanından su axır), onda şeylər hazır edib hüccəca bey edərlər.

Bu məbeyndə dörd-beş yerdə daş döşənibdir palçıq olanda karvan yürümək üçün. Çuxur olan yerdə daş ilən körpü yapıbdılar üç gözlü, beş gözlü.

Kəsvə qəryəsi bir bağçalı qəryədir. İçində çay axır. Tərəfləri təpədağlardır. İçində çərçi bazarı vardır.

On altı, yekşənbə günü Kəsvədən gecə ilə saat doqquzda yola düşdük. Sübh səhərdən Şama çatmaq qəsdilə gəlib saat beşdə Şamışərifə yetişdik. Bais bu ki, biz mənzildən qalxıb bir rüb qədəri yol gəldik. Xudayi-təala cəllət əzəmətin mərhəmətindən bir az yağmur olub

yollar palçıq oldu, dəvələrin ayaqları yer tutmadı. Cəmi hüccaca və hükkamlar məbəyində çox zəlzələ düşdü. Kimi “Allah hafız”, kimi “Ya rəsulillahi-seyyidi, mədəd!”, kimi “Üdi”, kimi “Seyyidi-Yəhya, mədəd!” (131), kimi də (fəllah dəvəçilərdən): “Vallahü nəhnü müs-limi yarəbbi vərhəm” (132) deyü təzərrö edərək, kiminin taxtı, kiminin kəcavəsi, kiminin dəvəsi yıxılıb palçıqda qalaraq bu növ ilə (133) dörd saatlıq yolu səkkiz-doqquz saatda gəldik.

Şami-şərif Kəsvədən dörd saatdır. Yolu, Şama girincə düz yerdir, şəhərə daxil olduqda daşlıqdır. Şəhərin içi döşəmə daşdır (134).

ŞAMİ-ŞƏRİF

[Şəfərin 16-sı]. Dünyada insanın iş[tədiy]i çox və məramı müxtəlifdir. Ona binaən biz dəxi Hicazın yandırıcı gününün altında duman, bulud və yağış arzusun çox çəkirdik və ayaq yandırıcı qum və tozun rütubətli olmağın arzusun edirdik. Bunlar həpsi müyəssər oldu Şamın iki saatlığında, bir belə məkanda ki, biz havanın açıqlığın və yolun quruluğun tələb edirdik ki, şövq ilə çatdıığımız Şami-şərifə nəşət ilə daxil olaq.

Həqiqət, Qədəmgah qəryəsinin bir saatlığında bir günə yağış yağıb, tamam libasımızı suya döndərib və yolu palçıq edib bizi sərgərdan qoydu.

Çün dəvələr özləri yorğun, dallarında yük girən və yağışdan bil-müzaəf ağırlaşmış, ayaqları sürüşüb, yolun sağ və soluna və ortasına anqıra-anqıra sirişt urdular. Bir hay-huy düşdü hüccacları arasına. Kimi qışqırıb: “Qaldım”, kimi çağırıb: “[Dəvə] getdi”, kimi deyir: “Yüküm batdı”, kimi deyir: “Mən nə çarə edim?”. O cümlədən bizim Hacı Əli [əfəndi] də qalmışdı. Hərçənd bizim taxtların dəvəsi də bir qaç yerdə yıxıldı, [...]¹.

Qədəmgah qarşısında Əhməd paşa təkyəsinə çatıb, [...] və abadanlıqlar gördükdə şad olub, [...]. Yağmur dökülə-dökülə gəlib Şamın [...] girdik. Kimi həcc qabağına [...]¹. Misir qapısından girib meydan məhəlləsinin böyük küçəsinə düşdük. Küçə nə qədər vase olsa da yolçu ilə dolmuşdu və küçənin sağ-sol tərəfində olan evlər[d]ə və dükənlərdə səğir-kəbir və ünəs-zükür məskən tutub (135) hüccacın qafiləsinə seyr edilirdi.

¹ Cırılıb. 1-2 söz oxunmadı.

Biz bu nəhv ilə qapıdan girib, meydan küçəsindən Tağ bazarına girib Qanəvatda qonağımız miralay Məhəmməd Xosrov bəyin mənzilinə düşə[nə] qədər dörd-beş saat çəkdi. Hərçənd arası azdı, lakin izdihamlıqdan və palçıqdan sürməyə mümkün olmayırdı və buna [binaən] bizə fürsət oldu ki, taxtdan sağa və sola dəxi seyr edək.

Müqəddəm Şamın tərifi çox eşitmişdik, lakin bizə ol qədər xoş görünmədi. Olur ki, havanın müxtəlif olmağından və küçələr palçıq olub, biz palçıqda məəttəl olmağımızdan böylə göründü. [Bir] dəxi küçə ilə gedərkən damları və dükanları kəmsəliqə [gördük]. Divarları sadə, palçıq ilə suvaq olmuşdur. [...] [bəzi] yerdə xaraba kimi uçubdağılmış[...], gah-gah görünməsə zahirdən Şam şəhər kimi [...]¹ oxşayır. Amma bir imarətin qapısından içəri girdikdə zahiri batinə müvafiq gəlməyir. Həyatın² mərmər daş ilə və sair yonma rəngbərəng daşlar ilə döşəməsi, yaxşı çarhovuzu və limu, türünc ağacları və evlərin çölü nəqqaş və içərisi qayətdə lacivərd, tila və nəqqaşkarlı və əlvən şişələr ilə pəncərələri – bunlar qayətdə gözə xoş gəlir. Yayda gərək sərin olsun. Xüsusən hər həyatda çarhovuz var və böyük odalarında dəxi fəvvarələr vardır. Amma suyun bu çoxluğu qışda qayətdə rütubətli edir evlərin.

Hava yağmur olub və əlahiddə mənzil aramaqda olub, iki gün Xosrov bəyin müsafiri olub sonra Bəni-Ümmeyə came[sinə] [getdik] və bazara yaxın bir mənzil tutduq [...] quruşa, köçdük içinə. Qışın ortasında həyatımızın ortasında limu və narınc və ağacqəvin ağaclarının üstə meh qayətdə insanı fərəh edir və [...]³.

Mənzildə fərağat olduqda Rusiyyə dövlətinin Şamda vəkili Leonid Telatenidi gəlib bizi apardı paşalar ilə mülaqat etməyə. Misirli İshaq paşa (Şamın valisi olmadığına) qaimməqam rütbəsində işləri dolandırır. Bizə qayətdə mehribanlıq etdi, çün on iki sənə müqəddəm Tiflisdə bizim ilə mülaqat etmişdi.

Sonra gedib dəftərdar Xəlil bəy ilə görüşdük. Bir şişman və kamilinə və hesab bilməyinə məğrur [adamdır]. Şamın malısın dolandırandır.

Ordu müşiri Məhəmməd paşanın xidmətində bir para diruzilərdən söhbət oldu. Firəng lisanında qayətdə fəsih danışib və üsuli-dövlətə layiq bir cavablar verdi.

¹ Cırılıb. 4-5 söz oxunmadı.

² Həyatın

³ Cırılıb. 4-5 söz oxunmadı.

Ərəbistan ordusu məclisinin rəisi fəriq Davud paşa-[nın] (136) yanına getdik. Ol bir qədər [...] ¹ söhbət etdi. Onun yanında üləmadan dəxi bir qədər gö[rünürdü].

Cümə günü Bəni-Ümeyyə cəməsində cüməni² qılıb, izdihamlıq ilə çıxıb, atları minib Salehiyyə tərəfinə [getdik]. Şəhərdən çıxıb yarım [saat] yol [bağçalar] arasından keçib girdik Salehiyyəyə. Orda [...] ³ Əbdül[məcic xan] [...] ⁴ ziyarət edib, Salehiyyə məhəlləsindən İbrahim təpəsinə çıxıb Şamın şəhərinə və ətrafında olan bağçalara seyr etdik.

Şam Salehiyyə dağının ətəyində düzdə bina olmuş. Rəbva boğazından ayrılmış yeddi çaylar gəlib Şamdan və ətrafındakı bağlardan keçib qiblə və şərq tərəflərinə axır. Və şəhər köndələn bu çayların üstə oturmuş. Dağdan Şamın imarətlərinin üstü görünür; necə ki, küçədən qara suvaqlı divarları.

Böylə bilirəm ki, Şamın uzununu iki saat olsun və eni bir saat, lakin (137) məğrib və məşriq tərəflərinə üç-dörd saat yol bağlardır. Şimali və qiblə tərəflərinə dəxi birer saatdan ziyadə[dir]. Və bağçalar arasında xırda qəryələr vardır. Və çox yerdə xaraba məscid və günbəddirlər; qədimdən qalmış vardır.

Salehiyyə dağından Şamın çölgəsi və bağları və axar suları qayət-də gözəl gözükdir.

Bir gün dəxi atlara minib gözəl bağçalar arasından (ki, sağdan və soldan limu və narınc və balın ağacları – üstündə mövcud meyvələr ilə – başımın üstə sallanmış) keçdik.

Əvvəla, Şeyx Xalid həzrətlərinin türbəsinə ziyarət edib, onun nüfusi-bərəkətindən bir qədər təfəkkür edib qəlbimiz aram tutdu. Türbədar Şeyx İbrahim əfəndi Fəraqi ilə mülaqat etdik. Onu öz yolunda iyi görüb şad oldum, lakin bir qədər qəzəbnak və tünd olduğuna, eyib gəlir. Xeyli söhbət etdi həzrətin əyyamından və türbə təmir olmaqdan.

Sonra Panbuqlu babaya ziyarət etdik. Onun barəsində xeyli kəramət söyləyirlər.

İkinci. Bizi Üçlər və Yeddilər məqamına apardılar. Cəbəlin nisfində məqamlar yapmışlar – üstlərin də (138) otdan. Cərrarlar gunəgun

¹ Cırılıb. 1 söz oxunmadı.

² Cümə namazını

³ Cırılıb. 2-3 söz oxunmadı.

⁴ Nöqtələri düşdüynə görə sözü oxumaq olmadı.

kəramətlər söyləyirlər. Ən əsl kim bilir onların məkan-məqamın?! Qırıqlar daha üskək (139) olduğuna və özümüz də yorulduğumuza, ona çıxmadıq. Və on[un] üstə də dəxi Qabil Habili (140) öldürən yer deyü söyləyirlər.

Üçüncü. [Bağlar arasından keçib] bir saatdan ziyadə Rəbva boğazına çatdıq. Deyirlər ki, İsa əleyhüssalam (141) bu mağaralarda kafirlərdən gizlənidir. Haman boğazdan Şama gedən yeddi çay ayrıldığın gördük. Qayətdə nəfis yerdur.

Dördüncü. Çay[ın] sağ tərəf[in]ə keçib Məzəh qəryəsinə düşdük. Orada Dəhyə həzrətlərinə ziyarət edib, Məzəh içindən keçib, bağçalar arasından dolanıb Göy meydan kənarına düşdük. Səkidə durub xeyli seyr etdik meydanın sağ və sol tərəflərində olan səkidəki bağçalara və həm Göy meydanın özünə.

Bu yer qayətdə nəfis görünür. Meydan çök[ək]də olduğuna daim yaşıl otluqdur – ətrafında bağçalar (dəxi üstlərində hənzur yarpaqları yaşıl) və gah yerdə bağçalarda evlər.

Və şəhərə girən yerdə gözəl Səlimiyyə və Salmaniyyə məscid və təkyələri qədim padşahların şan-şövkətin göstərir. Gəlib, haman camedə əsri qılıb, gözəl yapısına baxıb qayıtdıq mənzilimizə. Bu camelər (və yanında təkyələri) ziyadə məsarif ilə bina olmuş imiş; dəxi qayətdə məsarifi var. Hər ayda külli [...]bəsi yoxdur.

[...] ¹ mənfiətli adamlar çıxmıyır ki, ətrafda olan [...] ². Babi-səğərdə böyük məzaristanda Bilal həzrətlərinə və Əzvaci-Mütəhhərə həzrətlərinə və sair ali-rəsulillah həzrətlərinə və bəzi əshabələrə ziyarət etdik.

Və bu məzaristanda ziyadə şərəfətli kəslər vardır. Bunun kənarında məlun padşah Yezidin (142) xaraba olmuş imarəti təpə olmuş və şəhərin murdar ilə dolmuş yer[i]dürür və bir tərəfi də şəhərin bağçalarıdır. Şimdi dəxi ol xaraba murdarlıqdır. Ata-anasından küsən və hərzə gəzən zükür-ünas qumar oynamağa və fəna işlərə cəm olan yerdir və xeyli daldalanacaq yerləri dəxi vardır. Biz ordan keçərkən dəxi çox qumar oynuyan uşaqlar gördük və həm d[əxi] hərzə gəzən övrət və yanlarında kişilər gördük. Xatirimizə Yezidin hərəkətin gətirib və məkanından dəxi nifrət etdik.

¹ Cırılıb. 1-2 söz oxunmadı.

² Cırılıb. 3-4 söz oxunmadı.

Və Babi-şərqidə dəxi bir əshabələrin qəbirlərinə ziyarət etdik və şəhərin ortasında xeyli ziyarətqahlara ziyarət etdik. O cümlədən Sultan Səlah[əd]din (143) və Sultan Nurəddin Mahmud (144) həzrətlərinə ziyarət etdik. Sultan Səlah[əd]din həzrətlərinin hünərlərin xatirə gətirib, [...]¹. Xalid ibn Vəlid (145) həm xatirimə düşdü. Allah rəhmət edə!

Şamda şeyxlər çoxdur, lakin xalidi, nəqşbəndi ziyadədir. Şeyx Məhəmməd Xani iyi üsulunda işin yeridir. Və Şeyx Əhməd Müqai dərviş və mömin adam görünür. Şeyx Sahib təkyə sahibidir, lakin təkyəsində adam yox və çıxmaz. Və Xalid həzrətlərinin oğlu Nəcməddin əfəndi qayətdə gözəl adamdır və vaxtında iyi olur, inşaallah! Təriqi-mövləvi və qadiri və rüfai çoxdur. Xüsusən rüfai ziyadədir və şeyxləri də dəf və zəng ilə zikr edir. Və Məlik Tahir üstəki təkyəyə bir dəfə getdik. Orada uşaqlar çox gördük və cəzbdə oldular. Sonra mən çıxanda cəzb olan uşağın biri gəlib məndən pul da istədilər. Allah əzimişşan bizlərə [...] tovfıq versin. Amin!

Müşir Məhəmməd paşa bizi qonaq etdi Yevropa sayağında. Qayətdə mehribanlıq etdi. Və özünün kamalı var. Üsuli-dövlətiyyədən agahdır və mərifəti var.

Bir gün dəxi məclis rəisi Davud paşa bizi qonaq etdi. Ol məclisdə “Mövludi-şərif” oxundu qayətdə təsir ilə. Və üləmalardan çox var idi. Ol gecə məclisimiz ruhani oldu, qayətdə xoş keçdi. Və Davud paşa [...]² və तरीqi-nəqşbəndi ixlas kəslərindən [...]³.

Miralay Həmid bəy Qarslı bizi dərvişanə qonaq etdi.

Vükə[la]lar əmini Mustafa ağa çalan və çağırın ilə qonaq etdi. Əsgər (146) Əli paşa vali gəlib bizə qayətdə mehribanlıq etdi.

Bu nəhv ilə qırx gün Şamda oturduq. Rütubətli havası bizi xeyli incitdi. Lakin hava iyi olub bağçalar ilə getdikdə kö[n]lümüz açılırdı – ağacları yarpaqlı və üstündə narınc və limu, zeytun, yerləri səbziiyat.

Şami-şərif qədim şəhərdir və çox şərəfətli məkandır və ziyadə iyi kəslər[i] olmuş, əmma şimdiki hər xüsusda köhnəlmiş kibi görünür və xalqının təbiəti nəfsaniyyətdə ziyadədir.

Qüdrəti-ilahidən iyi kəslər və mövsüm istər ki, bir qədər Şamı oynağa salsın. Və iyi qalası varmış; şimdiki xarabadır və özləri sərəncam-

¹ Cırılıb. 1 söz oxunmadı.

² Cırılıb. 2-3 söz oxunmadı.

³ Cırılıb. 2-3 söz oxunmadı.

sız, nizami-xeyriyyəyi-zabitəyə müvafiq icra olmamış. Hevran (147) və Diruzi asi olmuş nizam qərəsi verməmək üçün.

Və Şam əhalisi dəxi firab verirlər.

ŞAMDAN BEYRUTA QƏDƏR

Rəbi[ül]-əvvəlin iyirmi yeddisində qatırlar və atların [birini] yetmiş beş quruşa tutub günortadan bir saat müqəddəm yola düşdük. Gəlib Məzəhdə vali paşa tərəfindən təyin olmuş qırx nəfər süvari (zabitəyədən üstə Salam ağa mülhəq olub) [ilə] başladığı Salehiyyə dağın çıxmağa. Dörd saat yol dərə-tərə ilə gedib, bir bulağ üstə düşüb, namaz qılıb və iki saat düz ilə gedib Dimas qəryəsində düşdük. Məzəhdən dağa çıxıb dal tərəfə – Şamın yaşıl sərilmiş bağçalarına və qəryələrinə seyr etdik. Yolumuzun sol tərəfində Diruzun qarlı dağları görünür və sağ tərəfimizdə Rəbva boğazına gedən çay və ətrafında bağlar fəhm olunur. Və Dimasın bir saatlığında sağ tərəfdə bir dağ görünür üstə qaç ədəd ağaclar ilə. Deyirlər ki, orada Qabil Habilin meyitin qoyubdur. Ona binaən ora ziyarətgah hesab olunur. Payızda Şamdan və ətrafdan oraya çox adam cəm olub, qurbanlar kəsib, ziyarət edirlər. [...]¹, lakin şimdi diruzi qorxusundan [...]².

Rəbi[ül]-əvvəlin 28[-i]. Gecə qalib səhər tezdən yola düşdük. Dörd saat yolumuz qayət məşəqqət idi. İki tərəfimizdə üskək dağ (dərəsi dar və daş) və yol da qorxulu idi. Və iki saat da dərə-tərə olsa da yaman deyil idi. Sonra üç saat yolumuz asan oldu, çün Buqa ovasına düşdük, ortasında Mərc adlı qəryədə qaldıq. Gecə mənzilimizin iyi olmamağı və yağış yağmağı bizi məyus etdi. Lakin səhər açıldı.

Rəbi[ül]-əvvəlin 29[-u]. Namazdan [sonra] Mərcdən çıxıb, iki saat düzlə gedib, çıxdığı dağda olan karvansaraya. Orada durub durbin ilə [seyr] etdim. Yanımızda – çayın boğazında bir səkidə qədim[dən] yapılmış Qəleyi-İlyas görünür; bir gözəl yerdə qayətdə bərk qala, lakin şimdi xaraba.

Buqa ovası Diruzi dağlarının arasından düşüb uzun gedir ta Həmi tərəfinə qədər. Uzun[u] iyirmi saata qədər və eni gah-gah dörd saat, gah əlli saat olur və ortasından böyük çay axır. [...]³ suyun ətrafa çıxartmaq

¹ Cırılıb. 2-3 söz oxunmadı.

² Cırılıb. 4-5 söz oxunmadı.

³ Cırılıb. 1 söz oxunmadı.

olur. Bu ovada əlli-al[t]mış qeryə var çox ziraətli və bağlı-bağçalı. Lakin diruzilər onları çox incidirlər. Qayətdə abadanlığa layiq ovadır.

Məlaq qeryəsində müslim oturur¹. Onun bir saatlığında Zəhələ qəsəbəsi var; məvran millətidir; qayətdə dövlətmənddirlər. Balbak qalası (148) da oraya yavıqdır.

Üç saata neçə xanlar keçib dağın başına çıxdıq. Yağış yağıb, dərə-dən axan çay görüb bizim məmləkət xatirimizə düşdü...

Bir qədər gedib başladıq dağı düşməyə. [...]t və dərya gördükdə şad olub süzmək istəd[ik], la[kin] yolun daşlığı və fənəliyi hər dəqiqədə bizi məəttəl edib atlarımız fikir ilə bu daşdan ol daşa üsul ilə ayaq basıb gədirdi. Axirül-əmr axşamdan Xan Hüseyn karvansarayına çatdıq. Bu doqquz saatda qayətdə ehtiyat etdik [ki], at ilə yıxılıb dərə-lərə düşməyək. [...]² pillakən kimi idi. Yolumuzun sa[ğ] [...]³ və dərə-lərdə abadan Hevran qeryələri görünür və sol tərəfdə diruzilərin qeryələri görünür. Bunların köyləri və bağçaları dağı pillakən-pillakən edib, arasında salıbdılar üzüm tənəkləri; yerdə uzanıb yağmır suyu ilə sulanır. Və çox əncir və zeytun və çəm ağacları var. Və həm cabalları da var ki, üpək⁴ yapırırlar.

Rəbi[ül]-əvvəlin 30[-u]. Gün doğanda yola düşüb, sağ və solda münbit qeryələrə tamaşa edə[-edə] və bağçalar arasında seyr edə-edə və Beyruta və dənizə baxa-baxa üç saat [yol edib], atlarımızdan düşüb bir xanda oturdıq və yolun daşından [salama]t qurtulduğumuza şad olduq.

Hevran hakimi Mir Heydər və Diruzi hakimi Mir Əmin bəy himmət etsələr, əlbəttə, yollar iyi olur, lakin ol fəqirlərin macal və fürsəti yoxdur ki (din davasından, günəgun mənəslərin [...]), [...]⁵. [...]yırlar. Bir saat istirahət [edib], [...]⁶ [cəna]b Qəstantin Bazili Quazi (?) və fəriq İzzət paşanın (149) [əmrilə qabağ]ımıza gəldilər. Bizim qarşımıza düşüb, bağların içindən keçib, şəhərə daxil olub İzzət paşanın evinə düşdük. Onun mehribanlığı bizim yorulma[ğımı]zı bir saat söhbət etdikdə fəramuş etdirdi.

¹ Müsəlmanlar sakindir.

² Cırılıb. 3-4 söz oxunmadı.

³ Cırılıb. 3-4 söz oxunmadı.

⁴ İpək

⁵ Cırılıb. 3-4 söz oxunmadı.

⁶ Cırılıb. 1-2 söz oxunmadı.

Beyrut bizə qayətdə xoş gəldi. Əvvələn, İzzət paşanın qaibənə məhəbbəti, saniyə, köhnə aşnamız Bazili cənablarının mehribanlıığı, əlavə, Səda valisi müşir [...]¹ Ərzurum davasında bizi gördüyünə və həm o [...]² saat bizim ilə Çərkiyə mülaqat [...]³. [...]⁴ etdilər. Hər bir h[...] [...]⁵.

Tamam Beyruta seyr et[dik]. [...]⁶ [dağlar]ı və dağınıq təpələri [...]⁷. [...]⁸ görünür. Qışda yaz havası kimi hava [var idi]. Ağaclar üstə yap[raqlar tərənmir, havanın] istiliyi adamı çaşdırır (150).

Müqəddəm Səda valiləri Əkkada oturmuş, Beyrut bir cüzi şəhər hesab olurmuş. Misirli İbrahim paşa Şam ilə Pələstin torpağın zəbt etdikdə Beyrut bir qədər məşhur olub. İndi vali oturub. Şam və sair Ərəbistan vilayətlərinin iskoləsi hesab olur. Şəhərdə qayətdə abad evlər [var] və daha abadan olmağa zənn olur. Hesab etməlidir hər sənədə beş-altı yüz ev təzədən yapılır. Və içində hər millət var. Müsəlmanı azdır. Qaç came var. Ol cümlədən [...]⁹ həzrəti-Yəhya peyğəmbərin şəhid olmuş əlli müqərrəbi [...]¹⁰ məkana gəldik. Gedib orda cümə qaldıq. İzzət paşa yaptı[ran] [...]¹¹ bu yerdədir. Özü böyük və məkani dəxi [şərəfətlidir].

QÜDSİ-ŞƏRİF[DƏN İZMİRƏDƏK]

В ИЕРУСАЛИМЕ

Гефсимание (türbəyi-həzrəti-Məryəm ana)

Иордан

Пустынно-(...)

¹ Cırılıb. Ad oxunmadı.

² Cırılıb. 1-2 söz oxunmadı.

³ Cırılıb. 2-3 söz oxunmadı.

⁴ Cırılıb. 2-3 söz oxunmadı.

⁵ Cırılıb. 4-5 söz oxunmadı.

⁶ Cırılıb. 4-5 söz oxunmadı.

⁷ Cırılıb. 3-4 söz oxunmadı.

⁸ Cırılıb. 3-4 söz oxunmadı.

⁹ Cırılıb. 1 söz oxunmadı.

¹⁰ Cırılıb. 1-2 söz oxunmadı.

¹¹ Cırılıb. 2-3 söz oxunmadı.

Юдоль плачевная
Лавра Св. Саввы
Иосифатова долина
Храм Воскресения
Часовня Св. Ероба
Собор
Голгофа
Обитель апостола Якова (həzrəti-Yəqub məqamı)
Сион
Гора Элеонская (Tur dağı)
Геенна
Царские пещеры
Монастыри Иерусалимские
Вифлеем (151).

Rəbiül-axirin beşində nemşə vapurun tutub, axşama bir saat qalmış minib və axşamdan [...] ¹ [saat keçmiş] yola düşdük. Ol gecə rahatlıq ilə durub sübhədən üç saat keçmiş Yafə şəhərinə çatdıq.

Rəbiül-axirin 6[-sı]. Yafədə zöhrü qılıb, qonsul vəkil cənab Mir Əbut hazır edən atlara süvar olub şəhərdən çıxdıq. Bağçalar arasıyla və kəndlər kənarından, gözəl çəmənqah və laləzar düz ilə dörd saat yol edib, axşama Rəmlə qəsəbəsinə çatdıq. Rum monastrına düşdük. Ay işığı və hava gözəl olduğuna, dam üstə oturub ətraf cəvanibə seyr etdik. Bizim məmləkətdə çillənin otuz beşində evdə oturmağa kürksüz mümkün deyil. Şimdi biz böylə, çöldə oturmuşuq.

Rəmlə bir qaç yüz evli qəsəbədir. [Ço]x monastrlar var. Müsəlmanı azdır, amma ətrafında xaraba minarə[li] məscid görünür. İsa əleyhüssalam bu məkanda bir qədər olubdur, ona binaən [isəvi] buranı ziyadə şərəfətli tutur.

Yolda gəlirkən bir məscid var. [...] ² biz dəxi ziyarət etdik. Və sağ və sol tərəfimizdə su quyuları və mal və qoyun, otlayan sürülər görünürdü. Və həm su bərgəsi də vardır. Və haman yolda dəvə ilə cüft sürəni də gördük.

¹ Cırılıb. 1 söz oxunmadı.

² Cırılıb. 2-3 söz oxunmadı.

Rəbiül-axirin 7[-si]. Sübh namazın qılıb yola düşdük. İki saat yol düzlə gedib, sonra dəre arasına düşüb başladıq dağ çıxmağa. Sağ və solda qaç ziyarətgahlar gördük. Dərvişlər baydaq və dəf ilə gəlib, üstə zikr edirlər idi. Çox kəndlər görünür və həm ziyadə bağçaları var; zeytun və incir və üzüm ziyadəraqdır. Və üç saat qədəri dağ çıxıb, Abi-qoç qəryəsinə çatdıq. Bulağ üstə düşüb namaz qıldıqda Abi-qoç [bə-yi] Hacı Mustafa bəy özü gəlib bizi tanıyıb, qəhvə və nahar gətirdi bizə və [mənzilinə] təklif etdi.

Rəmlə və Qüds beynində olan kəndlərin bəyliyi Abi-qoç nəslin[in]dir. Hacı Mustafa bəy şimdi dəxi onların bəyidir.

Bu qəryədə Üzeyir peyğəmbər (152) yuxuya g[edə]n məkanı göstərdilər.

Burdan üç saat genə dağlar ilə gedib, Qüdsi-şərifə çatdıq. Oranın paşası Hafız paşa bizə qayətdə hörmət etdi. Oğlun və kahyəsin qabağımıza göndərdi öz atıyla. Başıpozuqlar dəf çalır və qapıda [...]¹ və yerə tamam xalq tamaşaya çıxmışdılar.

Bu nəhv ilə bizi gətirib bir iyi mənzildə düşürdülər. Orada paşa bizi müsafir etdi. Axşam namazın qılıb getdik hərəmi-şərifə. Həyatına girəndə bir əlahiddə müfərrih insana hasil olur. Girib hərəmdə namaz qılıb, dəlilimiz qarşımızda Səxrətüllaha (153) ziyarət edib və [rəsulillah əfəndimiz] qədəmi-mübarək basan məkana ziyarət edib, tamam ənbiyalar üçün yapılmış məqami-mübarəklərə dua edib, müraciət etdik mənzilə, çün qayətdə yorulmuşduq.

Rəbiül-axirin 8[-i]. Sübh namazın hərəmdə qılıb, genə şərafətli məkanlara ziyarət edib və Səxrətüllah altında iki rükət sünnət qılıb getdik Məscidi-əqsaya. Orada dəxi namaz qılıb, ətrafında olan məqamlarda dua edib çıxdıq həyatına. Haman əzim həyatda nə qədər məqamlar var isə tamamına ziyarət etdik. Onları müfəssələn bilmək olur Qüdsi-şərifin tarixi və şərafətindən ki, bir balaca kitab basma[q] olmuş.

Sonra gedib, paşa ilə müləqat etdik. Bizə hörmət və mehribanlıq etdi. Köhnə vəzirdir və bir yaxşı adamdır.

Zöhr namazın qılıb, atlara minib, qalanın gündoğan tərəfindəki qapısından çıxıb, Yusifət dərəsindən çıxıb, Turi-Zeyta dağının qiblə tərəfindən keçib bir xaraba qəryəyə düşdük. Orda bir qayanın içində Üzeyir əleyhüssalam türbəsinə ziyarət edib, müraciət etdik Turi-Zeytaya.

¹ Cırılib. 2 söz oxunmadı.

Cəbələ bir qədir çıxdıqda incir və zeytun ağaclarının dibində durub seyr etdik ətraf cəvanibə. Oradan iyi görünür Bəhri-Lut əleyhüssalam və Vadiyi-Musa və ırmağı-Yordan və onlardan məşriq tərəfə ündür cəbəllər. Bu məkanlar ənbiyalar və övliyalar məbədgahları olduğundan, qayət şərəfətli görünür. Bir qədər durub, o yerlərə seyr edib və keçmiş tarixlərdə gördüyümüz əhvalları xatirimizə gətirdik.

Tamam aləmdən yəhudilər Beytül-müqəddəsə ziyarətə gəlib qəsləri bu olur ki, Vadiyi-Musaya düşüb oraya da ziyarət etsinlər, lakin ürbanların qorxusundan gedə bilməyirlər. Xaçpərəstlər Bəhri-Lut əleyhüssalam kənarında bir qayada Savva adlı kənisə qayırib, daşa girənlər oturmuşlar. Və müqəddəmə özlərinin təzə sənələrindən altı gün keçmiş tamam Qüdsi-şərifdə[n] və sair ətrafdan ziyarətə gələnlər cəm olub, ırmağı-Yordan kənarına gedib, xaçların suya salallar imiş, lakin ətrafda olan ürbanlar bir qaç dəfə onları taras edibdir. Ona binaən şimdi-şimdi kənisələrdə ol məzhəblərində ol üsullarına əncam verirlər. Bu gün də haman gün olduğuna, xaçpərəslərin əksəri Beytül-ləhmdə cəm olub, xaçı suya salmışlar və bövük pəhrizlərindən sonra tamam xaçpərəslər də cəm olub, üzərlərində dövlət tərəfindən əsgər təyin olub gedib Yordan ırmağının kənarında bir gün qalırlar.

Sonra çıxdıq Cəbəli-Zeytanın (154) başına. Orada həzrəti-Ömər əyyamında islam təsərrüfünə keçən vaxta şühədalərin və övliyaların qəbirlərinə ziyarət edib keçdik məscidə. Haman məscidin dairəsində bir günbəd içində İsa peyğəmbərin səmaya üruc etdikdə ayaq basan yerinə dua edib və Musa əleyhüssalamın əsasın basan yerdə dua-niyaz qılıb, çıxıb Beytül-müqəddəsə və hərəmi-şərifin və qalanın dairəsinə cəbəl üstündən durub bir qədir baxıb düşdük Gidron dərəsinə. Orda keşiş[ə] həzrəti-Məryəm türbəsin açdırıb, girib ziyarət edib və iki rükət namaz qılıb çıxdıq dərə aşağı; gəlib əskidən qalan günbədlərin yanında körpüdən keçib, hərəmi-şərifin qible tərəfindən Davud əleyhüssalamın (155) türbəsi olan dairəyə gəldik. Orada ziyarət edib və onun türbədarı olan şeyx ilə bir qədər söhbətlaşıb, şəhərin içindən keçib, mənzilimizə gəldik.

Rəbiül-axirin 9[-u]. Sübh namazın öz camaatımız ilə səxrənin altında qılıb, genə hər məqamlarda dualar edib çıxdıq hərəmi-şərifin mərmər fərş olunmuş dairəsinə, bu dairədən qayətdə təşəkkür ilə gözəl yapılmış cameyə və səki üstündə yapılmış çox ənbiyaların məqamına və hərəmi-şərifin bövük olan məhəlləsinə (ki, bəzi [yeri] çə-

məngah və bəzi yeri mərmər daş ilə döşənmiş və bəzi yeri ağaclar görünür) seyr etdikcə insanın qəlbi müfərrih olur. Və güşad olduğuna, Turi-Zeyta tərəfindən və həm sair tərəflərindən gözəl ruzgar əsir.

Bir qaç saat bu sayaq ilə durub, fərəh götürüb mənzilə döndük. Sonra burada olan əsgərin minbaşısı (156) Məhəmməd bəy ilə əsgər qışlasına getdik. Orada qaimməqam Məhəmmədəmin bəyin şərbətin və qəhvəsin içib, piyada bəy ilə şəhəri gəzib getdik rumların monastırına. Oraya çatmamış həzrəti-Ömər namaz qılıb tikdirdi[yi] minarəni gördük. Şimdi bir qədər başı dağılmış, lakin genə səlat vaxtında azan oxunur.

Monastrın həyatında zəvvarlar çox idi və xırda-xuruş fūruxt edənlər dəxi vardı. Sonra paşa tərəfindən təyin olan qapıçılar kəlisəyə girməyə bizə yol göstərdi. (Çün burada xaçpərəstdən dörd mənəsin kəlisəsi var və bəzi ovqat nizaları olduğuna, paşa tərəfindən mühafizə oturur). Biz kəlisəyə girdikdə Rusiyyəli tərəfindən burada olan keşiş arximandrid Parfiri gəlib, qabağımıza düşüb tamam kəlisələrin ziyarət etdiyi yeri göstərdi. Bir qədər onlara tamaşa edib getdik monastr dairəsinə. Onun üstündən şəhər və ətraf iyi gözükdür. Orada Patrik və naimi arxiyerey Milti ilə mülaqat edib çıxdıq üstə, seyr etdik ətraf cəvanibə. Qışın ortasında tənəkdə saxlanmış üzüm gördük. İki salxım bizə verdilər. Hər salxımı iki girvankə olurdu. Oradan qalanın bürcünə çıxdıq. Qayətdə üksək. Tamam şəhər ordan gözükdür.

Şəhərdə dörd-beş yerdə monastrlar var. Və firəng əhalisindən dəxi burada oturub ticarət edirlər.

Bürcdən düşüb, Misirli İbrahim paşa yapdırdığı qışlaya girdik. İyi qışladır və əsgər təmiz oturur. Sonra şəhərə seyr edə[-edə] mənzilə müraciət etdik. Ol gecə gedib, paşa həzrətlərinə mülaqat edib və vıdalaşib genə cameyə getdik.

Qüdsi-şərif neçə min (157) sənəlik şəhər olub, neçə ənbıyalar və neçə bövük padşahlar paytaxtı olduğuna, əski binalar çoxdur və olur ki, qaç dəfə bina üzrə binalar yapılmış. Xüsusən Beyti-şərifin binası və 6 Süleyman əleyhüssalamdan (158) qalmış binalardır. Şimdi də altında bövük-bövük sütunlar və yonma daşlar gördük. Şəhərin qalası dəxi ol əyyamdan qalmış isə də sonra tədric ilə başqa padşahlar dəxi artırıb və təmir etmişlər. Şəhərin yapıları və çarçusu iyi olsa da soqaqları təmiz deyildir və içində xarabalar dəxi görünür.

Əhalisi hər miləldən var. Müsəlmanı ziyadəraqdır. Xaçpərəs və yəhudi qış mövsümündə buraya çox cəm olub, “qızıl yumurta” dedikləri eydlərindən sonra dağılıb hər kəs öz məmləkətinə müraciət edirlər. Bir bu vaxtlarda Qüdsi-şərifdə izdihamlıq, alışı-veriş ziyadə olur, bir dəxi mövludi-Musa günündə. Ətraf cəvanibdən, qəryələrindən və həm ürbanlardan buraya ziyadə xəlayiq cəm olur. Osmanlı və Ali-Osman dövlətinin torpağından müsəlmanlar buraya ziyarətə az gəlirlər. Amma Məğrib və Misir tərəfindən çox gəlirlər. Və Buxara və Dağıstan və Qazan hüccaclarından gah-gah Beyti-şərifə ziyarət etmək üçün gəlirlər. Onların yolları budur: həcdən Şam məhfili ilə gəldikdə Məan qəsəbəsindən ayrılıb, dörd mənzilə Xəlil-ərrəhmana gəlib oradan bir günə Qüdsi-şərifə gəlirlər; yainki Şami-şərifdən qara ilə [gəlib], Təbəriyyədən və Nablus şəhərindən keçib, altı-yeddi mənzilə [Qüdsə] çatır və yainki Şamdan qara ilə üç-dörd mənzilə Beyruta gəlib və oradan on iki saata vafur ilə Yafə şəhərinə çatır və Yafədən iki günə Qüdsi-şərifə rahat gedilir. Əgər Misir yolu ilə gəlsə İsgəndəriyyə şəhərinə gəlib, vapur ilə dəxi bir gün-bir gecədə Yafə şəhərinə yirişilir. Oradan fəvqde yazılan sayaq üzrə Qüdsi-şərifə gedilir.

Rəbiül-axirin 10[-u]. Sübh namazın Beyti-şərifdə qılıb, məqamlar ilə vidalaşib gün doğan vaxta yola düşdük. Paşının oğlu və kahyəsi və əmələcatı bizi ötürdülər bir saatlıqda rumlar bina salmış həzrəti-İlyas məqamına qədər.

Oradan gəldikdə yolun sağ tərəfində məqami-Xızır əleyhüssalam və bir qədər dəxi getdikdə həzrəti-Yəqub əleyhüssalamın zövceyi-kəriməsi məqamın göstərdilər. Uzaqdan ziyarət və dua edib keçdik Beytül-ləhm adlı qəsəbəyə. Oradan həzrəti-İsa əleyhüssalamın təvəllüdü məqamına müşərrəf olub haman məkanda oturduq bir saat qədəri. Xaçpərəslər bir bövük monastır tikmişlər və cəmiyyətləri orada çoxdur. Və oranın keşişi bizim qabağımıza çıxıb, mənzilinə təklif edib, bizi düşürüb qəhvə, şərbət verdi. Bir qədər onların kənisələrinə seyr edib və Beytül-ləhm qəsəbəsinə baxıb və qarşısında olan əncir və zeytun ağaclarına baxıb yola düşdük.

Beytül-ləhm qəsəbəsi min evdən ziyadə olur. Əlli-a[1]tmış evləri müsəlman və baqisi gavırdır və az yəhudilər də var. Qüdsi-şərifdən buraya iki saata gəlib və buradan dəxi iki saat yol edib bir bövük, əskidən bina olan bərgə yanında [dayandıq]. Bir qədim qalası var və çeşməsi var. Bu çeşmədən və həm yağmur suyundan bərgəni doldurub,

sonra daş ilən yapılmış arx ilə dağlardan keçirib, Beytül-ləhmə aparıb və oradan Qüdsi-şərifə çatdırılır iyirmi dörd saat yol ilə. Dağları, təpələri dolandıra-dolandıra Qüdsi-şərifə yirəşdiribdilər. Bu suyun Qüdsi-şərifə getməyi üçün əlahiddə vəqfiyyatı var; xarab olduqda təmirinə məsrəf olunur.

Oradan enib, əvafi-zöhr edib üç saatlıqda Xəlil-ərrəhman şəhərinə çatdıq. Oranın müdiri Mustafa bəy bizi istiqbal edib, aparıb hərəmi-şərifin yanında bir iyi mənzildə bizi düşürdü. Fərsəti fəvtə verməyib haman saat hərəmi-şərifə girdik, namaz qılıb ziyarət etdik həzrəti-İbrahim əleyhüssalama (159) və həliməsi həzrəti-Sarətə (160) və oğlu həzrəti-İshaq əleyhüssalama və zövcüyyəsi həzrəti-Qəyyura və İshaq əleyhüssalamanın oğlu həzrəti-Yəquba və həliməsi həzrəti-Rəbiqəyə, sümmə sibtı-Yusif əleyhüssalama (161), sümmə rəsulillah əfəndimizin qədəmi-şərifləri deyən yerə. Və mağareyi-şərifə gəlib duayını yaz etdik.

Rəbiül-axirin 11[-i]. Sübh namazın hərəmi-şərifdə qılıb hərəmin dairəsin gəzdik. Süleyman əleyhüssalam binası olduğu [bilinən] (böyük daşlarından ki, otuz beş qarış uzunluğu və yeddi qarış enliliyi olur) [binanı] görüb təəccüb etdik. O dairədə fəqir-füqərə üçün dəxi şorbaxana var və həm dərvişlər təkyəsi var. Sonra çıxıb bazarların gəzdik. Dükanlarında məkulat və ürbanlara lazım olan əşyalardan qeyri bir zad görünməyirdi.

Bu şəhər¹ min (162) evdən ziyadə olur. Əhli tamam müsəlman[dır] və özləri də kənd adamlarına oxşayırlar. Məbeynlərində fantaziya əslafi-zaiqə (?) bilmərrə yoxdur. Və yəhudilər özgə məmləkətlərdən ziyarət qəsdı ilə gəlirlər. Lakin hərəmə onları qoymayırlar və özləri kənardan baxıb ölüb bu torpaqda dəfn olmaqlıqların istəyirlər.

Şəhəri bir qədər gəzdikdən sonra genə gəldik hərəmi-şərifə. Orada həzrəti-Yəqub türbəsində [Hacı] Əli əfəndiyə “Sureyi-ərrəhman”ı oxutdum, qulaq asdım və təfəkkür etdim öz halıma. İbrahimxəlil əleyhüssalam əyyamından [qalan] zəhb eydində anadan olub, İsmayıl (163) adına müşərrəf olub və qırx altı sənə ömr edib, bu şərəfətli məkana gəlib ziyarət etməyi Allahi-zülcəlal həzrətləri bizə nəsib etdiyinə şükür etdik.

¹ Xəlil-ərrəhman.

Sonra cümə namazın külli camaat ilə əda edib, fövqəzzikr olan türbəyi-ənbiyalar ilə vidalaşib yola düşdük. Bir saat yol üzüm və zeytun bağçaları ilə gəlib və bir saat qədəri dəxi dağa çıxıb, oradan dərya və Qəziyyə və Yafə obaları görünüb və dağın dibindəki köylər və ətrafında bağçaları və keçİ (164) və mal sürüləri və çəməngahlar qayətdə müfərrih etdi bizi.

Xəlil-ərrəhmandan üç saat yarım yol gedib, Beytulla qəryəsinə çatdıq. Orada bir birəli evdə qaldıq.

Rəbiül-axirin 12[-si]. Sübhədən yola düşüb, düz yol ilə doqquz saat yol edib Ağır adlı qəryə[yə] çatdıq. Orda bir fəna evdə qaldıq. Gecə külək əsib və bərk yağış yağıb həyatımız göl kimi oldu və dəryanın ləpəsinin sədəsi bizi [...]ləndirdi¹.

Rəbiül-axirin 13[-ü]. Oradan çəməngahlar ilə (və bəzi yerdə bağça ilə) dörd saat yol edib Yafə şəhərinə çatdıq. Ol günü rahat etdik və dərya əmin olmadığına, firəng vapuru İsgəndəriyyədən gəlib çatmadı.

Rəbiül-axirin 14[-ü]. Yafə böyük şəhər olmasa da Qüdsi-şərifin iskələsi olduğuna, gurdur. Xüsüsən gəlib-gedən zəvvarlar çoxdur. Bir dəxi zeytun, liman və portaçal çoxdur. Şəhər bir təpənin üstüdür. Yaxşı daşdan damları var dəryaya baxan. Və ətrafında qala var top qoyulmuş bürclər ilə. Amma top nizamla mühafizə olmayır. Topçuları yer[li]ləridir, ayda bir-iki dəfə hər birinə qaraul növbəti düşür.

Qalanı və şəhərin küçələrini gəzib çıxdıq bir bağçaya. Şəhər[in] tamam ətrafi bağçadır və bağçalarda oturmağa evləri də var. Bağçaları qəribədir. Bizə görə, ətrafında çəpər yerinə firəng incili ol qədər sıx əkilibdir ki, arasından keçmək olmaz – xüsüsən tıkan olan vaxt. Və həm meyvəsi iqrar olur, satılır. Bir yarpaq üstə iyirmi dörd ədəd əncir saydım. Portoğal və limon və şirin limu və narınc və türünc və ağac-qavını qayətdə sıx əkilmiş; sıxlığından dibi kölgədir. Üstündə hədsiz meyvələri vardı. Bir budaq özüm kəsdim. Üstə üzüm salxımı kimi on yeddi portoğal vardı. Bizim yerdə qızıləhmədi alma, gətirəndə² ağac dayaqlar vıran kimi burda da vırmışdılar. Və qeysi və ərik və badam ağacları da çoxdur. Bəzi badamlar çiçək açmışdı. Neçə yüz portoğal özümüz seçib qı[r]dıq.

¹ Sözü başlanğıcı əlyazmanın özündə unudulub.

² Məhsul verəndə.

Meydan və bazarlar tonqal-tonqal tökülmüş limu və portoğal ilə doludur və on altısının bir quruşa fuxtu edirlər. Bazarları da yaman deyil. Daha ziyadə abadan olmağa layiqəti var. Bir iyi cameyə (165) girib namaz qıldıq. Camaatı çoxdur, lakin şafilər ilə hənəfilər imamları beynində¹ niza gördüm; ayrı-ayrı namazı əda etdilər.

Rəbiül-axirin 15[-i]. Gecə İsgəndəriyyədən (166) gəlmiş firəng posta vapuruyla sübhədən üç-dörd saat keçmiş yola düşdük. Hava gözəl olduğuna, vapurun üstə oturub sağ tərəfimizdə Fələstin kənarına seyr etməyə məşğul olduq. Neçə xırda qalaçalar və Apalonya və Qeyseriyyə şəhərinin xarabalarını gördük. Qeyseriyyədə hənuz böyük xaraba imarətlər gözükdür. Və kənardan uzaq – on saatlıqda Nablis dağları görünür (ki, qədimdən adı Sişəm imiş) və İsa peyğəmbər [burada] olmuş öz həvariyyunlarıyla. Və bir qədər getdikdə dağın dibində və dərya kənarında qədim Dura (şimdi Tantur) və Ataliyə xarabaları görünür. Sonra çatırsan Qarmil burnuna, orada firəng papaslar bir böyük monastr yapmışlar. Qayətdə güşad və nəfis məkandır.

Burdan dərya bir qədər kənara girir. Qiblə küncündə Xaif (167) şəhəri var gözəl bağçaları ilə. Oradan Nəzarət qəsəbəsinə on saat yoldur. İsevi arasında məşhurdur, çün İsa peyğəmbər əksər ovqat orada oturmuş.

Və Xaifdən üç-dörd saat şimali tərəfinə dərya kənarında Əkka qalası görünür. Onun böyüklüyü və bərkliyi məşhur olmuş. Şimdi dəxi, deyirlər ki, nizam ilə saxlanılır.

Tarixlərdə məşhur bir şəhərdir, qədim adı Ptalmei.

Heyf edirəm ki, gecə olduğuna Sur (Təhr) və Səyda (Sədu) şəhərlərini görmədik. Onla[r]dan qədimdən məşhurdur hənuz Qəzyə ilə Lazaqiyyə arası ki, qara ilə on gün yoldur; bir valilik hesab olur. Adına Səyda valiliyi deyirlər.

Axşamdan üç-dörd saat keçmiş gəlib Beyrut iskləsinə çatdıq. Sübh namazın qılıb düşdük şəhərə, genə qədimi qonağımız² İzzət paşa yanına. Ol bir para aşnalarımız ilə vidalaşib genə firəng vapuruyla getmək qəsdinə düşdük.

Rəbiül-axirin 16[-sı]. Sübhədən iki saat keçmiş vapura minib yola düşdük. Sağ tərəfdə Diruz və Hevran dağlarına, üstündə abadan qəryələrinə və cəm ağaclarına tamaşa edə[-edə] sürüb səkkiz saatda çat-

¹ Arasında.

² “Qonaq” burada “evinə düşülən, qonaq saxlayan adam” anlamında işlədilib.

dıq Trəblis şəhərinin iskələsinə. Kənardan yarım saatlıqda şəhəri və böyük qalası var və aşağısında portoğal və limu bağları görünür. Və is-kələdə dəxi dam və tukanlar var. Uzaq olduğuna vapurdan düşmədik və axşamdan bir saat keçmiş vapur yola düşdü. Ol gecə sürüb Lazaqiyyə iskələsinə çatdıq.

Rəbiül-axirin 17[-si]. Sübh vaxt[1] özümüzü Lazaqiyyə qarşısında gördük. Qayığa minib getdik iskələsinə. Orada dükanlara və məscidə və karvansaraya baxıb piyada bağçalar arasıyla getdik şəhərə. Bazar-tukanlarından keçib, bir cameyə girib cümə namazın qıldıq. Çıxıb, bir qədər dəxi şəhərə seyr edib və Məribi şeyxin türbəsinə ziyarət edib müraciət etdik vapura. Lazaqiyyə bir iyi şəhərdir. Görünür ki, ticarəti də yaman deyil. Anatoli şəhərlərinə oxşayır. Xalqı ərəbdir. Ətrafında bir qala kimi hasarı var və ətrafında yaxşı bağçaları vardır. Ol günü is-kələdə qalib axşamdan iki-üç saat keçmiş yola düşdük.

Rəbiül-axirin 18[-i]. Sübh vaxt[1] özümüzü İsgəndərun iskələsin-də gördük. Qayıq ilə düşüb gəzdik. Bir xaraba yerdir. Bir qaç tukanları var. Lakin bu iskələyə çox mal gəlir Hələbdən və Firəngistandan. Hə-ləb[ə] at karvanıyla üç gün yoldur və Mərəşə dörd gün. Qədimdən məşhur imiş və bir para xarabaları var. Özü də batlaq yerdedir və ha-vası da fənadır. Buraya məsarif edib iyi iskələ yapmağa layiqəti var.

Ol gecə orada (168) [gecə] yarısına qədər qalib sonra yola düşdük.

Rəbiül-axirin 19[u]. Sübh vaxt[1] Tarsus şəhərinin iskələsi Mar-sana çatdıq. İyi iskələsi var, lakin ev azdır. Bu iskələlərdə qonsul ban-dralarından ziyadə və üskak imarət görünməyir. Və iskələdən bir qə-dər uzaq bir böyük bağlı-bağçalı qeryə var. Bura Qaraman və Anatoli iskələsi hesab olunur. Burdan Tarsus şəhərinə iki-üç saat yoldur. Və Adanaya dörd gün və Qonyaya altı gün yoldur. Ol tərəflərdən bu iskə-ləyə gəlib, hər tərəfdən gedirlər. Burdan Anatolu dağları görünür. “Sureyi-Kəhf”dəki mağara bu dağlardadır deyirlər.

Tarsus bir iyi şəhərdir deyirlər. Axşama qədər iki-üç saat qalmış burdan yola düşdük. Sağ tərəfdə kənara tamaşa etdikdə çox xaraba şə-hərlər görünür. Ol cümlədən Ponpipolis şəhərinin xarabası və sütun-ları aşkar görünür. Gecəyə düşdüyünə, sağ tərəfdə Sətaliyyə şəhərin və sol tərəfdə Qıbrıs adasını görmədik. Ol gecə yol getdik.

Sübh (ki ayın iyirmisidir) Anatolu dağlarına [seyr] edərək, sürüb, gecə Rodos adasına (169) çatdıq. Yafədən buraya gələnə qədər hava qayətdə xoş olub, rahat gəldik.

Rəbiül-axirin 21[-i]. Sübh vaxt[1] özümüzü Rodosun qarşısında gördük. Vapurun qaptanı havanın tövrünə baxıb, fəna olmağın təsəvvür edib və Rodos limanından (170) ehtiyat edib məramı bu oldu ki, durmayıb ötsün, lakin İsdanbuldan gələn posta vafurun gözləmək iqtiza etdi. Və başımızın üstündə buludlar və altımızda dəryanın mövcləri təlatüm eləyib və ruzgarın səsi vafura düşüb, başladıq təhərrük etməyi.

Sübhdən üç-dörd saat keçmiş qaptan vapuru limana sürdü. Girib timur atan vaxta külək və mövc ifratlanıb, vaburumuzu oynatıb, iskülədən çıxardı. Qaya yavuş olduquna, qayətdə vahimə oldu. Tez sürət labarın kəsdilər. Vapur dəryanın üzünə çıxıb başladı dəryanın üzündə oynamağı. Od salıb, vapuru dolandırıb, genə əvvəlki limana saldılar. Lakin bu aralıqda qayətdə xovf olundu, hətta su qəmərənin içinə girdi. İskələdən adamlar gəlib, bələdlük edib, bir nəhv ilə dayandırıb, iplərin kənardakı dəyirmanlara və sütunlara bağladılar və labarın dəxi atdılar. O günü axşama qədər və gecə sübhə qədər hava saatbasaat fəna oldusa da bir nəhv ilə vapurda keçindik.

Rəbiül-axirin iyirmi ikisində hava daha ziyadə fəna olub labarın biri də qırıldı. Hərçənd şəhərdən bir böyük labar gətirib saldılar, lakin saatbasaat hava fəna olub və vapur tərənib, xovf ziyadələndi [ki], iplər qırılıb, dəryanın mövcü vapuru götürüb, daşa vurub çölə atmasın. Havanı belə fəna görüb qəsdimiz vapurdan çıxmaqlıq oldu. Genə səbrixtiyar etdik.

Axşama bir saat qalmış buranın valisi paşa tərəfindən qayıq gəldi məxsusi bizi çıxarmağa. Qayığın qalxıb-düşməyi bizi qayətdə qorxutdu isə də ipə bağlayıb bizi, qayığa mindirdilər vapurdan. İskələyə gəlincə xeyli dalğalar aşdıq.

İskələ kənarındakı məscidə bizi qoydular. Qərantində olduğumuza binaən adamlarımıza ixtilat olmadı isə də lakin paşa tərəfindən bizə təam və sair mayəhtac gəldi.

Axşam olduqda hava daha ziyadə fəna olub, vapurda qalan adamlarımızın fikrin edib, ol gecə rahat ola bilmədik; xeyli xovf çəkdik və həm can şirin olmağın təsəvvürün etdik. Bərkə düşəndə mala, yoldaşa baxmaz imiş!

Çün bu səfərdə bu qədər dənizlərdə bir belə qorxuya düşmüşdük, şükür Allahın kərəminə, bu da dəf oldu.

Sübh (ki rəbiül-axirin iyirmi üçüdür) tamam adamlarımızı və əşyalarımızı düşürüb qərantuna getdik. Qərantində dörd gün qalıb, çıxıb

qarşıda Murad Rəis türbəsinə ziyarət edib paşa təyin edən iskələ kənarında təzə imarətdə sakin olduq.

Və Bəhri-səfid cəzirələrinin valisi müşir İsmayıl paşa həzrətləri (171) ilə görüşüb, özünün bizə olan məhəbbətindən razılıq edib və özü də qayət bizə mehribanlıq etdi.

Rodos cəzirəsi Bəhri-cəfid içində bir məşhur cəzirədi. Dörd-beş yüz [il] bundan əqdəm Beytül-müqəddəsi müsəlman əlindən çıxarmaq üçün Firəngistan əhliləri cəng-cədəl edib, səkkiz sənə Qüdsi-şərifə təsərrüf etdikdən sonra Sultan Səlahəddin onları basıb Suriya və Fələstin torpağından çıxardıqda haman firənglər gəlib Rodos cəzirəsinə dolubdurlar. Bir əzim qala yapıbdılar. Onun xəndəyi və divarı və neçə qat topxanaları və mazqalları və pünhani yolları intəhayi-mərtəbədə bərkdir, içinin mühümmatü zəxirə yerləri hədsizdir.

Və kənardan gələn sudan qeyri içində quyu suyu çoxdur. Və qarallar oturan əmalat xaraba olsa da iyi və bövük yapısı məlum olur.

Çox kilsələri məscid yapmışlar¹. Və küçələri gərək çağlı iyidir. Xüsusən xırda ağ və qara daşlar ilə döşəyibdilər; qayətdə təmiz və nəfis görünür (içində yaxşı qonaqlar, xırda portəqal və limon bağçaları ilə). Bazarı çox gur, qələbəlik deyildir. Bahar[da] gəmilər [gələn] vaxt gərək gur olsun. Qaç danə bövük camelər Osmanlı padşahları tikdirib külli vəqflər ehsan etmişlər.

Bir gün topçu Məhəmməd ağa minbaşısı bizi aparıb tamam qalanı gəzdirdi və mühümmat qoyulan anbarları göstərdi. Gərək çağlı təmiz və nizamlıdır. Qanlı qapının başı üstündə olan odada oturub bu qalanın islam əlinə düşməyindən sual etdik.

Sultan Süleyman Fateh yüz min əsgər Bəhrə² göndərib və yüz min əsgər Anadolıdan cəm edib qalanın üstünə gəlib. Çox mühasirə və cəng etdik[də]n sonra Qanlı qapı tərəfindən yürüş götürübdülər. Qırılan əsgərin meyiti xəndəyi doldurub, üstündən əsgər girib qalanı fəth etmişlər. Sonra xaçpərəsləri cəzirənin kəndlərinə çıxarıb müsəlmanlar [onların] evlərin zəbt etmişlər.

Şimdi qalanın içində müsəlman evlərindən qeyri bir qaç min (172) yəhudi evləri vardır. Xaçpərəslər köylərdə oturub cizyə verirlər. Hətta qala içində ticarət edən xaçpərəsləri cümə qılınan vaxta qaladan tırsa

¹ İndi isə söhbət müsəlmanlardan gedir.

² Bəhri-səfid (Ağ dəniz) nəzərdə tutulur.

çıxarıb qapıları bərkidirlər. Qalanın ətrafında çox bağçalar var (173) içində iyi qonaqları ilə. O cümlədən bir firəng bağı var hədsiz portə-qal ağacı ilə. “Əsldən vəqfimiz” deyirlər. Və bir dəxi Hafiz ağanın bağçasına və imarətinə seyr etdik. Qayətdə səliqə [ilə əkilmiş] və nəfis bağça və məkandır.

Şəhərin kənarındakı cəbələ çıxdıqda oradan əski Rodos və ətəyində abadan və gözəl bağlar görünür. Oraları gözdikdə Əznilli deyən bir seyr yeri var (qalanın bir saatlığında), oraya da düşdük. Gərək bahar[da] qayətdə dilgüşa yer olsun, çün yaxşı çaharhovuzları (ətrafı günəgun daşlar ilə döşənmiş), yaxşı səliqə ilə əkilmiş ağaclar və yaxşı çəmənəgah yerlər bizə qayətdə xoş gəldi.

Rəbiül-axirin iyirmi birində Rodosa düşüb, cəmədiyül-əvvəlin on dördünə qədər bu cəzirədə qaldıq. Özümüz rahat olub xoş keçirdik, lakin yola düşmək və su səsi bizi bir qədər rahat etməyirdi, çün on beş gün dəryanın yüzü iki gün bir-birinin dalısıyca rahat olmadı. Və rüzgar da müşəvəş idi. Sonra hava iyi oldu.

Beyrut tərəfindən gələn vapurların intizarında ikən xatirimizdə lövbələvə təsəvvürlər, ümidlər və vəsvəsələr edib, məbəynimizdə söyləyirdik ki, böylə gedərik, şöylə gedərik. Qəzayi-ilahidən, firəng vapuru çatdı, biz də cəmədiyül-əvvəlin on dördündə günorta vaxtı vapurun içinə girib, dəryanı əmin görüb və havanı qayətdə xoş görüb, məsrur olub, yoldaşlar şad olurlardı ki, yaxşı oldu ki, fəna havalarda vapurlara süvar olmayıb, şimdi bu vapur ilə... (174).

[Cəmədiyül-əvvəlin 18-i]. ...İlahinin işindən kor olduğumuz [...]bizim üçün bir əzim göstərmə oldu. Vapur yola düşdü. Axşama bir-iki saat qalmış bir qədər rüzgar əsib, dəryanın yüzündə göyərçin qanadları kimi bala-balaca su dalğalandı. Bir qədər vapur sallandı isə də lakin özümüzə təskin verib, Əstənkü (175) adlı cəzirənin sol tərəfindən keçib sabaha iki saat qalmış Sisam cəzirəsi ilə Nəqay cəzirəsinin məbəyninə çatdıq. Hava ziyadə furtına olub, vapurun təhərrükü saatbasaat çoxlandı.

Saqqız adasına üç saat qalmış sabah açıldı. Dəryanın mövcü ifrat təfrit oldu. Bir tərəfdən külək, bir tərəfdən dağlar kimi əmvaclar və bir tərəfdən vapurun dağ kimi mövclər üstündən axıb getməyi [üzündən] vapurda olan məehtiyaclarla zəlzələ düşüb adamlar qayətdə vəhmələndi. Həqiqətdə, iki saat dəryanın bövük-bövük ləpələri vapuru iyirmi-otuz arşun yuxarı qaldırıb-aşağı düşürməyi və kənarlardan gələn ləpələrin

dolu kimi vapurun içinə tökülməyi adamı vahiməyə saldı. Allahın şəf-qəti-mərhəmətindən, külək qarşidan və yandan [əsmədiyinə], [...]¹. Ruzgar daldan olduğuna, vapurun çarxların bağlayıb yelkən açdılar. Bu nəhv ilə qaç saat sürüb günortaya üç saat qalmış Anadolu tərəfin-dən Çəsmə (176) qəsəbəsi ilə Saqqız adasının arasına girdik və bir para xırda adaların arasından keçdik. Ona binaən dəryanın ləpəsi az olub vapura çox güc edə bilmədi, lakin genə hava dutqun, dəryanın yüzü qara və duman idi. Hətta sol tərəfimizdə Saqqız şəhərin də yaxşı görə bilmədik.

Axşama bir saat qalmış İzmir (177) şəhərinin yaxınında Yengi qa-laya çatana qədər ruzgar gah qarşidan, gah sağ tərəfdən əsib, bizi zi-yadə incitdi. Yengi qalanın qabağından keçdikdə rahat olub, axşama yarım saat qalmış gəlib İzmir qarşısında labar atıb, Allaha şükür edib, gecə orada qalıb istirahət etdik. O gecəsi sübhə qədər yağış yağıb va-pur üstə olan kəsləri qayət batırdı. Dünənki... (178).

¹ Cırılıb. 2 söz oxunmadı.

YAZIŞMALAR

General-mayor

Aleksey İllarionoviç Filosofova

MƏKTUB

21 mart 1835-ci il, Varşava

Möhtərəm cənab Aleksey İllarionoviç!

Peterburqdan bura gələn tanışlarımla söhbətlərindən qəlbən çox məmnun olaraq bildim ki, Sizin mənə xoş münasibətiniz hələ də xatirinizdədir. Bu, mənim xoşbəxt ulduz altında doğulmağımı bağlıdır, yoxsa Araz sahillərində, Ağrı dağında, Culfa xarabalıqlarında, Təbriz və Urmiya gölü sahilləri gəzintisində və s. yol yoldaşınız olduğum o gözəl və parlaq dövr haqqında xatirələrinizləmi - deyə bilmərəm. Bəlkə də Siz saqqallı iranlıları, Xaldeyli atanı, Madame la Marineri, Məlik Qasım Mirzənin hərəmxanasını və nəhayət, Xoyda birlikdə keçirdiyimiz günləri xatırlayanda həmin adamların arasında hərdənbir mənim surətim də təsəvvürünüzə gəlir, ancaq necə olursa olsun, hər halda, bu həssaslığınıza görə, məni andığınıza görə Sizə minnətdarlığımı bildirirəm.

Bununla bərabər, Sizin mənə və mənim Asiyadan Peterburqa gələn həmyerlilərimə (xüsusən Abbasqulu ağaya) (1) dostcasına münasibətiniz və himayədarlığınız mənə cəsarət verir ki, bir xahişimlə Sizi narahat edim.

Siz bilirsiniz ki, mən Qutqaşın dağlarında anadan olmuşam, sonra da qohumlarımla və bütün varidatımı orada qoyub Rusiyada xidmət etməyə göndərilən ilk müsəlmanlardan biri olmuşam. İki il yarım podpraporşik kimi canla-başla qulluq etmişəm. İndi artıq on ikinci ildir ki, zabitəm. Bu müddət ərzində yeddi kampaniyada iştirak etmişəm... Cəbhədə də olmuşam, tərcüməçi vəzifəsində də çalışmışam və nəhayət, yavər olmuşam. Rəislərim mənə qarşı həmişə diqqətli olublar, mənə səxavət göstərərək ordenlərlə mükafatlandırıblar, amma artıq yeddi ildir ki, eyni rütbədəyəm - poruçikəm. Bu dövrdə iki il əsgəri xidmətdə, qalan vaxtda isə Pavlov alayının leyb-qvardiyasında olmuşam, bir ilə yaxındır ki, mənim adım siyahıda (qvardiyanın siyahısında - tərc.) birincidir. Bu alaydakı kapitanların hamısı cavandır və burada mənim bəməndə xüsusi təqdimat veriləcəyinə umud etmirəm. Umud

yeri kimi kimi Sizə pənah gətirməyi qərara almışam. Əlahəzrət imperatorun mərhəmətindən, tez-tez boş vəzifələr olur, bu vəzifələrə namizədlər təqdim edilərkən Siz əlihəzrət Mixail Pavloviç öz müsəlman dostunuz haqqında bircə kəlmə xoş söz desəniz aprelin 29-da mən heç kəsin vəzifəsini əlindən almadan yeni seçilənlər arasına düşə bilərəm və gələcəkdə bu lütfkarlığı doğrultmağa çalışaram. Mən xidmətdə özümü xoşbəxt hesab edirəm. Ancaq mən evimizə məzuniyyətə getməliyəm, orada öz qardaşlarımı sevindirə bilərəm; onlar nizami qoşun mundiri geyməsələr də hərbi rütbələrə qiymət verməyi yaxşı bacarırlar.

Bu, Sizin üçün çox zəhmət deyilsə lütfünüzü məndən əsirgəməyin, bütün gələcək mənsəbim bundan asılıdır; əks təqdirdə heç olmazsa mənə bildirin ki, bunu etmək mümkün deyil. Siz sussanız çox nigaran qalacağam; fikirləşəcəyəm ki, Siz bu məktubumu qarşısına çıxan hər kəsi yalvarış və rica məktubları ilə narahat edən bir adamın məktubu kimi qəbul etmisiniz və mən Sizin nəzərinizdə belə görünmək istəməzdim.

Sizə ən dərin ehtiram və sədaqət hissləri bəslədiyimə əmin olun.

İsmayıl bəy Qutqaşnılı

*Gürcüstan, Qafqaz və Zaqafqaziya diyarlarının baş dolandırıcısı
(müdiri) əlahəzrət cənab infanteriya generalı general-yavər və
kavaler*

baron Qriqori Vladimiroviç Rozenə

MƏLUMAT VƏRƏQƏSİ

14 mart 1837-ci il, Tiflis

Zat-alilərinizin təqdimatıyla hökmdar imperator mənə Şəki əyalətində sakinlərinin qabaqlar xəzinəyə verdiyi gəlirdən istifadə etmək hüququyla üç kəndi: Çanaqbulaq, Çarxana və Kürt köçəbəsini tam idarə etməyə bağışlamışdır. Padşahın bu əhsanına və sizin əmrinizə əsasən mənim, topaq (zemstvo) mükəlləfiyyətləri çıxılmaqla, xəzinənin aldığı pul və ipək, taxıl və cürbəcür xırda ərzaq kimi başqa məhsul gəlirlərindən istifadə etməyə ixtiyarım var. Ancaq Şəki qala-

bəyisi c[ənab] mayor Kapileti dürlü-dürlü bəhanələrlə həmin kəndlərə aid xəzinə torpağını və Çarxana kəndində yaşayan bir neçə rəncbəri (bağlarıyla) mənimçün ayırmır. Buna görə zat-alilərinizdən Şəki qalabəyisinə, eləcə də komissarına birincinin göstərilən xəzinə kəndlərinin və rəncbərlərin bütün idarəsini mənə tapşırması, ikincininə xəzinə torpağını, bağlara və kəndlərə, onların əhalisinə aid nə varsa hamısını mənə təhvil verməsi üçün sərəncam buyurmağınızı acizənə xahiş etməyə cəsarət göstərirəm.

Qvardiya ştabs kapitani Qutqaşınlı

*Qafqaz canişini, Novorossiysk və Bessarabiya
general-qubernatoru alihəzrət c[ənab] general-yavər və kavaler
knyaz Mixail Semyonoviç Vorontsova*

MƏLUMAT VƏRƏQƏSİ

19 mart 1852-ci il, Tiflis ş.

Ailə nəziri və köçürülənlərdən alınan mülklərin haqq-hesabı məni Ərəbistana səyahətə getmək məcburiyyəti qarşısında qoyub, ancaq bəy komissiyası (1) işlərində öz sədaqətini və səyimi siz alihəzrətin diqqətinə nail olmaq istəyiylə buraxılış haqqında xahişimi qırağa qoydum. Bu işin sürəkliliyi məni iyul və avqust aylarında ən isti yerlərdə olmaq lazım gələcəyindən obiri illərdə daha çətin keçəsi səyahətə başlamağa məcbur etdi.

Keçən il özlüyümdə yola yığışb siz alihəzrətə buraxılışım haqqında xahişlə müraciət etdim, cənabi-alinizin bəy işinin qurtarmasına qədər qalmağımı arzu etdiyini nəzərə alaraq ilk növbədə sizin iradə-nizi yerinə yetirmək istədim. Şamaxıya qayıdanda bəy işlərinə aid qabaqki illərin çalışmalarına baxdıqda, onların tezliklə qurtaracağını görmürəm, halbuki artıq dörd ildir öz mülkəmdən, evimdən və təsərrüfatımdan (2) uzaqda yaşayıram; habelə Şamaxıda mənzildən mənzilə sərgərdan dolaşmış, çox vaxt rahatlığı olmasa da çoxlu kirə haqqı verməyimə baxmayaraq əməlli-başlı bir mənzil tapmamışam. Buna görə də oturmaqçün ev tikmək qərarına gəldim və bağ aldım (3); bu

işlər təkçə yola hazırladığım pulları əlimdən çıxarmadı, üstəlik, mənə gümüş pulla 9.000 manatadək borca saldı. Özgəsinə borclu qalmaq və cürbəcür şeylər, yaxud mülklər satmağa başlamaq istəmədiyimdən, yenidən zat-alinizin xeyirxahlığına üz tutmağı kəsdirdim və sizdən acizənə xahiş etməyə cəsarət göstərirəm ki, mənə mənim və eləcə də arvadımın üç illik təqaüdünü verməyə iltifat göstərəsiniz. Bu mərhəmətlə bir daha mənə lütfkarlığınızı sübut edər və işlərimi yoluna yoluna qoymaq və səyahətimi müsəlman camaatının qabağında çinimə görə çəkdiyim xərcdən utanmayaraq başa çatdırmağa vəsait vermiş olarsınız.

Bununla bərabər, bildirim ki, gümüş pulla ildə iki min manat irsi təqaüd mən alıram, gümüş pulla min manat ömürlük təqaüdsə arvadım alır; ölüm-itim olsa həmin məbləği (4) mənim mülkümün bir, ya iki illik gəliri ödəyə bilər.

General-mayor İsmayıl bəy Qutqaşanlı

ARTIRMALAR

Hacı İsmayıl bəy Qutqaşınlı (?) İKİ QUŞUN SÖHBƏTİ

Bir gün bir ququ baqəmü qayğu
Bağırırdı ağacda: qu-qu-qu!..
Belə suzan idi, belə nalan,
Səsi eylərdi hər kəsi giryan.
Bir kəbutər görüb bunun halın,
Qu-qusun kəsdi, sordu əhvalın.
Dedi: “Ey zarü biqərarü fəqir,
Niyə sən olmusan belə dilgir?
Yoxsa bir sevgilin vəfat etmiş?
Bükülməz qəddini ikiqat etmiş?
Səni salmış belə yaman halə –
Gah çəkirsən fəğan, gah nalə?”.
Dedi ki: "Həlak olmayıb kimsəm,
Çulğayıb məni küdürətü qəm.
Yüzümə baxmayır bir övladım,
Dilinə heç gətirməyir adım.
Məni görcək uçub qaçır çəmənə,
Həm qonur ərğəvanə , yasəmənə.
Məni görcək uçub çəpərə qaçır,
Mənə yadlar baxan səyaq baxır.
Bunu görcək yürəgim ağlayır –
Niyə övladım qəlbim dağlayır?
Sordu: “Harda bu yıl yuvan vardı?
Neçə beççən , neçə balan vardı?”.
Dedi ki: “Ey kəbutəri-qafil,
Bizim işimizi bilmirsənsə bil.
Bizə dünyada aşıyan olmaz,
Bizə müəyyən bir məkan olmaz.
Salırıq biz yumurtamız hər vəqt
Özgə quş aşıyanına xəlvət.
Öz balası bilib onu bəslər,
Bu sayaq ququ nəslə ərəsə gələr”.

Bala bağlar məhəbbətin anaya -
O vətət kim, anasını tanıya.
Yoxsa kim, sən balan ver əğyarə,
Göz özün qayğısız, həm avarə?!
Sonra namehriban olan balanı
Arsız, çağırarsan: ananı tanı?!

Salman Mümtaz

İ.B.QUTQAŞINLIYA DAİR SORĞU

Suallar:

1. Mərhum Hacı İsmayıl bəy Qutqaşınlının babasının adı nədir?
2. Atasının adı nədir?
3. Anasının adı nədir?
4. Ceneral (general, yaranal) olmuşmu?
5. Hansı tarixdə və harada anadan olmuşdur?
6. Neçə yaşında vəfat etmişdir?
7. Hansı tarixdə vəfat etmişdir?
8. Qəbri Qutqaşındadırımı?
9. Qəbrinin üstündə günböz və ya yazı vardırımı?
10. Hacı İsmayıl bəyin arvadının adı nədir?
11. Arvadı haralı və kimlərdəndir?
12. Arvadı Məkkəyə getmişmi?
13. Arvad hansı ildə vəfat etmişdir?
14. Bunların övladı qalmışmi?
15. Qalmışsa neçəsi qız, neçəsi oğlandır?
16. Bunların adları nədir?
17. Bunlardan rütbə, hünər, elm sahibi olanı hansıdır?
18. Hacı İsmayıl bəy Şirvanda yaşamışmi?
19. Nə səbəbə Qutqaşın xəlqi içrə hörmətli olmuşdur?
20. El şairləri və ya aşıqları onun haqqınla şerlər, tərifnamələr yazmışlarmı?
21. Sizdən qabaq və ya sizin zamanınızda olan suvcalar Hacı İsmayıl bəy haqqında tərifnamələr oxuyub pul, çörək aldıqlarını eşitmiş və ya görmüsünüzümü?

22. O tərifnamələrdən bu gün əldə və ya yadda varmı?
23. Hacı İsmayıl bəy sufi olmuşmu?
24. Vaxtiykən İstanbulla köçən qardaşı sufi olmuşmu? Onun adı və ya rütbəsi nədir?
25. Ona niyə “paşa” demişlər?
26. Hacı İsmayıl bəyin və yaxud bu dudmanın tərcümeyi-halı və yaxud tarixləri haqqında hansı bir məlumatı oxumusunuz?
27. O kitablar nə dildə olub və adları nədir?
28. Hacı İsmayıl bəy harada təhsil etmişdir və neçə dil bilirmiş?
29. Hacı İsmayıl bəyin özü şəxsən ədib, şair, müvərrix olmuşmu?
30. Əgər olmuşsa özündən sonra nə kibi əsərləri qalmış?
31. Əgər əsər qalmışsa mətbu və ya qeyri-mətbudur?
32. Hacı İsmayıl bəyin Qutqaşın və ya Şəki xalqına yaxşılıqları olmuşdur?
33. Özündən sonra kitabxanası qalmışmı? Qalmışsa mövcuddur, yoxsa tələf olmuşdur?
34. Kitabxanası mövcuddursa bu gün kimin əlindədir?
35. Hacı İsmayıl bəyin kartoçkası (şəkli, fotosu) varmı? Varsa təkdir, yoxsa qrup ilə çəkilmişdir?

Cavablar:

1. Hacı İsmayıl bəy Qutqaşınıdır. Babasının adı Kəlbəli sultan. Familiyasın böylə yazardı: “İsmayıl Nəsrulla Sultanof-Qutqaşinski” (1). Şairlik ləqəbi “Miskin” olub.
2. Atasının adı Nəsrulla sultan olub.
3. Anasının adı Bədircahan xanım.
4. Hacı İsmayıl bəy general olmuş.
5. Hacı İsmayıl bəy 1792-ci sənədə (2) anadan olub, Qutqaşında.
6. 64 yaşında vəfat etmiş Qutqaşında, 1856-da.
7. Vəfat etmiş 1856 tarixdə (3) Qutqaşında.
8. Qəbri Qutqaşındadır.
9. Qəbrinin üstündə günbəz yoxdur, ancaq böyük yonma mədən daşı var yazı ilə. Qısa tərcümeyi-halı yazılıb həmin suallara dair (4).
10. Hacı İsmayıl bəyin arvadının adı Hacı Bikədir.
11. Arvadı dağıstanlı, ləzgidir (5), Usmiyoflardır. Dul alıb.
12. Arvadı Məkkəyə iki dəfə getmiş.
13. Arvadı 1860-cı sənədə vəfat etmiş (6).

14. Bunların övladı qalmamış.

15. Övlad heç olmayıb.

16. –

17. –

18. Hacı İsmayıl bəy Şamaxıda yaşayıb, evi olub Şamaxıda, ancaq orada 6 sənə yaşayıb və arada çox vaxtları Qutqaşında olub.

19. Qutqaşın xəlqi içrə hörmətli olub, çox verimli olub. Hökumət tərəfindən gələn cəzaları həmişə dəf edib və çox xərc qoymağa qoymayıb.

20. El şairləri və aşıqları onun haqqında şerlər yazıb, suvcalar və el şairləri kəndləri gözdikdə oxuyurdular.

21. Bənim vətənimdə və bəndən qabaq suvcalar Hacı İsmayıl bəyin haqqında cürbəcür tərifnamələr oxuyublar və yazı da olub, ancaq əl yazısı ilə.

22. O tərifnamələrlərdən biri bəndə var idi. İsmayıl bəyin qardaşı oğlu (7) bəndən aldı, qaytarmadı. İndi o ölüb, kitapça yox olub. Çox çalışdım tapıb göndərəm, mümkün olmadı.

23. Hacı İsmayıl bəy sufi olmayıb, amma kamil müsəlman olub.

24. Hacı İsmayıl bəyin qardaşı sufi olub, İslambula köçüb, onun adı Hacı Abdulla bəy, rütbəsi sultan adyunantı olub.

25. Ona sultan adyutantı olmaqdan “paşa” demişlər. Bir qədər qulluq etdikdən sonra pensiyə alıb, köçüb Məkkəyə, orada uzun [müddət] yaşadıqdan sonra orada vəfat edib.

26. Hacı İsmayıl bəyin və o nəsillərin tərcümeyi-halını və ona yazılan tərifnamələri və özü yazan bir qədər şerləri oxumuşam.

27. O kitabçalar türk dilində ərəb əlifbası ilə yazılmış və ayrı adı olmayıb.

28. Hacı İsmayıl bəy ana dilinin təhsilini Qutqaşın məscid məktəbində alıb, rusca və firəngcə Peterburq ali kadet korpusunda alıb. Üç dil bilib (8).

29. Hacı İsmayıl bəy özü şəxsən şair olub və çox şerlər deyib və Qutqaşında olan bir neçə şairlər ilə yazışıb.

30. Hacı İsmayıl bəy şair olub. Əsərləri çap olunmadığından tələf olub, buralarda qalmayıb. Qalıbsa Şamaxı şəhərində və ya İstambulda var.

31. Qeyri-mətbudur (çap edilməmiş).

32. Hacı İsmayıl bəyin Qutqaşın, Şəki və Şamaxı xalqına o yaxşılıqları olub ki, hökumət tərəfindən gələn cəzaları dəf etdirib və yerlər barədə ayrıca hökmlər (reskript) verdirib. Hacı İsmayıl bəyi qarabağlı-

lar yaxıcı bilirlər. Qırx il bundan müqəddəm bir neçə şəxs (9) gəlib onun qəbri üstündə gümbəz yapmaq istərlərmiş; səbəb nə olubsa qalıb.

33. Özündən sonra türk, rus və firəng dillərində kitabxanası olub, amma tələf olub, qalmayıb. Əllərdə ara-sıra görünür kitablarından.

34. Kitabxanası mövcud deyil, tələf olub.

35. Hacı İsmayıl bəyin kartoçkası qalmayıb; varmış – təkcə və qrup ilə, övladı olmadığından aparən aparının olub (10) hər bir varidatı.

Salman Mümtaz

AVROPA TƏSİRİNDƏ YAZILMIŞ İLK HEKAYƏMİZ

Mədəniyyət və ədəbiyyatımız tarixinə canlı və şərəfli səhifələr bəxş edən “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsini tapıb meydana çıxarmaq şərəfini tarix bizə nəsib etdi ki, bu, bizdən ötrü çox böyük bir şərəfdir. Bu kiçik hekayənin tapılıb meydana çıxmasının özünəməxsus çox böyük, həm də qayət maraqlı bir hekayəsi vardır ki, əgər tamamilə yazılsa nəticədə əslindən çox böyük bir əsər zahirə çıxar ki, xülasəsi aşağıdakı sətirlərdən ibarətdir.

Miladi 1907-ci ilə kimi mən belə bir əsərin mövcud olub-olmadığından tamamilə bixəbər idim. O tarixdə yolum Sibiryanın Barnaul şəhərinə düşdü. Təsadüfən bir orta yaşlı müəllimlə tanış oldum. Bu adam əslən varşavalı olaraq neçə ildən bəri Barnaulda yaşayırdı və familiyası da Voyuxovski idi. Ədəbiyyatla da yaxından əlaqədar olan bu şəxs ana tərəfindən Polşa müsəlmanlarından idi. O münasibətlədir ki, ondan vaxtikən Varşavada yaşayan və ora mətbuatına xidmət etmiş Büruhanski ailəsinə aid bəzi sözlər soruşdum.

Verdiyim suallardan mənim ədəbiyyat həvəskarı olduğumu dərk etdi. Söz arasında qafqazlı bir tatar¹ ədibinin keçənlərdə Varşavada fransızca maraqlı bir hekayə yazmış olduğunu da ağzından qaçırdı. Mən bu yeni məlumatdan hədsiz maraqlandım. Əsərin adını, müəllifin kim olduğunu soruşduqda Voyuxovski əsəri şəxsən oxumadığını və müəllifi haqqında da məlumatı olmadığını qeyd etdi. Ancaq bir-iki

¹ Çar hökuməti zamanında ruslar Azərbaycan türklərini “tatar” adlandırırdılar. – “ƏQ”.

dəfə o əsərin tərif və tövsifini öz dostu polyak zadəganından olan varşavalı Pervim-Kivintodan eşitdiyini söylədi. Cavabı ilə məni qane edə bilmədiyini hiss edən Voyuxovski bu barədə dostundan məlumat toplayıb mənə göndərəcəyini ayrıca vəd etdi, təəssüf olsun ki, o, vədəsinə vəfa etmədi və yaxud edə bilmədi.

O tarixdən iki il sonra – miladi 1909-cu ildə mən “Molla Nəsrəddin” məcmuəsini Türkünstan, Buxara, Xeyvə, Orenburq, Qazaxıstan, Zabaykal, Semireç, Sibiryə ölkələrində öz xərcimlə yaymaq üçün geniş bir plan tərtib etmişdim. O planı həyata keçirmək üçün bir il o yerləri gəzib-dolaşmağım lazım idi. Səyahətimdə Semireç vilayətinin mərkəzi olan Verni şəhərinə uğradım. Təsədüfən orada möhtərəm bir tatar doktoru ilə tanış oldum. Bu, gözəl tərbiyəli, gözəl xasiyyətli doktor həqiqətən sevimli bir baba idi. Fitrətən xoş əxlaq, həm də insan dostu olan bu gümüşsaçlı, saqqallı doktorun qəlbində hələ qafqazlılara qarşı ayrıca bir məhəbbət vardı. Familiası isə Batırşin idi.

Batırşin səyahətimi alqışladı. “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinə də abunə yazıldı. Bir aralıq ədəbiyyat və mətbuatdan söz açdı. “Din və məişət” məcmuəsinin müdiri olan Vəli Mollanı söydü, “Şura” məcmuəsinin müdiri Rizaəddin Qazini öydü. Bütün ömründə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsindən gözəl bir məcmuə görmədiyini söylədi. “Keçənlərdə də Qafqaziyada böyük alim kişilər olmuş və indi də vardır” dedi.

İsmayıl bəyi, Mirzə Fətəlini, Həsən bəy Məlikovu tərif və tövsif etdi. “İsmayıl bəyin romanından, Mirzə Fətəlinin komediyalarından aldığım zövqü təsəvvür edə bilmərəm” dedi. Mən Batırşinin sözlərindən İsmayıl bəyi “Tərcüman” qəzetəsinin müdiri Qasprinski İsmayıl bəy zənn etdim. Voyuxovskinin bağçasaraylı İsmayıl bəyi səhvən qafqazlı zənn etdiyi xəyalıma gəldi və güman etdim ki, o, Kırım tatarlarından olan İsmayıl bəy Qasprinskini qafqazlı sanmış, mənə də yanlış məlumat vermişdir. Məsələni bir az da aydınlatmaq üçün Batırşindən Qafqaz ədiblərinin əsərlərini harada və haçan oxuduqlarını sordum, İsmayıl bəyin də hansı İsmayıl bəy olduğunu ayrıca sual etdim. Cavabında Batırşin “Mən söylədiyim İsmayıl bəy sizin Qafqaz tatarlarından olan İsmayıl bəy Qüdrətşindir. Mən bu əsərlərin hamısını vaxtıyəkən Vladiqafqazda sakin olan kapitan Teymur Polad Dudarofun kitabxanasında görüb oxumuşdum” dedi.

Məsələ bir az da çətinləşdi. Romanın müəllifi mən zənn etdiyim Qasprinski İsmayıl bəy (1) olmayıb, İsmayıl bəy Qüdrətşin oldu. Mən

“bu roman hər halda İsmayıl bəy Qasprinskinin olacaqdır” deyə fikrimdə sabit qaldım. Qüdrətşinin də tatar adı və familiyası olduğunu bildirdim.

Xülasə, səyahətim uzun çəkdi. Evə də gec qayıtdım. Amma yenə ruhdan düşməyib bir müddətdən sonra, yəni 1913-cü ilin əvvəllərində yenə bu məqsədlə şəxsən Vladiqafqaza getdim və xüsusi bir ciddi-yətlə məsələni həll etmək istədim. Dudarof familiyasının böyüklüyü və ailələrinin də ayrı-ayrı yaşamaları işə böyük əngəl çıxartdı.

Nəhayət, çox zəhmətdən sonra Vladiqafqazda sakin olan qarabağlı Abbas Hacıyeflə Muxtarof məscidinin imamı dağistanlı Yusif əfəndinin kömək və müavinətləri sayəsində Teymur Polad Dudarof ailəsini müəyyən etməyə müvəffəq olduq.

Məlum oldu ki, kapitan Teymur Polad cenerallıq rütbəsinə qədər yüksəlmiş və rus-yapon müharibəsində tələf olmuşdur. Yalnız Kəbəxan adlı arvadı qalmışdır ki, o da kənddə yaşayaraq gah-gah şəhərə gəlir. Məsələni həll etmək üçün Kəbəxanı gözləməyə məcbur idim. Kəndə getməyimiz nə mənə, nə də yoldaşlarımıza mümkün deyildi.

On beş gündən sonra Kəbəxan gəldi və Turçin familiarı bir adamın evinə düşdü. Mən də yuxarıdakı yoldaşlarımla bərabər onun düşdüyü evə getdim. Xanım bizi Yusif əfəndinin xatirinə hörmətlə qəbul etdi. İndi hali-həyatda olub-olmadığından xəbərim olmayan Kəbəxan o zamanlar təxminən altmış yaşlarında idi. Söz açdıq, mətləbə yanaşdıq, cavabında Teymur Poladdan sonra kitabxanalarının tələf olduğunu və oğurlandığını söylədi. İsmayıl bəyin romanının da xatirində qaldığını qeyd etdi. Ancaq Teymur Poladın vaxtykən o əsərlə digər bir neçə əsəri öz dostu Mehdiqulu xan Utsmiyefdən (2) əmanət götürdüyünü və sonra da qaytardığını söylədi. Mən İsmayıl bəyin kim olduğunu, əsərin adını soruşduqda İsmayıl bəyin Qafqaz tatarı olduğunu, romanın da fransuzca “Şamil bəy və Səadət xanım” adlı bir hekayədən ibarətliyini söylədi. Təşəkkür edib evə qayıtdıq. Kəbəxanın verdiyi məlumat da məni məmnun etmədi. Bəlkə də belə bir əsərin Şeyx Şamil haqqında yazıldığı xəyalıma gəldi. Daha da maraqlandım.

Vladiqafqazdan da əlim boşa çıxdı. Yenə məyus Aşqabada qayıtdım (3). Haman il yay fəslində Tiflisə gəldim ki, həm “Hatif İsfahani” kitabını İsmayıl Həqqi mətbəəsində təb edim (4), həm də Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə ilə Qarabağa gedib yayı Şuşada qalım.

Mehdiqulu xan Utsmiyevin vəfatından dolayı, doktor Kərim bəy Mehmandarovun vasitəsilə kiçik Xasay xan Utsmiyev (5) ilə tanış olmaq

istəyirdim, çünki o, mənim tanış-bişişlərimdən deyildi. Tiflisə gələrkən Mirzə Cəlilin Hindarxına getdiyini, Xasay xanın da Rusiyaya səfərə çıxdığını yaxın dostlarından öyrəndim. Şuşa səfərindən vaz keçib, Tiflisdə “Oriyent” otelində sakin olaraq “Hatif”in təbinə şüru etdim.

Tiflisdə qaldığım müddətdə hər bir əhli-xəbərdən İsmayıl bəyə və onun yazmış olduğu “Şamil bəy və Səadət xanım” adlı əsərə dair məlumat istədim sə də bilən olmadı. Məcdəssəltənəyi-Əfşar, Mirzə Fətəlinin yeznəsi Xanbaba bəy, Eynəli bəy Sultanof, Kamal Ünsizadə, Molla Məhəmmədhəsən Ünsizadə və o zamanlar mətbuat tsenzoru olan Şərif Mirzəyef də bu barədə məlumatları olmadığını etiraf etdilər. Məcdəssəltənəyi-Əfşar vasitəsilə və Varantsov-Daşkovun müavini general Qazanalıpov və Şərif Mirzəyef vasitəsilə gürcü mühərrirlərinin görkəmli simalarına müraciət etdiksə də bir nəticə hasil olmadı. Oçağa kimi gözdən keçirdiyimiz qamus və ensiklopediyalardan başqa bəzi nadir nüsxələri və o cümlədən kitabları da oxuduq. “Словарь Кавказ. деятел.” kitabını da aramağımızı tövsiyə etdilər. Mirzəyef vasitəsilə bu əsəri də tapdıq, amma orada da İsmayıl bəy adlı bir mühərrirə təsadüf etmədik.

Bəlkə Firidun bəy Köçərli bilər deyər Tiflisdən Qori şəhərinə getdim. Köçərli ilə 3 gün görüşməyimiz münasib deyildi, çünki seminariyanın adını xatırlamadığım müəllimlərimdən biri öldürüldüyünə görə bir tərəfdən silisçilər¹ istintaq və təhqiqat aparırdı, digər tərəfdən də müəllimlər və tələbələr dəfn mərasiminə hazırlaşırdılar. Nəhayət, Köçərli ilə görüşdük, belə müəllifdən, əsərdən məlumatı olmadığına təəssüf etdi. Mən də əliboş, məyus Aşqabada qayıtdım.

9 ildən sonra, yəni 1922-ci ilin axırlarında kiçik Xasay xan Utsmiyefin Bakuda olduğunu öyrəndim. Bir vasitə ilə tanış oldum, görüşdük və nigarançılıqdan qurtarmaq üçün tez mətləbə yanaşdım. Gözləmədiyim və umud etmədiyim halda, Xasay xan məni tam mənasıyla qane və razı etdi. İsmayıl bəyin Qüdrətşin olmayıb, qutqaşınlı ceneral Hacı İsmayıl bəy, hekayənin adı da “Şamil bəy və Səadət xanım” olmayıb “Rəşid bəy və Səadət xanım”dır deyər qeyd və təshih etdi. Məlum oldu ki, doktor Batırşin “Qutqaşın” kəlməsini “Qüdrətşin” zənn edərək və buna görə də onu azərbaycanlı deyil, tatar hesab etmişdir, çünki Tataristanda Batırşin, Əhmədşin, Mahmudşin, Dövlətşin, Qüdrətşin və

¹ Müstəntiqlər (ruscadakı “следователь” sözündəndir)

bunlara bənzər bir çox adlar və fəmilialar mövcud və mütədavüldür. Mən qutqaşınlı İsmayıl bəyin ceneral isə nə üçün hacı olduğunu, hacıdırsa nə səbəb ceneral olduğuna etiraz etdim. Xasay xan mənə Hacı Abbasqulu ağanı (6), öz babası olan ceneral Hacı Xasay xanı (7), Hacı Zeynalabdin Tağıyefi təmsil gətirdi və sözlərinə dəlil olmaq üçün kitabın bu gün belə əldə, həm də Bakuda olduğunu söyləyib, sabah mənə göstərəcəyini vəd etdi.

Sabaha kimi intizarda qalmağın əzabını müntəzir olanlar bilər. Arada 24 saatlıq bir müddət vardı. Amma bu müddət məndən ötrü yüz ildən də artıq idi.

Xülasə, o uzun qaranlıq gecə işıqlı sabaha təbdil oldu. Xasay xan da əhdinə vəfa etdi. Kitabı gətirdi və sözlərini sübut etmək üçün kitabdan mənə bəzi məlumat verdi. Nəticədə əsərin mühərriri olan İsmayıl bəyin azərbaycanlı, həm qutqaşınlı olduğu tamamilə sabit oldu.

Kitabı Xasay xandan 2-3 aylığa əmanət aldım. Oxutdurdum, mövzunu öyrəndim, bir an əvvəl tərcümə və təb etdirmək fikrinə düşdüm. O zaman Azərənəşrdə Mühiddin bəy adlı bir mühərrir hökmran idi. Söz onun sözü, hökm onun hökmü idi. Belə ki, bunca məşəqqətlə əldə edilən bu yeganə nüsxənin qəzavü qədəri Mühiddin bəyin kef-keyfiyyətinə tapşırıldı. O da öz arşını ilə ölçüb nəşr edilməsinə razı olmadı.

Bədbaxtlıqlan, o günlər səpmə yatalaq xəstəliyinə tutulduğum üçün Xasay xanı evə çağırtdıraraq əmanətini qaytardım və kitabı möhkəm saxlamağın da ayrıca tövsiyə etdim. Xəstəliyim altı ay çəkdi. Mən yatağımdan qalxana qədər Xasay xan da Vladiqafqazda vəfat etdi (8). Bir müddət keçəndən sonra evlərinə müraciət etdiksə də kitab tapılmadı. Lakin naümid olmadım. 1925-ci ildə bəlkə bir nüsxəsi başqa bir yerdə tapılar deyə “Qasım bəy Zakir” kitabına¹ yazdığım indeksdə həm İsmayıl bəy, həm də əsərinə dair müxtəsər məlumat verdim.

1932-ci ilə kimi kitabın heç bir yerdən izi görünüb soragı eşidilmədi. O ilin axırlarında Azərbaycan Dövlət Muzeyinə elmi işçi təyin edildim. Muzeydəki mətbu, qeyri-mətbu əsərləri tədqiq edərkən birdən-birə kartoçkaların birindən “Qutqaşınlı” kəlməsi gözümə sataşdı. Bu kartoçkanın nömrəsi 3814 idi. O nömrə ilə şkafları ararkən kitab öz yerində tapılmadı. Belə izahat verdilər ki, bir zaman Dövlət

¹ “Zakir” kitabı tərəfimizdən buraxılan “Azərbaycan ədəbiyyatı”nın 8-cisidir. 1925-ci ildə Bakıda nəşr edilmişdir (*Mümtaz*).

Muzeyi Azərbaycanı Öyrənmə Cəmiyyətinə bir çox kitablar vermişdir ki, bu nüsxə də onlardan biridir. Bir müddət də oranı axtarmağa məcbur olduqsa da nəticəsiz qaldı. Yenə Dövlət Muzeyini aramaqdan özgə bir çarəmiş qalmadı. Nəhayət, dörd günlük axtarışın nəticəsində əhəmiyyətsiz kitablar içərisindən bu nadir nüsxəni tapmağa müvəffəq olduq. Məlum oldu ki, mən xəstə olduğum aylar Xasay xan Dövlət Muzeyində vəzifəyə təyin edilmiş və bu əsəri də digər bəzi adi əsərlərlə bərabər muzeyə satmışdır.

Dövlət Muzeyində mövcud olan mühüm nüsxələr haqqında həm muzey direktoruna, həm də Qlavnaukaya¹ bir məlumat yazaraq, bu əsərin əhəmiyyətini də ayrıca qeyd etdim. Təəssüf olsun ki, əhəmiyyət verən olmadı.

1933-cü ilin axırlarında Azərnəşrin “Ədəbi irs” şöbəsinə dəvət edilərək müdir təyin edildim. Bu əsəri də muzeydən əmanət alaraq o zaman Azərnəşrin direktoru olan Məmməd Cavarlı (9) yoldaşa təqdim etdim. Əsər Cavarlı yoldaşın nəzər-diqqətini cəlb edərək dərhal tərcümə və təbinə icazə verdi. Mənim tövsiyəmə görə, hekayənin tərcüməsi Səlim Behbudov yoldaşa, tərcümeyi-hal isə mənə mühəvvəl edildi.

Kitab qurtararaq mətbəyə getmək ərafəsində idi ki, Azərnəşrə Əminbəyli (10) direktor təyin edildi. Bir çox başqa əsərlərlə bərabər bu mühüm əsərin də təbi dayandırıldı. Bir az keçmədən Əminbəyli əzl olundu² və Azərnəşr yenidən kitabın basılmasını məsləhət bildi.

Kiçik hekayənin böyük tarixi bundan ibarətdir.

* * *

“Rəşid bəy və Səadət xanım” adlanan bu kitab böyük, həm də qalın bir kitab deyildir, kiçik, həm də nazik bir kitabçadır. Əsərdə yazılı-yazısız 60 səhifə vardır ki, bunların 52 səhifəsi nömrəli, 8 səhifəsi isə nömrəsizdir. Hekayənin hər səhifəsinə 25 sətir dərc edilmişdir. Yalnız ilk səhifədə 17 və son səhifədə isə 15 sətir vardır ki, bunların yekunu 2532 sətir edir. Kağızı ağ, cildi kardon, həm də sarı rənglidir. Eni 11,7 sm, boyu isə 19 sm-dir. Fransızca yazılan bu nüsxədə nə müqəddimə və nə də müəllifə dair xüsusi bir məlumat vardır.

¹ Baş Elm İdarəsi Az.SSR Xalq Maarif Komissarlığının tərkibindəydi. 1933-34-də onun rəisi Vəli Xuluflyudu.

² İşdən çıxarıldı.

Hələ Varşavanın hansı mətbəəsində təb olunduğu da qeyd edilməmişdir. Müəllifin haqqında. Ancaq bu üç kəlmə qeyd edilmişdir (11). Bundan istixrac etmək olar ki, İsmayıl bəyin bu hekayədən başqa yenə əsərləri olmuşdur ki, onları təb edərək idarə və ya mətbəə tərəfindən İsmayıl bəy haqqında az-çox məlumat verilmişdir.

Əldə etdiyimiz bu nüsxə İsmayıl adlı bir adam tərəfindən Xasay adlı digər bir şəxsə yadigar verilmişdir. Bu qeyd rusca olaraq, aşağıdakı xətt və ibarə ilə yazılmışdır: “Знак памяти Хасаю от Исмаила”.

Bu sətirlər nömrəsiz səhifələrin birincisində qeyd olunmuşdur ki, qərinə ilə¹ müəllifin dəst-xətti olduğu xəyalə gəlir. Hekayənin 31-ci səhifəsində isə yenə eyni xətlə digər üç sətir yazılmışdır ki, bu sətirlərdən zənn deyil, yəqinlik hasil olur. Həm də müəllif bir əndazəyə qədər tanınır.

Məlum olur ki, mətbəənin qeyd etdiyi kimi, müəllifin adı İsmayıl, özü də bəy sinfindən imiş. Əsərinin bir nüsxəsini dostu və yoldaşı (12) knyaz Xasay Utmiyevə bağışlarkən qeydini adı bir surətdə yazmışdır. Daha nə özünün bəyliyi, nə də dostunun knyaz olduğunu aydınlatmışdır. Amma 31-ci səhifəyə yazdığı sətirlərdə o, nöqtəni açıq-aydın yazaraq şəkk və şübhəyə yer qoymamışdır: “Знак памяти от Исмаил бека Нухинского князю Хасаю Уцмиеву”².

Hekayədə müəllif, idarə və ya mətbəə tərəfindən “Qutqaşınlı” göstərilirdiyi halda, öz xətt-dəstində “Nuxalı” qeyd edilmişdir. Bu da aydın məsələ olduğu üçün bəhs etməyə ehtiyac qalmır, çünki Qutqaşın Şəkinin məruf kəndlərindən biridir. Müəllif isə eyni zamanda həm şəkili, həm də qutqaşınlıdır və Qutqaşında da anadan olmuşdur. Necə ki, Zakir həm xıznırstanlı, həm də qarabağlıdır. Qüdsi əmirhacıyanlı, həm də bakılıdır.

Halbuki bunlar öz əsərlərində bəzən anadan olan yeri qeyd etməyərək o nöqtədən daha artıq məşhur olan mərkəzi qeyd etmişlər. O cümlədən Zakir: “O, ləzgi, mən qarabağlı, mənimlə yox sərkəri”, Qüdsi: “Qüdsi Bakuyi mən Bakuyi xoş əst” deyərək birincisi özünü qarabağlı, ikincisi isə bakılı hesab edir.

Nömrəsiz səhifələrin birində də Mirzə Fətəlinin rusca bir məktubu vardır ki, altında tarix və Mirzənin imzası mövcuddur. Doğrudur,

¹ Təxminən

² “İsmayıl bəy Nuxalıdan knyaz Xasay Utmiyevə xatirə olaraq”.

məktubu kimə yazdığını Mirzə Fətəli işarə etmirsə də, amma qərinə ilə knyaz Xasaya yazdığı hiss olunur. Kiçik Xasay xan da şəxsən mənə etiraf edirdi ki, Mirzə Fətəli bu məktubu babam Hacı Xasay xana yazmışdır və bunu mənə atam şəxsən söyləmişdir. Məktubun tarixi heqayənin tarixi-təbindən 11 il sonradır (13).

O tarixdən indiyə kimi qalmış kitab 1936-cı ildə Azərənşr tərəfindən təb edilməkdədir (14). Kitabın redaktorluğunu Əsəd Axundov yoldaş qəbul etmişdir.

* * *

Azərbaycan ədəbiyyatına ərəb, fars ədəbiyyatının bol-bol təsiri olduğu kimi, Avropa ədəbiyyatının da, o dərəcədə olmasa belə, bir əndazəyə qədər təsiri olmuşdur. Bu təsir isə əksərən çar hökuməti Qafqazı istila etdikdən sonra bəliməyə və görünməyə başlamışdır. Odur ki, 19-cu əsrin əvvəllərindən etibarən ölkəmizdə mütərcimlər, dilmanclar meydana gələrək yavaş-yavaş ana dilimizə də bir miqdar Avropa sözləri daxil ola bilmişdir.

Tədriclə Azərbaycan türklərindən rusca, polyakca, almanca, fransuzca əsərlər yarada bilən bacarıqlı mühərrir, qabil müəllif və müq-tədir şairlər zühur etmişdir. Təbii, bu tarixdən əvvəl siyasət mövcu-bincə tək-tük Qərb dillərində səthi və ya aşna şahzadələr və mirzələr istisna olunmalıdır.

İsmayıl bəyin mövzuyi-bəhsimiz olan bu “Rəşid bəy və Səadət xanım” adlı fransuzca yazmış olduğu hekayə, “Varşavnamə” nazimi kapitan Molla Abdullanın polyak dilində inşa etdiyi tövhid, nət və minacatlar, təbrizli Fərəcullahın fransuzca söylədiyi nəşidələr, şerlər, bakılı Molla Əlinin türk və rus dilində yazdığı mənzum lüğət, Mirzə Şəfi Vazehin Qriqoryef ilə ortaqlı yazdığı lüğət və xrestamatiya və almancaya tərcümə etdiyi (15) ədəbi parçalar, Abbasqulu ağa Qüdsinin rusca yazmış olduğu və ya tərcümə etdiyi “Gülüstani-İrəm”, Mirzə Fətəlinin Salaqub ilə ortaqlı ruscaya tərcümə etdiyi “Kəmalüddövlə” və komediyalar, üç Kazım bəylərin (16) elmi və fənni əsərləri və sairə tamamilə Avropa təsiri ilə qələmə alınmış əsərlərdir.

“Əkinçi” qəzetəsindən başlayaraq zamanımızdakı məruf şair və mühərrirlərimiz belə Mirzə Fətəlinin “Aldanmış kəvakib”¹ adlı heka-

¹ “Aldanmış kəvakib” miladi 1857-ci ildə yazılmışdır (*Mümtaz*).

yəsini Avropa üsul və təsirində yazılmış ilk hekayə və onu yazan Mirzə Fətəlini də ilk hekayənəvis ədibimiz zənn etmişlər ki, əlimizdə olan mötəbər vəsiqələrə istinadən bu zənn və bu düşüncə doğru deyildir. Onlar öz etinasızlıqları nəticəsində oxucuları yanıltmaqla bərabər, eyni zamanda özlərini də yanıltmışlar.

Acınacaqlı bir hal varsa o da onların peyrəviləri olan gənc qələmlərin də bu gün belə o etiqadda olmalarıdır. Hələ 1925-ci ildə, yəni 8 il bundan əqdəm tərəfimizdən “Qasım bəy Zakir” kitabına¹ yazılan indeksdə İsmayıl bəyin həm özünün, həm də mövzuyi-bəhsimiz olan həmin hekayəsinin haqqında müxtəsər də olsa məlumat verilmişdir (17). Bunu heç olmasa “İnqilab və mədəniyyət” və “Maarif işçisi” məcmuələrində yaxından iştirak edərək Mirzə Fətəlidən uzun-uzadı bəhs edən mühərrirlərimiz hamıdan əvvəl oxumalı və dərk etməli idilər ki, həqiqət meydana çıxaydı. Təəssüf ki, buna tənəzzül edilməmişdir.

Əldə edilən mənbə və məxəzlərə görə, Avropa üsul və təsirində ilk hekayə yazan ədibimiz İsmayıl bəy olduğu kimi, yenə o təsirdə yazılan ilk hekayəmiz də onun həyatımızdan götürərək ədibanə və şairanə bir surətdə yazmış olduğu “Rəşid bəy və Səadət xanım” adlı hekayəsidir. Bu orijinal əsər miladi 1835-ci ildə Varşava şəhərində fransuzca olaraq təb və təmsil edilmişdir.

Əsərin üstündə işlənilməsini və onun yaradılmaq müddətini 2-3 il təxmin etsək o halda bu nadir əsər yüz illik staja və bir əsrlik tarixə malik olur və miladi 1811-ci ildə anadan olan (18) Mirzə Fətəlinin o tarixdə 22-23 yaşlarında olduğunu və Gəncədə Molla Hüseyn axundan fiqh və məntiq oxuduğunu, ərəb və fars dillərini fəqət oxumaqdan başqa bir şey bilmədiyini, mollalığa hazırlandığını və dünyadan da tamamilə bixəbər yaşadığını nəzəri-etibara alsaq məsələ bütün həqiqəti ilə meydana çıxar. Və necə də nəzərə almaya bilərik ki, aşağıdakı sətirləri Mirzə Fətəli öz əliylə yazaraq və şəxsən etiraf etməkdədir.

Mirzə Fətəli yazır: “Dər sale-1832 axund Hacı Ələsgər səfərə-həcc pişaməd və məra avərdə be Gəncə dər nəzde-axund Molla Hoseyn bexandəne-kətəbe-məntiğiyye və fihiyye qozəste xodəş azeme-Məkke şod. Ta in tarex mən beğeyr əz xandəne-farsi və ərəbi cizi nəmidanəstəm və əz donya bixəbər budəm və morade-pedəre-

¹ “Azərbaycan ədəbiyyatı”, sayı 8, s.355. Bakı, 1925 (*Mümtaz*).

saniyəm in bud ke mən təhsele-olome-ərəbiyyə ra təmmam kərdə dər selke-ruhaniyan təəyəş bekonəm” (19).

Mirzə Fətəlinin yazdığı bu sətirlərdən sonra daha bizə deməyə söz və danışmağa da yer qalmır, məsələ də özü-özlüyündən aydınlaşıb meydana çıxır. Və tam mənasıyla sabit olur ki, bizim ilk və birinci olaraq Avropa təsirində yazılan hekayəmiz “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi və bugünkü məlumatımıza görə, ikinci hekayəmiz “Aldanmış kəvakib”dir (20). Birinci əsərin ikinci əsərdən 24 il qabaq (21) yazılmış olduğu da nəzərə alındıqda, şəkkü şübhəsiz, birincilik şərəfinə İsmayıl bəyin həm özü, həm də “Rəşid bəy və Səadət xanım”ı nail olur.

Bu hekayə çox böyük deyil, kiçik bir hekayədir. Amma bunun mədəniyyət və ədəbiyyatımız tarixi üçün olan əhəmiyyət və qiyməti özündən çox-çox böyükdür ki, ondan gələcəkdə bəhs ediləcəkdir. Güman edə bilmirəm ki, bu gün əlimizdə olan bu mətbu və olduqca nadir nüsxənin ikincisi, yəni bunun eyni olan ayrı bir nüsxəsi də özgə bir yerdən tapıla bilsin. Zənnimcə, bu nüsxə tamamilə elm aləminin bəxş etmiş olduğu “biblioteçnəə redkostğ” şərəfli ünvanıyla təltif olmağa layiq və səzavar nüsxədir.

Salman Mümtaz

“RƏŞİD BƏY VƏ SƏADƏT XANIM”
HEKAYƏSİ MÜHƏRRİRİ
QUTQAŞINLI İSMAYIL BƏYİN HƏYATI

İsmayıl bəyin haqqında aşağıdakı vəsiqələrdən başqa bu gün əldə heç bir yazılı mənbə və məxəz yoxdur.

Şamaxı, Şəki, Qəbələ və Qutqaşının yaşlı-başlı, ayıq-sayıq, bilici kişilərindən bizim yığıb toplaya bildiyimiz bu qısa məlumat, azacıq da olsa, doğru məlumatdır. Onları əldə mövcud olan iki mühüm vəsiqə və sənəd təsdiq etmədədir. O sənədlərin biri bir qoşma, biri də mənzumədən ibarətdir. İsmayıl bəyin həyatı və tərcümeyi-halı haqqında bu gün bunlardan mötəbər dutarqa yoxdur. Bu qiymətli vəsiqələrin nazimi isə İsmayıl bəyin və Mirzə Fətəlinin müasiri və yaxın dostu olan məşhur şairlərimizdən Qasım bəy Zakirdir. Toplaya bildiyim rəvayətlərdə bu iki ədəbi vəsiqəni ilk əvvəl bir-birinə müqayisə etdim. Nəticədə hər ikisi də hər bir cəhətdən atqulağı və mütəbiq çıx-

dıvə bu yoxlama, sınımadan da ən doğru və ən gerçək bir nəticə əldə edilmiş oldu.

Bizim şəxsən eşitdiyimiz və ağızlarda gəzən nağil və rəvayətlərə görə, İsmayıl bəy, Qutqaşının ən böyük və ən varlı bəylərindən olan məşhur Nəsrulla soltanın nəticəsi və Kəlbəli soltanın da oğludur (1). Doğma yurdu isə Şəkinin məşhur kəndlərindən olan Qutqaşın kəndidir və Qutqaşında da dünyaya gəlmişdir.

Çar hökuməti Qafqazı istila etdikdən sonra guya bir mərhəməti-şahənə olaraq nücəbazadələri Peterburqa apardırdı və bunların qoçaq və əlli-ayaqlılarını da sarayda, çarın qarşısında nökr saxlatdırdı. Kiçik yaşlılarını da münasib gördüyü məktəblərə verdirərək keyfi istədiyi təlim və tərbiyəyə alışırdı. Əsl məqsəd isə bu adamları ev-eşiklərindən, doğma yurdlarından ayıraraq öz əlində girov saxlamaq idi ki, bununla da Qafqazdakı hakimiyyətini bərpa etmək, həm də baş qaldıra biləcək üsyan və dönüklüyün qabağını almaq istəyirdi. Məlumdur ki, oğulları girov olan atalar öz balalarının xatirəsi üçün özgə fikrə düşə bilməzdilər və düşməyə də qoymazdılar. İsmayıl bəyin atası Kəlbəli soltan isə çar hökumətinə inanmayan və ondan nifrət edərək, siyasətindən narazı olan, sufi məslək və qayət dindar bir bəy idi. Onun oğlu¹ Hacı Abdulla bəy də vaxtykən bu məqsədlə İstanbula getmişdi. Eyni zamanda çar hökuməti də Kəlbəli soltandan narazı və şübhəli idi. Odur ki, nə növ ilə olursa olsun Kəlbəli soltanın heç olmazsa bir oğlu Peterburqa aparılmalı və orada saxlanılmalı idi. Kiçik yaşlı İsmayıl bəy də o zamanlar atasının nəzərində obiri qardaşlarına nisbətən fərsiz hesab olunurdu.

Kəlbəli soltan özünün böyük və görkəmli oğullarını dürlü-dürlü bəhanələrlə evdə saxlayaraq, aciz və panpaq (fərsiz – Ə.T.) zənn etdiyi kiçik yaşlı İsmayıldan çarnaçar əl çəkməyə məcbur oldu. Kəlbəli soltan İsmayıl bəyi verməklə Peterburqdan gələn məmurları başından savdı və bununla da hər iki tərəf razı və məmnun qaldı. Amma nədənsə, iş tərsinə çıxdı. Fərsiz nəzərə gələn İsmayıl təhsilini ikmal etdikdən sonra elə bir kamallı, qabiliyyətli, igid oldu ki, əqilliyə və bacarıqlı, hünərli sayılan qohum və qardaşları onun yanında hər bir cəhətdən heç mənziləsində qaldılar və az zaman içrə fəvqəladə tərəqqi

¹ Hacı Abdulla el arasında “Hacı Abdulla paşa” adıyla məşhurdur. Buna səbəb soltanın yavəri olması idi. Sonralar mənəbini buraxaraq sufi məsləkini qəbul etdiyindən, xalqı irşad edirdi. Hacı Abdulla Məkkədə vəfat etmişdir (*Mümtaz*).

edərək böyük hörmət və izzətə malik oldu. İsmayıl bəy öz ad və sanıyla tək Qutqaşında deyil, bütün Qafqazda belə məşhur oldu.

İsmayıl bəyin Peterburq ali və rəsmi dairələrində, xüsusən sarayda xatiri əziz, sözü ötkün idi. Onun mülkü-malı, kəndi-kəsəyi, əkini-biçini, varı-dövləti, xülasə, hər bir tənxalı həddindən çox idi də, amma alicənablığı var-dövlətinin hamısından da artıq idi. Ürəyi rəhmlı, özü hümmətli və kölgəli kişi idi. Qəbələ mahalında yaşayan əhalinin yerləri əllərindən alınmaq istədikdə İsmayıl bəy bu fəvqəladə çətin və çıxılmaz vəziyyətdən əhalini çox asanlıqla qurtardı və bu yolda görünməyən və eşidilməyən həmiyyət və mərdanəlik göstərdi. Əl-ayağını itirərək çasmış və donub qalmış əhaliyə tapşırırdı ki, onlar ev yerlərindən, mülklərindən əl çəkərək və gələn məmurlara da bu yerlərin tamamilə İsmayılın olduğunu desinlər. Əhali də bu tapşırığa əməl etdi. Paytaxtdan gələn məmurlara əhali tərəfindən İsmayıl bəyin tapşırığı cavab verildi. Xalqın yeri, yurdu tamamilə İsmayıl bəyin adına yazıldı, çünki o zamanda nücəbazadələrlə mənəş və rütbə sahibləri olanların yerinə, mülkünə dəyilməyib, ancaq əhalinin yeri əlindən alınır. Rəsmiyyətə keçəndən sonra İsmayıl bəy tədriclə hərdən bir bəhanə əldə edərək hər kəsin yerini, mülkünü yenidən özünə qaytardı və öz tərəfindən də əlinə bir təliqə yazıb verdi ki, filan kəndlinin mənə etdiyi filan xidmətin müqabilində özümə məxsus filan yeri nəşildən-nəslə olaraq ona bağışladım. Bu mühüm hadisədən sonra İsmayıl bəyin tərifı ağızlardan düşmədi, adı da dillər əzbəri oldu. Hamı onun başına and içdi.

İsmayıl bəy rusca da dərin oxumuş, ağır taxtalı, başlı bir adam idi. Rus qanunu da beş barmağı kibi bilirdi. Fars-türk dillərində də yaxşı savadı vardı. İlk təhsilini Qutqaşın mədrəsəsində almışdır. Özü də Dağıstandan, Usmiyevlərdən evlənmişdi. Xanımının adı da Bikə xanım idi. Şamaxıda bunun adına bir ev tikdirərək orada otururdu. İlin doqquz ayını Şamaxıda, ancaq üç ay yayı Qutqaşın yaylağında yaylayırdı. Bir müddət sonra arvadını götürüb Məkkəyə getdi. O tarixdən etibarən özünə “yaranal Hacı İsmayıl bəy”, arvadına da “Hacı Bikə xanım” deyirdilər. Hacı İsmayıl bəyin haqqında xalq şairləri, el aşıqları bir çox qoşmalar qoşmuşdur. Onları vaxtıyken toylarda, düyünlərdə, bayramlarda, yığıncaqlarda aşıqlar, suvcalar¹ oxuyaraq pul, xələt və bayramlıq alardılar.

¹ Suvca – “savısı” sözünün müxəffəfidir; təbib və şair deməkdir (*Mümtaz*).

İmdi mənzum vəsiqələrdəki bəhsimizə aid olan parçalara gələlim. Qasım bəy Zakirin özü və oğlanları sürgün edildikdə yaxın və nüfuzlu dost-aşnalarına müraciətlə özünə kömək, arxa və düşdüyü dərddə də dərman və çara axtarırdı. İmdadına çağırdığı tanış-biliş tamamilə öz vaxtının başbilən, adlı-sanlı və sözükeçən adamları idi. İvana bəy, knyaz İliko, Cəmşid bəy, knyaz Behbudov, ceneral Qolubyakin, ceneral Həsən bəy Ağalarov, ceneral Hacı İsmayıl bəy, mayor Rəhim bəy Oğurlubekov (2), palkovnik Mirzə Fətəli Axundov, şeyxülislam Molla Əhməd və sairə idi.

Bu adamların hər birinə Zakir tərəfindən müstəqil bir və yaxud bir neçə qoşma və mənzumələr yazılmışdır ki, onların bəzisi itib-batmış, bəzisi isə zamanımıza qədər hişz edilə bilmişdir. Əldə mövcud olan o əsərlərin ikisi mövzuvi-bəhsimiz olan ceneral Hacı İsmayıl bəy Qutqaşınliya xitabən söyləmiş şerləridir ki, eynən aşağıda bənd-bənd köçürürük.

Zakir yazır:

Bu əhldən mehribanlıq görmədim,
Məgər bizə ola o yandan mədəd.
Qutqaşın tərlandı, Şəki şahbazı,
Sakini-biladi-Şirvandan mədəd.

Bu sətirlərdən məlum olur ki, Zakirin müxatəbi bir tərəfdən şəkili və bir tərəfdən də qutqaşınıdır; öz yurdunda oturmayaq Şirvanda sakin imiş (3).

Nüçəba qədrini bilər nüçəba;
Əxlaqına, ətvarına mərhəba!
Daş daş üstə durmaz aləmdə əsla –
Dəyməsə insana insandan mədəd.

Bu bənddən də mədh olunanın xoş əxlaq, xoş ətvar, həm də nüçəbazadə, bəyzadə olduğu anlaşılır ki, Qarabağ bəylərindən və nüçəbasından olan Zakir Qutqaşın nüçəbası və bəyzadəsi olan bir şəxsdən kömək istəyir.

Fəzayı-möhnətdə qalmışam möhtac;
Uşaqlarım olub vətəndən ixrac;
Təbib-i-haziqsən, eylə bir əlac;
Yoxdur mənə özgə dərmandan mədəd.

* * *

Yığılsa bir yerə yüz alinəsəb,
Danışmağın mənət, sözün müntəxəb;
Aləm bilir – bivasitə, bisəbəb
Müşküldür arizə divandan mədəd.

Bu səkkiz misrada şair öz müxatəbini düçar olduğu bəlanın “haziq təbib” və mübtəla olduğu dərdin dərmanı hesab edir və istəyir ki, sözü müntəxəb olan zatın vasitəsilə şairin məhkəməyə vermiş olduğu ərizələrinə etimad və etibar etsinlər və bununla da o, qalib çıxsın.

Həzrəti-İsmail olsun dəlilin,
Yetiş imdadına piri-əlilin;
Necə fərzəndinə ol dəm Xəlilin
Cəbrail gətirdi qurbandan mədəd.

Bu bənddən Zakirin xitab etdiyi və köməyinə çağırdığı şəxsin adı[nın] İsmayıl olduğu müəyyən olur.

Çərxi-fələk salmış məni bu halə,
Malü mülküm tamam getdi zəvalə;
Qaidədir – şərməndeyi-əyalə
Yetişir sahibi-əhsandan mədəd.

Malü mülkü zavala getmiş Zakir əhsan sahibi olan İsmayıldan yardım istəyir.

Namərd ətəyindən dutasan yüz il,
Etibar yoxdur ki, həll ola müşkül.
Olsa olacaqdır dərdinə, ey dil,
Xələfi-Nəsrullah soltandan mədəd.

Yuxarıdakı sətirlərdən müxatəbi və dostu olan İsmayılın Nəsrulla soltanın xələfi olduğu aydın olur (4).

Zakirəm həmişə sən tək sərvərə,
Xoş göstərsin səni Xaliq nəzərə.
Eyb etməz alışən ümərələrə
İstəsəm duayi-pirandan mədəd.

Bu məqtədən də İsmayıl bəyin böyük mənəb sahiblərindən olduğu apaçıq görünür.

Zakirin uşaqları göndərilərək özü də Bakıya sürgün edildikdən sonra Bakıdan İsmayıl bəyə ikinci olaraq bu mənzuməni yazmışdır ki, bəhsimizə aid olan bəzi sətirləri burada qeyd etməliyik.

Səni aləmdə, ey arami-can, hər kim zəlil istər,
Anı zillətdə bu gəmdar könlüm ayü il istər.
Şərabi-cami-bəzmi-iltifatın nuş edən bir göz
Nə kövsər arizu eylər, nə abi-Səlsəbil istər.
Deyil asan qürbi-padişahi-əsrə yol bulmaq,
Sifati-nikü ətvəri-xoşü xülqi-cəmil istər.

Son beytin məzmununa görə, İsmayıl bəy gözəl sifətlərə və yaxşı xasiyyətə malik olduğu üçün əsrin padşahına da yaxın bir şəxs imiş və bu xoşbəxtlik də o zamanlar asan olmayaraq, hər bir adama müyəssər olan işlərdən deyilmiş.

Nəhayət, şərh-i-hal etmək yetən namərdə müşküldür,
Sənin tək bir əmiri-pakizadə baədil istər.

Zakirin bu beytindən də İsmayıl bəyin təmiz, pak, doğru və tayı-bərabəri olmayan bir əmir və sahibi-mənsəb bir şəxs olduğu aydın olur.

Süxən meydanı, qibləm, təng idi, söz müxtəsər keçdi,
Sənin övsafını nəzm etməyə bəhri-təvil istər.

Bu sətirlərdən Zakir özünə qiblə hesab etdiyi İsmayıl bəydən söz meydanının və qafiyənin təng olduğundan üzr istəyir.

Yetən tək şəhrə Hacı¹ bəndəyə bir təxt bəxş etdi.
Bilir ki, bəzdəsti olsa hər qanda tüfil istər.

Bu beytin ilk sətirindən məlum olur ki, Zakir Qarabağdan sürgün edilərkən Bakıya Şamaxıdan köçüb gəlmişdir; başqa bir şerində də Zakir bunu qeyd etmişdir:

Səngi-sitəmdən olmadın eymən bu Şişədə,
Eylə səfər Şamaxıya, şəhri-lətifə bax.

¹ Son ehtimal, bu, Hacı İsmayıl bəyin o biri qardaşıdır ki, o da sufi idi (*Mümtaz*).

Zakir ora yetişən kibi İsmayıl bəyin qohumlarından Hacı adlı bir şəxs də ona bir taxt bağışlamışdır.

Səxavət, ya vəsatət zat iləndir, mərdi-biəslə
Muradı hasil olmaz yüz düşə bir kəs dəxil istər.

Bu beytindən də İsmayıl bəyin əsilzadə, nüçəbazadə olduğu anlaşılır və bunun üçün də Zakir onun vasitəsilə azad olmasına umud bağlayır.

O yerdən azimi-Tiflis çoxdur, yaz ki, Mirzayə
Filani bir dopu pərvərdə səndən zəncəfil istər.

Zakir İsmayıl bəyə tapşır ki, onun sakin olduğu yerdən Tiflisə gedən çoxdur. Mirzə Fətəliyə yazsın ki, Zakir səndən bir dopu (5) zəncəfil pərvərdə istəyir. Zakirin Mirzə Fətəlinin adını qısaltaraq öz adını da gizlətməsi Mirzə Fətəli ilə olan dostluğunu düşmənlərinə bildirməmək üçündür. Həm də Zakirlə Mirzə Fətəlinin və İsmayıl bəyin aralarında olan dostluq və xüsusiyyət tamamilə aydınlaşır. Yoxsa sürgün edilmiş fələkzadə bir şair xüsusiyyəti olmayan nüfuzlu, böyük bir əmirə cəsarət edib yazmaz ki, sən Tiflisə yaz, mənə halva göndərsinlər.

Əgərçi var dağıstani kürkü Zakirin, əmma
Cənabından dəxi bir sarı kürki-Ərdəbil istər.

Bununla da Zakir İsmayıl bəydən bir sarı Ərdəbil kürkü istəyir. Bu da aralarında olan yaxınlığı daha da aydın bir surətdə göz önünə gətirir.

Deyildi sabiqən əhli-təvəqqe, şimdi Bakudə
Əlaci-kəsreti-sərma üçün çizi-qəlil istər.

Zakir öz dostuna keçənlərdə möhtac və əhli-təvəqqe olmadığını işarə edir; həm də bu şerini Bakıdan yazıb göndərdiyi sabit olur.

Dağılmış xanimanı, incimin əxzü sualından,
Tikəndə quş yuva, çör-çöp yığıban zir-zibil istər.

Bu beytlə də dostlarından üzr istəyir ki, onun şey istəməsindən inciməsinlər, çünki onun ev-əşiyi, xanimanı dağılmışdır və Bakıda yenidən yuva tikməkdədir.

Zakirin hər iki şərinəndən də anlaşılır ki, İsmayıl bəy Şamaxıda sakin olmuş. Amma Zakir Şamaxıdan köçüb Bakıya gələrkən İsmayıl bəy orada deyilmiş. Yalnız qohumlarından Hacı adlı bir şəxs orada imiş ki, Zakir yetişən kibi ehtiramən Zakirə bir taxt bağışlamışdır. Bu da İsmayıl bəylə Zakirin arasında dostluğun səmimiliyinə və əskiliyinə bir dəlildir. Bir də İsmayıl bəy Şamaxıda sakin olmayıb Qutqaşında otursaydı Zakir ona: “O yerdə azimi – Tiflis çoxdur, yaz ki, Mirzayə...” deyə yazmazdı.

Qutqaşın kəndinin Tiflislə nə əlaqəsi? O zamanlar Tiflisə, Qutqaşın kənarında qalsın, Bakının özü də tərəfi-müqabil ola bilməzdi. Tiflis ilə əlaqəli, rabitəli fəqət bir Şamaxı ola bilərdi ki, mərkəz və işlək bir şəhərdir. Bir də Qutqaşın kəndində sarı Ərdəbil kürkü tapılmazdı ki, İsmayıl bəy alıb Zakirə göndərə bilsin (6).

Bu sadaladığım faktlar sübut edir ki, İsmayıl bəy Şamaxıda sakin olurdu. İsmayıl bəyin Şamaxı şəhərinin gözəl bir yerində böyük bir evi vardır ki, bu gün belə xərabəsi mövcuddur. Ev Yuxarı Qala məscidiylə üz-üzədir. Bir tərəfi də Piranşirvan küçəsinə baxır. Son zamanlar o evin yarısı Hacı Məcid və Hacı Əliabbas Məhərrəmovların, obiri yarısı da məşhur Ciciş Hacı Əliəkberin malı olmuşdur. Bikə xanıma gəldikdə, o da bəy qızıdır; yuxarıda göstərdiyimiz kibi, Usmiyevlərdəndir.

Hacı İsmayıl bəy və Hacı Bikə xanım o zaman mərkəz olan Şamaxı şəhərində oturmuşdular və yay fəsillərində Qutqaşına gedirlərmiş. Hacı İsmayıl bəy Qutqaşın meşəsinin tən ortasında meşənin müəyyən bir hissəsini qırdıraraq böyük bir meydança saldırmış və yanında da bir gözəl bulaq asdırmışdır. Meydançada üstü kirəmitlərlə örtülü talvarlar və yantaylar da tikdirmişdir ki, bu günə kibi bütün gəzməyə və seyrə gedənlər oraya getmədəirlər. Bulağın da əhali arasında adı “Hacı İsmayıl bəy bulağı”dır.

Hacı İsmayıl bəy özü də yay fəslini burada keçirirmiş. Əlimizdə mövcud olan mətbu və nadir nüsxənin – “Rəşid bəy və Sədət xanım”ın cildində, haşiyəsində elə nişanələr, bəlgələr vardır ki, onlar özü də məsələyə kömək edərək iddiamızı və dəlillərimizi təsdiq etmək qüvvəsinə malikdirlər. “Rəşid bəy və Sədət xanım” hekayəsinin mövzusunun İsmayıl bəy Qəbələ, Tikanlıkənd, Ərəş və Qutqaşın kəndlərinin həyatından almışdır ki, bu kəndlər Hacı İsmayıl bəyə atababasından irsən çatmışdır (7).

Bu kəndlər bir-birilə yanaşı, mərz-mərzə olaraq bu gün belə mövcud və abaddırlar. Bunların sırasında olsa-olsa yalnız Ərəşi istisna etmək olar ki, bu kəndlərlə onun arası bin neçə saatlıq at yoludur. Qəbələ, daha doğrusu, Çuxur Qəbələ 100, Tikanlı kəndi 200, Qutqaşın isə 400 evdən ibarətdir. Bu kəndlərin hər üçü də Nuxa kəndlərindəndir. Bunlardan başqa, hekayə Varşavada təb və təmsil edilərkən müəllifinin adı İsmayıl bəy, doğulduğu yer də Qutqaşın göstərilmişdir. Qutqaşında da heç bir tarixdə bəhs etdiyimiz İsmayıl bəydən ayrı və bu əndazədə məruf və məşhur və bu adda-sanda, rütbədə digər bir İsmayıl bəy olmamışdır ki, bizdə bir şübhə oyada bilsin.

Bəhs etdiyimiz İsmayıl bəy hekayənin müəllifi olan İsmayıl bəylə müasirdir ki, bu da qüvvətli bir dəlildir. Hacı İsmayıl bəy 1278-ci il rəbiül-əvvəl ayında vəfat etmiş (8) və rəfiqəsi olan Hacı Bikə xanımın da vəfatı haman ildə, şəban ayında (9) vəqə olmuşdur (10).

Hacı İsmayıl bəyin bir dünya dövlətindən, rütbə və mənəbindən bu gün göz qabağında yalnız beş yadigar və əsəri qala bilmişdir:

- 1) Şamaxıda yaşadığı evinin xərəbəsi;
- 2) Qutqaşın meşəsindəki meydança;
- 3) Qutqaşın meşəsinin kənarında asdırdığı bulaq;
- 4) Ağdaşın Xusröv (11) kəndinin yaxınlığında qazdırdığı arx;
- 5) “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi.

Bu beş əsərin dörd əvvəlkiləri gec-tez məhv olub gedəcəkdir və yalnız beşincisi olan hekayə baqi qalacaqdır. İsmayıl bəy bu əsəri sərəyində ədəbiyyat tariximizdə yaşamağa haqq qazana bilmişdir.

İsmayıl bəy öz dostu və məsləkdaşı olan Mirzə Fətəli ilə bir cərgədədir (12). Avropa təsirində hekayə yazmaq birinciliyi, şübhəsiz, İsmayıl bəyə məxsusdur. Mirzə Fətəlinin “Aldanmış kəvakib”indən bəhs etmək istəyənlər ilk əvvəl İsmayıl bəydən başlayaraq məsələyə girişməlidir.

Xülasə, “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsinin mühərriri Nəsrulla sultan oğullarından Kəlbəli sultan oğlu Qutqaşınlı İsmayıl bəydir ki, Məkkəyə getdiyindən və rütbə sahibi olduğundan, xalq arasında olduğu kibi bu gün belə “yaranal Hacı İsmayıl bəy” adıyla məruf və məşhurdur.

Səlim bəy Behbudov

MÜTƏRCİMDƏN

Bu kiçik hekayə – “Rəşid bəy və Səadət xanım” on doqquzuncu əsrin birinci yarısında, yəni yüz il bundan əvvəl İsmayıl bəy Qutqaşınlı tərəfindən yazılmışdır. Bildiyimizə görə, İsmayıl bəy şair imiş. Binaəleyh bir şairin Şərqi həyatından bir hekayə yazması bizim üçün qayət pürqiymət isə də oxuduqda təəccüblü bir şey olmamalıdır. Fəqət İsmayıl bəy bu romanını fransız lisanında yazmışdır. Əgər müəllif bu hekayəni öz ana dilində və yəni o zamanlar türk mədrəsələrində mü-tədavil olan fars lisanında yazmış olsa idi biz buna təəccüb etmədən yalnız hekayənin ədəbi cəhətinə qiymət verməklə kifayətlənərdik. Lakin yüz sənə bundan əqdəm biz mədəniyyətlə qətiyyənlə əlaqədar olmayan zənn etdiyimiz bir ölkənin (1) yetişdirdiyi bir övladın fransız lisanında bu qədər məharət göstərməsi, filhəqiqət, şayani-heyrətdir.

Əgər bu hekayənin müəllifi naməlum olsaydı lisana aşna olanlar bu romanın mütləq bir fransız ədibi tərəfindən yazılmış olduğunu zənn edərdilər, zira fransız lisanı özü-özlüyündə nə qədər zəngin, nə qədər zərif, lətif və nə qədər ruhun ən dərin, ən gizli guşələrinə məhrəm isə isə, bir o qədər də bir əcnəbi üçün lisanın bu müsbət cəhətini bənim-səmək müşküldür. İsmayıl bəy Qutqaşınlı isə özünü adi bir fransız deyil, ədib bir fransızla bənzətmək qüdrətinə malik olmuşdur. Bəzi nazik nöqtələrdə İsmayıl bəy “lisana kafi dərəcədə aşna olmadığım üçün bu hissiyyətin təqririndən acizəm” deyirsə də bu, onun yalnız şikəstənəfsliyini (təvazökarlığını – Ə.T.) isbat edir (2).

Romanın ədəbi cəhətinə gəldikdə, ibtida bu nöqtəni qeyd etməliyiz ki, Azərbaycan ədəbiyyatı nəzm dövrü keçirdiyi bir zamanda İsmayıl bəyin nəsr ilə bir roman yazması onun ədəbiyyat sahəsində inkişafa və tərəqqiyə doğru böyük bir addım atmasını göstərir.

Bir Qərb əhli bu romanı oxursa hekayənin psixoloji cəhəti ona çox da zəngin görünməz. Fəqət burasını da unutmamaq ki, islam aləmində erkək-qadın ayrı-ayrı yaşadıqlarından tolayı, qəhrəmanların əhval-ruhiyyəsi kolorit kəsb etməkdən məhrum qalır. Ancaq Şərqi ruh aləmində rəngarənglik əvəzinə binəzir bir dərinlik, sarsılmaz bir səmimiyyət vardır. Bu nöqtə müəllifin nəzərindən qaçmamışdır. Əzizin, Şamahın vəfası, Mərdanın qədirşünaslığı, Rəşid bəy və Səadət xanı-

mın səmimiyyəti, Tutu xanımın iltifat və mərhəmətləri, hətta heybətli hökmran Kazım xanın sadıqəlqövl bir şəxs olması dəqiq rəssam tərəfindən böyük bir məharət və nəzakətlə nəqş edilmişdir. Bundan maəda, gördüyü təbiətin hüsnü əzəməti və o zaman[ın] ruh və adəti öz vaxtına aid olmayan dərəcədə İsmayıl bəyi maraqlandırır və bu nöqtə onun romanına tarixi bir qiymət bəxş edir. Əgər İsmayıl bəyin başqa bir əsəri olmazdısa da yalnız bu roman onun isminin xatırlarda baqi qalmasına kafi gəlirdi.

Hacı Yəhya əfəndi Qutqaşınlı.

HÜSNİ-XÜLQ (1)

Ağamız və yiyəmiz, islamın şeyxlər şeyxi, bilicilərin və görkəmli adamların xaqanı..., iki məsləkin başçısı, müctəhidlərin varisi, millətin və dinin alovu, elçilərin ağasının sünnəsini dirildən, ...Hacı Yəhya əfəndi Hacı Nəsrulla sultan oğlu Qutqaşınlının [Tanrı Məhəmmədin (ona salavat olsun!) xatirinə onun ruhunu təmiz etsin, qəbrini işıqla doldursun!...]... yazdığı kitabdır (2).

Bismilahir-rəhmanir-rəhim

Çün sələfi-sabiqlər (ki üləmayi-həqiqilər) xülqi-niku barəsində (ki nədir, hansıdır və neçədir) bu sözlər[i] də buyurupdurlar. Bəzi deyirdir ki, üzün açıq dutmaqdır və xəlqin cəfasın çəkməkdir; cəmi ol üzrədir ki, yamanlığın əvəzin eləməkdir. Çoxu ol üzrədir ki, bu bədligə əvəz eləməmək xülqün fəridir.

Onun əslin və həqiqətin bilmək lazımdır. Onun həddi də gərək bəyan olunsun; bəlkə bir adam iki şey üzrə xəlq olunupdur: biri gözdür və biri ruhdur. Bu gözü baş gözüylə mümkündür görmək, ruhu dəxi qəlb gözüylə mümkündür görmək. Bundan hər birinə iki yaxşı xislət və iki bəd xislət verilibdir (necə ki, birinə hüsni-xülq deyərlər). Birinə hüsni-xülq deyərlər – surəti-batindir (necə ki, zahiri-surətə hüsni-surət deyərlər). Pəs gərəkdir ki, zahirdə olan (iki göz, ağız, burun) hamısı hüsni-layiq və kəndi nəfsində yaxşı ola. Beləcə surəti-batin dəxi bir vəqt yaxşı olur – dörd yaxşı qüvvət onda olursa: qüvvəti-elm, qüvvəti-qəzəb, qüvvəti-şəhvət və qüvvəti-ədl.

Bu qüvvələrin arasında elmdən məqsud zirəklikdir. Gərək tizlik ilə zirəklik edib, kəlamdan və danışıqdan doğrunu yalandan və yalanı doğru-dan tanıya və bilə, əməllərdə yaxşını pisdən və həqqi batıldən fərq eləyə etiqad üzrə. Bir qüvvət ki bu kəmallar ilə hasil olursa, insanın qəlbində hikmət bundan hasil olur ki, hikmət hamı səadət və paklığın başıdır – necə ki, [Allah-təala] (cəllə şənuhi) buyurupdur: “və mən yutəl hikmətu fəqəd utiyə xeyrən kəsirən”, yəni “bir kəsə hikmət verilsə və bir şəxsə də hikmət olsa, ol xeyri-kəsərətdir” (yəni çox xeyir verildi).

Qüvvəti-qəzəbin yaxşılığı daxi onıyla olur; belə ki, hikmətin fərmanında ola və hikməti-zabitəsi ilə qalxa – guya onun taəti üzərinə asan ola.

Qüvvəti-şəhvətin yaxşılığı onıyla olur ki, sərkəş olmaya, şəri-şərif və əqli-zabitəsi üzrə ola.

Ədl qüvvətinin yaxşılığı onıyla olur ki, qəzəbi və şəhvəti zəbt eləyə, din inşarətinin altında və təhtində duta, saxlaya.

Çün əql[i] ki bu dörd sifət üzrə ola, bu kəs mütləq yaxşı xoy üzrə olur. Əgər bunların bəzisi yaxşı ola, bəzisi olmaya, ol kəs mütləq yaxşı xoy üzrə olmaz. Gərək əvvəl bilə ki, bunun hər birisi ki çirkin ola, ondan, əlbəttə, pis işlər törər, təvəllüd elər, əmələ gələr. Bunların hər birinin çirkinliyi iki vəchdən olur: biri əqlin ziyadəligindən (ki həddən keçə) və bir[i] əqlin naqisliyindən.

Çün [insanda] elm qüvvəti həddən keçə, pis olan işlərlə iş dutar. Ondan kibr və çöqbilməklik qalxar. Çün hərgah əql naqis olur, ondan əbləhlik və axmaqlıq qalxar.

Çün qüvvəti-qəzəb həddən ziyadə ola, ona yürəklilik deyərlər. Əgər naqis olsa ona bədyürək, həmiyyətsiz, izzətsiz deyərlər. Çün mötədil ola, yəni ortabab ola, ona şəci, yəni yürəkli deyərlər. Şücaətdən kərəm, böyüklük, böyük himmətlilik, yürəklilik, yumuşaqlıq, ahəstəlik, acıq yemək və bu misl yaxşı xüqlər zühura çıxar. Yürəklilikdən laf vurmaq, özün görmək¹, özün bəgənmək², kəndisinin xətirə sanmaq³ və bu misl sifətlər qalxar və əmələ gələr. Çün naqis olursa ondan zəlillik, kəndisin zəlil dutmaq və biçərəlik əmələ gələr.

¹ “Xudbinlik” sözünün qarşılığıdır.

² “Xudpəsəndlik” sözünün qarşılığıdır.

³ Böyük, şanlı, yüksək sanmaq.

Çün şəhvət ifrat ola, yəni ziyadə ola, ona şərr deyirlər. Ondan pəlidlik¹, namərdlik, napaklıq, həsəd, dövlətilərdən zəlillik çəkməklik, dərvişləri həqir dutmaqlıq və bu misal işlər (3) əmələ gələr. Əgər şəhvət naqis olur – ondan süstlük, məşəqqət və özünsüzlük² qalxar. Çün miyanə ola, ona ifrət deyirlər. Ondan utanmaq, qənaət, səbr, mühabət, şirinlik və müvafiqətlik qalxar. Bu iki tərəf ki var, hər biri qayət nazikdir.

Budur sirati-müstəqim, doğru olan yol (ki Həqqə gedə və hamı eşidə).

Həqqi-sübhanə və təala ortabab, miyanə ilə buyururdu ki, “vələzinə izə ənfəqu ləm yusrifu və ləm yəqtəru və kənə zəlİKə qəvamən”, yəni “nəfəqədə israf və tarlıq eləməyə, ortabab və miyanə ola”. Pəs bundan məlum oldu ki, mütləq yaxşı xoşlu ol kəs oldu ki, bu mənalarda miyanə və mötədil ola.

Mütləq yaxşı yüzlü ol kəsə demək mümkündür ki, hamı şeydən üzü yaxşı ola. Bu, dörd kəsə münqəsəmdir, yəni dörd kəsə qismət olubdur.

Əvvəl o kəsə mümkündür ki, hamı şeydə onun yüzü bu sifətlərdə dərəcəyi-kəmalda ola – necə ki, Yusifi-səddiq əleyhüssəlam (ki mütləq yaxşı yüzü var idi).

Digər – bir kəsə ki, hamı sifətləri çirkin ola, ona mütləq bəd xoy deyirlər. Ol yaxındır şeytana (ki çirkinliyə düşüpdür zahirdə və batində).

Üçümcü oldur ki, miyanda iki sifət ola: əgər çirkinliyə yaxın ola – pəs cəhd edə, əgər dərəcəyi-kəmalda yerişməyə də bəri kəmalda yaxın ola, əgər hamı əxlaqı yaxşı olmasa da bəri bəzisi yaxşı ola.

Din böyüklərindən biri – ki dərəcəyi-imam Əhməd Əbi Əpbərəkat rəhmətüllahi əleyh (ki müsənnifi-kitabi-kamildir) əxlaq hüsünü sayıbdır: əvvəl [elm] (4), yəni bilməklik; digər – hilm, yəni yumuşaqlıq; bir[i] dəyyarlıq, səbr; ifrət, yəni paklıq; qənaət; şücaət; səxavət; mürüvvət; hürriyyə, yəni azadəmərdlik; ədalət, qeyrət; ədl, yəni şərə müxalif olmaq hamı əhvalda və əqvalda;

[əxlaq gözəlliyinə bunlar da aiddir]: nəsihət və hikmət də; könlü yaxşı niyyət üzrə olmaq da; təvazö də; izzət də; nəfs də, yəni yüzünün

¹ Murdarlıq, kütlük, axmaqlıq

² “İmpotentlik” sözünün qarşılığıdır.

suyun saxlaya dutmaq da; xəlqin xarü məziyyətin özü üzrə dutmaq da; əaliyi-himmət də, ülüvvi-nəzər də (yəni himmətinə və nəzərini əali və ali duta; əgər çətin də olsa himmətin əali duta, onun üzərinə ola);

[daha sonra]: yüzün guşadə, açıq dutmaqdır; xudanın xəlqiylə şadü xürrəm olmaqdır; adamlar[ın] xeyrini, zəhmətini və rahətini, mənəfət və üzrünü qəbul eləməkdir; həyadır, yəni xuda və xəlqi-xudadan utanmaqdır;

digər – əfv eləməkdir;

digər – ona ehsan və kərəm eləməkdir;

digər – adamların eybini örtməkdir, bilməməkdir, eşitməməkdir, deməməkdir və yalandan ehtiraz eləməkdir¹; pis zənn özgəyə eləməməkdir, müsəlmanlara yaxşı zənn eləməkdir; Allah-təalanın xələyiqinə məzəmmət və töhmət eləməməkdir; doğru fəhm eləmək, dürüst demək və Allah-təalanın buyuruğuna əməl etməkdir; hissi-sələh və səriyyə, yəni zahir və batində Allah-təala ilə və Allah-təalanın xəlqiylə düz və müvafiq olmaqdır;

digər – sidqü vəfa və hissül-əhd, yəni adamların yaxşılığın özü üzrə tanımaqdır, bilməkdir, hər birinə öz yerində əvəz verməkdir, layiqin yerinə yetirməkdir (xah kərəm ilə, ya dil ilə, ya dua eləmək ilə); həmişə Allah-təalanın fəzi-liylə şadü xürrəm olmaqdır (malü cah ilə yoq, Oniylə məğrur olmaqdır); xülq ilə qəlbin fərax, gen dutmaqdır; tazə yüzlülügü, xoştəbliği, yumuşa[q] sözü və müdara eləməklili adət eləmək[dir]; xəlqin könlünü şad eləməkdir; xəlqə şəfqət eləməkdir; biri-biriylə dost olmaqdır, ünsiyyət dutmaqdır; faydasız hərəkətləri eləməməkdir; faydasız sözü söyləməməkdir (bəlkə bir söz deyə, söyləyə və yaza ki, müsəlmanların faydası onda ola, adamlar arasında sülh göstərə; bir şey ki, vəhşətə səbəb ola – dostlar arasında fitnə qalxar);

qaibdə necə isə hüzurda da elə ola; dostlar ilə münafiqlik etməyə; əkabirlərin təzimində və hörmətin yerinə yetirə; sələfi-salehlərin iqtidasi² üzrə ola; əhli-bidət təriqindən ehtiraz edə; böyük olan əshabələrin nuruyla hidayətlənə (necə ki, həzr[ət] risalət[pənah] səlləllah təala əleyh və səlləm buyurub; “əshabi kənnucumi biəyyihim iqtə-

¹ Çəkinmək, ehtiyat etmək, saqınmaq

² Yamsılama

deytum ihtədeytum”, yəni “mənim əshabələrim ilduz kimidir, xansına uyduz – hidayət buldunuz”);

digər – Tovhid (ixlas və əməldə, etiqadda, imanda, əmalda, tətdə, xeyranda) – necə ki, elm və imanda Allah-təalanı bir və yeganə, mislsiz və şəriksiz bilirsiz (5), ibadət və taət də belə Allah üçün ola. Əgər bir arzu, bir murad (ya bu dünyalıq, ya o dünyalıq) ola, hamısı[nı] gərəkdir ki, Allah-təaladan istəyə (necə ki, Allah-təala bizə buyurupdur və təlim edipdir: “iyyəkə nəbudu və iyyəkə nəstəin”, yəni “biz ancaq Allah-təalaya ibadət edərik və Allah-təaladan kömək tələb edərik hər işdə”);

digər – təvəkkül Allah-təalaya edə və kəndisinin umurun¹ Allah-təalaya təslim və təfviz edə və hər hacətlərində onun vəkalətinə razı ola, təslim ola. (Qəzasına riza vermək Allah-təalanı böyük dutmaqdır – nə üçün ki, nəfsinə, həvəsinə və təbiətinə müxalif eləmiş olur); sifətdə xəlayiqə müvafiqət eləyə; onların məzacı ilə olmaq. Bir vəqt yerlər (?) (ki üç şərt ola: əvvəl, şəre müxalif (6) ola, bəd, buyurucu nəfsi² müsəxxər və qəhr eləyə; [üçüncü], bu aləmi və adəti-rüsümü heç saymaya, bu həyati-fanidən həyati-cavidanlığı hasil eləyə – necə ki, həzrət risalətpənəh səlləllahu təala əleyh və səlləm buyurupdur ki, “əlkənisu mən dənə nəfsəhu və amələ ləmmə bədəlmovt”, yəni “zirək və aqıl ol kəmdir ki, bu həyati-fanidə öləndən sonrakı işi dürüst elədi, ötən vəqti bilər və saxlar”; hər nə elədi, dedi və harada ola – Həqqi-sübhanə və təalanın nəzərindən qaib olmadığını bilir; bilə ki, neçə mələk sana müvəkkildir).

Budur hüsni-xülq (ki bu xasiyyətlər onda cəm ola). Onun həzrəti-izzət hüzurunda ali olan mərtəbələri vardır. Bu hamı xisləti-pesəndidə ana iki xislət ilə açıq olur: biri bu ki, xəlvətdə həzrəti-izzətdən, cəlli-şanədən qorxa zahir ilə və batin [ilə]...

“İnnə l-laha yuhibbu l-muttəqin”³.

Bu hidayət yolun göstərici olan risaləni cəm etmişdir *həzrət Hacı Yəhya bəg rəhmətüllahi iləyh* neçə mötəbər olan kitablardan *fi mahi-məhərrəm 1240 [= yanvar-fevral 1844]*.

¹ İxtiyarını

² Nəfsi-əmmarəni

³ Doğrudan da, Tanrı müttəqiləri (Allahdan qorxanları, möminləri) sevir.

QEYDLƏR VƏ AYDINLATMALAR

RƏŞİD BƏY VƏ SƏADƏT XANIM

Bu hekayə ilk dəfə 1835-də Varşavada (H.İ.B.Qutqaşınlı orada hərbi qulluqdaydı) fransız dilində basılıb.

Əsəri böyük araşdırıcı Salman Mümtaz (1884-1941) 1922-də aşkarlayıb, 1932-də əldə edib və 1933-dən araşdırmağa başlayıb. Onun tövsiyəsiylə hekayəni Səlim bəy Behbudov (1882-1943) dilimizə çevirib.

Hələ 1933-dən Azərənşr əsəri nəşr etmək istəsə də, sonrakı əngəllər bu işi gecikdirib və S.Mümtazın həbsiylə (1937) bağlı nəşr tam dayandırılıb və hekayə ana dilimizdə yalnız 1939-da “Ədəbiyyat qəzeti”ndə (12, 24 iyul, 2 avqust; №24-26) işıq üzü görüb, kitab şəklində ilk dəfə 1956-da (Bakı, Uşaqgəncnəşr) çıxıb (ruscası 1959-dadır).

Görkəmli alim, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, prof. Əziz Mirəhmədov 1967-də Qutqaşınlı əsərlərini nəşr etdirərkən Səlim bəy Behbudovun nisbətən arxaıkləşmiş tərcüməsində müəyyən dəyişiklik etməyi gərəkli sayıb və onun təklifiylə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Dillər İnstitutunun fransız dili müəllimi Minaxanım Quluyeva fransızca orijinal əsasında bəzi redaktə və düzəlişlər aparıb.

Bu kitabda Əziz Mirəhmədov nəşri təkrar olunur, ancaq biz də əsərin dilində redaktə səciyyəli müəyyən dəyişikliklər aparmışıq.

1. İndi nəinki Qəbələdə, hətta bütün Azərbaycanda həm el içində, həm də ədəbiyyatda üzləşmədiyimiz “Şamah” adı, görünür, Hacı İsmayıl bəyin çağında Qəbələdə işlənib, ancaq onun düzgünü “gecə çıxan ay” anlamı “Şəbmah”dır [شیمه (“Şəbmah”) qadın adı indi İranda işləkdir; bax: Fəridə Danai. İran şəxs adları sözlüyü (Fərhəng-e namha-ye İrani). Tehran, 1370, s.151].

2. Başqa sözlə, Səadət xanım İsmayıl bəy Qutqaşınlının qohumlarındanıdır. Bizcə, məhz bu səbəb üzündən yazıçı qəhrəmanlarından (Rəşid bəy, Səadət xanım, Əsgər ağa) təkə onun atasının adını verməyib (axı Səadət nə qədər namuslu qız olsa da, hər halda, qoşulub qaçıb, buna görə də onun atasının adını bildirmək “gərəksiz” sayılıb!). Deməli, müəllifin eşidib-bildiği gerçək bir hadisəni bədiiləşdirərək qələmə aldığı düşünə bilərik.

3. Təxminən 56 kilometr. Bu, Şəkidən qədim Qəbələ şəhərindək olan yoldur.

4. Şəkiyə.

5. Söhbət indi yalnız xarabalıqları qalan qədim Qəbələ şəhərindən gedir. Xatılda q ki, yazıcının dövründə Qəbələ mahalının mərkəzi balaca Qutqaşın kəndiydi (indiki Qəbələ şəhəri). Deməli, əsərdəki hadisələr qədim Qəbələdə yaşayışın dayandığı 1819-cu ildən qabağa aiddir.

6. Bu haqda Ş.Zamanovun “İran şairi, yoxsa Bakıxanov?” məqaləsinə (“Ədəbiyyat və incəsənət”, 10.8.1984) baxılsın.

7. Tərcümə yanlışlığı göz qabağındadır, çünki Qafqazda kişi cehiz aparmaz. Bizcə, burada kişinin borcu kimi mal-dövlət qazanaraq ailəsinin saxlanması göstərilməliydi.

8. Bizcə, bu müracət ya Xasay xan Usmiyəvə (fransız mətnindəki qrammatik yanlışlıqları düzəltdiyinə görə), ya da Mirzə Fətəli Axundzadəyə (mövzunu verdiyinə görə) ünvanlanıb. Ancaq Mirzə Fətəliyə daha çox üstünlük vermək olar. Niyə? 1) Qutqaşınla onunla yaxın dostdu; 2) Mirzə Fətəli də fransız dilini bilirdi və səhvləri düzəltməyi bacarardı; 3) mövzunu Mirzə Fətəli verdiyinə görə (Xasay xan da verə bilirdi) Qutqaşınla öz əsərinin ikinci qəhrəmanını məhz onun şərəfinə Şəkidən götürməsi (halbuki Qutqaşınla özünü də şəkili – “Nuxinski” sayırdı) və ona Mirzə Fətəlinin oğlu Rəşid bəyin adını verməsi mümkündür. Bu deyilənlər hələlik yazılı sənədlərlə təsdiqlənməsə də onların gerçəkliyinə inamımız böyükdür.

“Siz ki başıma bu balaca Asiya hekayəsini yazmaq fikrini saldınız” cümləsi göstərir ki, Qutqaşınla hansısa bir gerçək hadisəni öz yaxın dostuna (bizim gümanımızca, ya Mirzə Fətəliyə, ya da Xasay xana) danışmış, o da bu maraqlı əhvalatı bədiiləşdirərək hekayəyə çevirməyi tövsiyə edib.

9. Bu şer Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsinindir.

10. Bizcə, burada tərcümə yanlışlığı var, çünki “ruhumun ruhu” ifadəsi məntiqsizdir. Yəqin ki, “cismimin ruhu”, yaxud “ruhumun yiyəsi” olmalıdır.

11. Tikanlı indi Qəbələ rayonunda abad kəndlərdən biridir.

12. Hekayənin indiyədək bütün nəşrlərində “Mağal tərəfə” yazılıb, ancaq Şəkidə “Mağal” adlı yer yoxdur. Burada söhbət xüsusi yer adından yox, Rəşid bəyin atasının hakim olduğu mahaldan gedir.

SƏFƏRNAMƏ

Əsərin ərəb əlifbasından latın əlifbasına çevrilməsi zamanı mövcud imla qaydaları gözlənilib. Belə ki, əlyazmada əqləşdik, evlərin, çıxup, qabaqı, oturduquna yazılıbsa burada uyğun olaraq əyləşdik, evlərin, çıxıb, qabağı, oturduğuna şəkildə verilir. Topraq, köprü, yarpaq, için, taş, dutmaq, ata və b. sözlər uyğun olaraq torpaq, körpü, yarpaq, üçün, daş, tutmaq, ada kimi təqdim edilir.

Əlyazmada bəzi sözlərdə nöqtələrin düzgün qoyulmaması ucundan, variantlar yaranıb: bağça-bağca, təpə-təbə, bəg (bəy)-pəg, çəndən-cəndan, çölgə-cölgə və b. (Bu variantlar təsadüfi olmayaraq hər biri miqdarda işlənib); həmin variantlardan yalnız birini saxlamağı məqsədəuyğun saydıq. Ancaq bəzi variantlarsa (məs.: vapur-vabur-vafur, portəqal-portəğal-portaqal-portağal, Trəbuzan-Trabuzan, bövük-böyük, savuq-soyuq və b.) nöqtələrdən asılı olmayaraq qəsdən işlədilib. Onların hamısı saxlandı.

Kursivlə seçdirmələrin əksəri bizimdir.

Müxtəlif səbəblər (vərəqin cırılması, yazının pozulması və b.) üzündən əlyazmadakı bir çox sözləri oxumaq olmadı. Bu sözlərin yerinə düz mötərizə içində üç nöqtə ([...]) qoyulub. Bəzi sözlərsə oxunmasa da mətnin məzmununa, yaxud yerdə qalan hərflərə görə bərpa edilib. Bərpa olunan söz (şəkilçi, hərf) düz mötərizə içində göstərilib. Elə cümlələr (sözlər) də var ki, onlarda sözlər (şəkilçilər, hərflər) kətibin yadından çıxaraq yazılmayıb; bu sözlər (şəkilçilər, hərflər) də düz mötərizədə verilib.

Düzgün oxunması şübhə doğuran sözlərin qarşısında mötərizədə sual işarəsi (?) qoyulub.

Əsərdəki bəzi başlıqları müəllifin özü qoyub, bəzilərinisə həmin parçanın məzmununa uyğun olaraq biz artırmışıq. Əlyazmada olmayan başlıqlar da düz mötərizə içərisindədir.

Qeyd və aydınlatmalarda əsərin Əziz Mirəhmədov nəşri (1967) şərti olaraq A nüsxəsi, bizim Şıx babadan tapdığımız əlyazma isə B nüsxəsi adlandırılıb və onlardakı bəzi nüsxə fərqləri göstərilib.

İndiki nəşr zamanı əsərin əlyazması Əziz Mirəhmədov nəşriylə yenidən tutuşdurulub, bir çox düzəlişlər edilib.

Oxuculara təqdim edilən bu nəşrdə əsərin əldə olan bütün əlyazması qısaldılmadan verilir.

Əsərin Əziz Mirəhmədov nəşri hazırlanarkən mərhum akademik Həmid Araslı və mərhum ədəbiyyatşünas Əbülfəz Hüseyni, bu nəşrdə Əlyazmalar İnstitutunun şöbə müdiri Arif Ramazanov mətnin düzgün oxunmasına xeyli kömək göstərirlər. Tanrı onlardan razı olsun!

Bir çox coğrafi və şəxs adlarının izahı görkəmli türk alimi Şəm-səddin Sami bəyin “Qamusül-ələm” (QƏ) əsərindən götürülüb. Həmin əsərin cildlərinin nəşr tarixi: I cild – 1306 (1889), II cild – 1316 (1899), III cild – 1308 (1891), IV cild – 1311 (1894), V cild – 1314 (1896), VI cild – 1316 (1898).

Görkəmli türk alimi Yılmaz Öztunanın dünya tarixşünaslığında İslam dövlətləri, sülalələri və şəxsiyyətləri, onların ən dəqiq və geniş soyağacı (şəcərəsi) haqqında misli-bərabəri olmayan “Dövlətlər və xanədanlar” adlı möhtəşəm çoxcildliyinin də 2 cildindən [Ankara, Kültür Bakanlığı yayını, Başbakanlık basımevi; I cild, İslam dövlətləri (1044 səhifə), 1989; II cild, Türkiyə (1074-1990) (1200 səhifə), 1990] yararlanmışıq.

1. *Ömər bəyin* qardaşının adı Osman bəydir. Şirvan hakimi Qasım xanın oğullarıdır. Bu qardaşlar haqqında Seyid Əzim Şirvaninin təzki-rəsində oxuyuruq:

“Osman bəg şəhri-Şəmaxının xanəzadələrindəndir və qardaşı Ömər bəg ilə o cənab dövləti-əliyyəyi-Rusiyyədə sahibi-mənsəb və sahibi-vəzifə kimsənələrdən olmuşlar. Və onlar kimi əhli-kəmal və sahibi-cəlal və sahibi-zövq kimsənələr daireyi-Şirvana gəlməmişdir. Və hər ikisinin təbi olmağı məşhurdur və zikri-xəbər ilə adları hər dildə məzkurdur. Və cənabi-Ömər bəgi qayətdə xoşəhval və xoşmə-zaq deyirlər...”

Sultani-Rumun (Türkiyənin – Ə.T.) Fransa imdadıyla Rusiyyə ilə dövələri olduqda Ömər bəg ləşkəri-rusda sərləşkər idi. Ləşkəri-rus mülki-Qarsda olan zəmanlar Ömər bəg dövləti-Rusiyyədən rugərdan olub, əsgəri-Rumə mülhəqq olub, dövləti-Rum Ömər bəg məzkuru həməən öz mənsəbi və şanı ilə qəbul edib və məvacib qərar qılıb, özlərini sərəsgər etmişdir ki, əlan məmaliki-Rumda “yaranal Ömər paşa” ismiylə məşhurdur. Və Ömər bəg fərar edəndən sonra dövləti-Rusiyyə Osman bəgi dutub Sibirə göndərmişdilər. Və cənabi-Osman bəg də Sibirdən fərar edib İstanbulda qardaşına mülhəqq olmuşdur. Və əlan Osman bəg dövləti-Rumda sahibi-məvacib kimsənələrdəndir və Qəs-

təntəniyyədə (İstanbulda – Ə.T.) mərtəbeyi-mühəndislik ilə məşhurdur. Əmma Ömər bəgin mərtəbəsi Osman bəgdən əladur...” (Əlyazmalar İnstitutu, arx.5, Q-3 [29] I, s.176-177).

Hər iki qardaş “Zövqi” təxəllüsüylə şer yazıb. Ömər bəy Zövqi-dən bir parça Seyid Əzimin təzkirəsində verilmiş, Hüseyn əfəndi Qaibzadənin “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuə”-sindəse “Baku quberniyasından Şəmaxı ələsl Osman bəg Qasımخانov Zövqi təxəllüsün həbsdə olan vəqt inşa etdiği” türkcə iki qəzəli və bir müxəmməsi verilib (Əlyazmalar İnstitutu, M-133/3045, s.996-999).

2. *Hovz mahalı* Şamaxı ilə Ağsu arasında olub. İndiki İsmayılı rayonunun Basqal və başqa bir neçə kəndi də ora baxırdı. Bu mahal A.A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərində (Gİ) də xatırlanır: “Şamaxı ilə Qudyal (indiki Quba) şəhərləri arasında qalan mahalda, məsələn, Şirvanda Hovz, Lahic və Qoşunluda... əhali tat dilində (indiki lahic dilində – Ə.T.) danışır. Məlum olur ki, bunların da əsli farsdır”. (A.A.Bakıxanov. Gülüstani-İrəm. Azərbaycan EA nəşriyyatı. Bakı, 1951, s.27). Bu əsərdə Yüzbaşı bəy Səfərəli bəy oğlu Hovzidən də danışılır (Gİ, 178, 193).

3. *Maçaxı indi* İsmayılı rayonunda, *Tircan* dairəsindədir. Vaxtıyla çəltiyinə görə tanınır.

4. Bu kəndin kənarında həmin qəbirlər indi də durmaqdadır. Zərif, nəfis naxışlarla bəzədilmiş nəhəng başdaşları özəməti və gözəlliyiylə insanı heyrətə salır. Həmin başdaşları hələ də çox yaxşı qalıb.

5. “Qafqaz” qəzeti yazırdı ki (27 noyabr 1851, №90), praporşik Zülfüqar bəy İsgəndər bəy oğlu ziyalı bir şəxs olub. Əldə olan bilgilərə görə, 1851-də yetişdirdiyi çəltik növünə görə London kənd təsərrüfatı sərgisində xüsusi mükafat alıb. (Bax: Fuad Qasımzadə. Keçmiş irsimizdən. – “Azərbaycan” jurnalı, 1971, №6, s.188).

6. *Qasanı mahalı* Maçaxı – Quşyengicə (İsmayılı r.) – Vəndam (Qəbələ r.) arasındakı ərazini tutub. Adı bəzi sənədlərdə “Qasanlı” yazılıb. [Diyalı kəndinin (İsmayılı r.) yuxarısında Qasanı dağı da vardır].

Bakıxanov Qasanıdan danışaraq yazır: “Hicri 1191-ci (=1767) ildə Fətəli xan (Qubalı – Ə.T.) Şəki xanı Hüseyn xanla birlikdə iki tərəfdən gəlib Məhəmmədsəid xan və Ağası xanın yenidən abad etdikləri qədim Şamaxı şəhərini mühasirə etdilər. Məhəmməd həsən xan çarəsiz qalıb Fətəli xanın, Ağası xan isə Hüseyn xanın yanına getdi. Hüseyn xan Ağası xanı kor etdi. Fətəli xan da Məhəmmədsəid xanı həbsə alıb Dər-

bəndə göndərdi, şəhəri də Ağsuya köçürdü. Hər iki tərəfdən iki naib təyin etdilər. Ölkəni iki hissəyə böldülər. Sədari və Qəsani mahalları Hüseyin xana, Şirvanın qalan hissəsi isə Fətəli xana çatdı” (Gİ, 166).

7. Maçaxıda indi 30-dan çox ev var.

8. Katib əlyazmada “bol suları” sözlərini pozub. Onları çıxardıqda cümlənin məzmununu pozulduğuna görə yenidən mətnə saldıq.

9. Bizcə, “Sədari” olmalıdır. “Gülüstani-İrəm”də də adı çəkilir (5-ci qeydə bax). Bu əsərdə Sədari Ömər sultandan da danışılır (Gİ, 178, 199).

10. *Mustafa xan* Xançobanı tayfasından olan Allahverdi bəyin nəticəsi, Əsgər bəyin nəvəsi və onun oğlu *Şirvan xanı* Ağası xanın (1731-1786) oğludur. Atası və qardaşları qubalı Fətəli xanın əmriylə öldürüldükdən (1788) sonra o və sağ qalmış qardaşları Türkiyəyə qaçdılar.

1789-da Fətəli xan öldəndən sonra Mustafa xan və qardaşları geri qayıtdılar. Məhəmmədsəid xanın böyük oğlu Əsgər Şirvan xanı elan edildi, Mustafa bəyşə Əlvənddə – Katran qalasında yerləşdi. 1792-də Əsgər xanın yerinə kiçik qardaşı Qasım xanı qoydular. Qasım xan Mustafa bəyi aradan götürməkçün Əlvənd üzərinə hücum etsə də basıldı və sonda Qəbələyə qaçmağa məcbur oldu və onun yerinə Mustafa Şirvan xanı oldu.

1795-də Quba xanı Şeyxəli xanla vuruşdan sonra sülh müqaviləsi bağladılar.

Ağaməhəmməd şah Qacarın 1795-dəki hücumunda ona tabe olduğunu bildirsə də əhalini Fit qalasına köçürdü.

19 iyun 1796-da ruslar Zubovun başçılığı altında Şamaxıya hücum etdikdə Mustafa xan müqavimət göstərmədi. O, 7 iyul 1796-da Zubovun yanına gedib ruslara tabe olduğunu bildirdi. Ancaq Zubov 2 noyabr 1796-da Mustafa xanı xanlıqdan kənarlaşdırıb onun yerinə əmisi oğlu Qasım xanı Şamaxı xanı elan etdi. Ancaq II Yekaterinanın ölümündən sonra Ağaməhəmməd şah Qacar rus qoşunlarını Azərbaycandan qovdu, Qasım xan hakimiyyətdən getməli oldu, onun yerində yenə Mustafa xan əyləşdi.

Ağaməhəmməd şah tezliklə Qarabağın üstünə yeridi. O, Şuşada öldürüldükdən (1797) sonra Mustafa xan ondan kömək istəmiş Məhəmməd həsən xanı yenidən Şəki xanı etməkçün Şəkiyə qoşun çəkdi və Səlim xan İbrahimxəlil xanın yanına qaçmalı oldu, Məhəmməd həsən xansa ondan asılı vəziyyətə düşdü.

İbrahimxəlil xan yenidən hakimiyyətə qayıtdıqda az müddət onun yerinə xanlıq etmiş qardaşı oğlu – Məhəmməd bəy Mehrəli bəy oğlu Cavanşir (Batmanqılınc) Şəkiyə – Məhəmmədhəsən xanın yanına qaçdı. Məhəmmədhəsən xan onu həbs edərək Mustafa xana göndərdi, o da qan düşməni olan bu şəxsi qətlə yetirdi.

1799-da Quba xanlığına tabe olan Salyan və Bakı xanlığı da Mustafa xanın hakimiyyəti altına keçdi.

27 dekabr 1805-də knyaz Sisianov Şirvana gələrkən onunla görüş-ərək Rusiya hakimiyyətini qəbul etmək haqqında müqavilə imzaladı və ruslar Şamaxı xanlığının işğalını başa çatdırdılar. Ancaq Mustafa xan üzde ruslara itaət etsə də onlara çox da inanmırdı və bu inamsızlıq qarşılıqlıydı.

1806-da Qacar (Azərbaycan) qoşunlarının başçısı Abbas Mirzə (1789-1833) Şamaxıya – rusların üzərinə hücum edərək Mustafa xan ruslara kömək etdi, ruslar bunu qiymətləndirərək ona general-leytenant rütbəsi verdilər.

1813-də Gülüstan müqaviləsi bağlandıqdan sonra ruslar xanlıqları ləğv edib komendant qoysalar da Şamaxı xanlığı qalır, onu Mustafa xan idarə edirdi.

Ruslara inanmayan Mustafa xan Fit qalasını möhkəmləndirməyə çalışırdı. Ruslar onu sakitləşdirməyə çalışsa da xeyri olmadı. Durumunun ağırlığını gören Mustafa xan 19 avqust 1820-də ailəsini, qohum-qardaşlarını, 31 bəyi və 51 ailə üzvünü götürərək Qacarların yanına qaçdı və bundan dərhal sonra ruslar Şamaxı xanlığını ləğv etdilər.

1826-da Qacar qoşunlarıyla Şamaxıya qayıdan Mustafa xan yenidən oranın xanı oldu. 1828-də Türkmənçay müqaviləsi imzalanandan sonra Qacarla birgə geri dönməyi Mustafa xan ömrünü 1844-də Güney Azərbaycanda başa vurdu.

Mustafa xan haqqında “Gülüstanı-İrəm”də və Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarında (AKAK) geniş məlumat var. Əbdül Hüseynovun “Mustafa xanın xəzinəsi” tarixi povestinin (Bakı, 1994) “Ön söz”ündə Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü, professor Mahmud İsmayılov Mustafa xan haqqında dəyərli məlumat verib.

11. 1813-də.

12. “Gülüstanı-İrəm”də Fit dağında qala və şəhər salınması belə təsvir olunur: “Şirvanlı Mustafa xan Xaçobanı tayfasını toplayıb Ağsu şəhərini Fit dağına köçürməyə əmr verdi. Yaşayış vəsaitinin az-

lığından və soyuğun şiddətindən əhalinin bir çoxu fəlakət və zillətə məruz qaldı, bir çoxu da Qubaya və Dərbəndə dağıldı. Sərdar (Qacar Mustafa xan Dəvəli – Ə.T.) gəlib şəhərdə qalan malları qarət etdi. Bundan sonra o, Ağdaş mahalına, buradan Xaçmaz mahalına (indiki Oğuz rayonundakı Xaçmaz kəndinə – Ə.T.) gəlib Tərkəş kəndində (Oğuzdadır – Ə.T.) dayandı” (Gİ, 181).

Mustafa xan Ağsuyu dəfələrlə Fit dağına köçürüb.

13. Əlyazmada bu yer cırılıb. Sağ qalan hissədə bu sözlər oxunur: “[...]rə dağılır”, “[q]ışda gərək at ilə gedəsən”, “yola düşdük”, “[atları] minib”, “[...]da nüzul edib bir qədər istirahət [etdik]”, “və ipək bağı olan kənddir”, “olur”.

14. Burada Göyçay şəhərindən yox, Göyçay çayından danışılır. Həmin çay indi əsasən Qəbələ və İsmayılı rayonlarının sərhədidir.

15. “Xalisə” dövlətin bağışladığı və dövlət xəzinəsinə töycü verməyən torpağa deyilib.

16. Qutqaşının qeyd etdiyi *Məhəmmədağalı* indiki Məmmədağalı kəndindən təxminən 2 km cənubda yerləşib. Bugünkü Məmmədağalının sakinləri oradan köçüb gələnlərdir. Məhəmmədağalının indi xarabaları qalmaqdadır. Uçuqlarından bilinir ki, qədimdə çox səliqəli və planlıymış. Xarabalarından təxminən IX yüzilə aid maddi-mədəniyyət örnəkləri tapılıb.

17. *Qasım xan* Məhəmmədsəid xanın oğludur. Qardaşı Əsgər xandan sonra Şirvanın hakimi olub. Onun haqqında “Gülüstani-İrəm”də dolğun məlumat var. Bakıxanov yazır: “Sərdar (qraf Zubov – Ə.T.) özü isə Şirvana hərəkət etdi. Şirvan hakimi Mustafa xan ona tabe olmayaaraq Ağsu şəhərini Fit dağına köçürtdü. Şirvanın qabaqkı hakimi Qasım xan öz adamları Yüzbaşı bəy Səfərəli bəy oğlu Hovzinin köməyi ilə Qaraburqa dağından enib gəldi. Mustafa xan, qarşı dura bilməyib Qarabağa getdi... Qasım xan ölkənin mötəbər adamlarını toplayıb Kür çayı kənarında Rusiya sərdarının hüzuruna gəldi. Bu xidməti əvəzində Şirvan hökumətinə təyin edildi” (Gİ, 183).

18. Qasım xan qalalarının xarabaları indi İsmayılı və Oğuz rayonlarında qalmaqdadır.

19. Həmin parçadan sonra gələn bu cümlələrin üstündən xətt çəkilərək pozulub: “Və o Maçaxı kəndindən yola düşəndə sağ tərəfində ki, şimalı ola haman köndələn düşmüş dağ və ətəkləri yaylaq və ziraətgahlardır və yolun qıraqları balaca meşələrdir. Və sol tərəfdən də

ki, cənubu olur düz və ziraətgahlar və balaca meşələrdir. Baxanda, uzaqdan kəndlər görünür”.

20. Bu sözdən sonra yenə bir “qan” sözü var; artıq olduğuna görə atdıq.

21. Hacı İsmayıl bəy əsər boyu təvazökarlıqla “özüm” yerinə “özümüz” işlədir.

22. Bu vuruşmanın ən dolğun təsviri “Gülüstanı-İrəm”dədir. Həmin əsərdən bəlli olur ki, Hacı Şəfi sultan 1734-ün sentyabrında naibüssəltənə Nadir xanın sərkərdəsi Təhmasibqulu xanla vuruşda basılıb. Həm də o, Surxay xanın qoşununda vuruşmuş. Bakıxanov bu əsərində yazır: “O (Surxay xan – Ə.T.), Təhmasibqulu xanın yetişməsindən daha əvvəl Qəbələ ilə Şamaxı arasında bir tərəfdən dağa, obiri tərəfdən də meşəyə bitişik olan Dəvəbatan adlı yerdə öz tufəngçilərini yol üzərində yerləşdirdi” (Gİ, 144).

23. Bu hissə mətnə sonradan artırılıb.

24. İndi Nohurqışlaq (Qəbələ rayonundadır).

25. Əlyazmada bundan sonrakı “bir qədər” sözünün üstündən xətt çəkilərək pozulub.

26. Bundan sonra gələn aşağıdakı parça, üstündən xətt çəkilməklə pozulub: “Və bu kənd yaxşı bağ və çəməngah və meyvəsi və ipək bağı çox olan kənddir.

Sö[n]ra o yerdən qalxıb, haman sultanzadələr ilə gəlib öz vətənimiz olan Qutqaşında nüzul etdik.

Və o Məhəmmədəğalı adlı kənddən yola düşəndə sağ tərəfində – ki, şimalı ola bir az uzaqda köndələn düşmüş əla dağlar – görünür və ətəyi yaylaq və dibləri talalar və ziraətgah yerlər ola və yolun qıraqları xırdaca ağaclardır. Və sol tərəfində ki, cənubu ola yaxşı talalar və ziraətgahlar var. Düz baxanda uzaqdan alçaq-alçaq təpələr və kəndlər görünür”.

“Burada” sözüylə başlanan cümlə bu parçanın üstündən, sətirlərin arasında yazılıb.

27. Burada Qəbələ şəhərindən yox, Qəbələ mahalından danışılır.

28. Əlyazmada bura vərəqin sonundadır və təxminən iki sətir cırılıb.

29. *Şah yolu* (“Şəhər yolu” da deyilir) keçmişdə Şamaxıdan dağların dibi ilə gəlir, İsmayılı və Qəbələnin kəndlərindən, Oğuz rayonu ərazisində indi uçurları qalan qədim Qalacıq şəhərindən keçir və Şəkiyə gedirdi. Bu yolu Nadir şah çəkdiymişdi (buna görə də “Şah yolu” adlanırdı).

30. **Hacı Bikə** xanımın soyu Dağıstandandır. Tarki şamxalının (rus qaynaqlarında “Şamxal Tarkovski” adlandırılır) arvadı olub, Hacı İs-

mayıl bəy onu dul alıb. O, Qutqaşının Küsnət kəndində yaşayıb, Hacı İsmayıl bəylə birgə iki dəfə həccə gedib. Əriylə bir ildə, ancaq ondan bir az sonra vəfat edib.

31. Əlyazmada bu sözdən sonra yenə “Şamaxı şəhərində” yazılıb; artıq olduğuna görə atdıq.

32. Əlyazmada “Şəmdil”.

33. Şəbanın 10-na aid qeydlərin məzmunu A və B nüsxələrində ayrılır. B nüsxəsində həmin günə aid yarımçıq məlumat budur: “...Qulabın Əryon çayından ayrılan balaca ırmağın dəryaya qarışacağı, üstündə gömrük və damojnu və qorontunə vardır. Osmanlı tərəfindən gələn adamları qorontunədə saxlayırlar on iki gün və qalan ticarət mallarından da gömrük pulu alıb buraxırlar”.

34. Şəbanın 11-nə aid qeyd B nüsxəsində daha genişdir. Ancaq burada Kutais şəhərindən yox, Qulabdan danışılır: “Şəbanın on birində Qulab qəsəbəsinə varid olub, Əryon çayından ayrılan bir az böyük su ki, özümüz qayıqlar ilə minib gələn su idi, onun qiblə tərəfində bir mənzildə öyləşib istirahət etdik. Sabahı gün gedib, Trəbuzan [sandallarının] tamamına baxıb Mustafa adlının sandalın pəsənd elədik ki, sübh səhərdən yola düşüb Trəbuzana azim olaq. Gecə, qəzayi-ilahidən, ruzgar məğşuş [olub] yağış yağmağı başladı və bir müvafiq külək də əsla olmadı...”. (Mətnin ardı əsərə daxil edilib. Şəbanın 14-də “bir neçə gün müntəzir qaldıq” cümləsiylə başlanan parça onun ardıdır).

35. Əlyazmada: “*Açar*” (indiki Acariya). Yerin adı Kirmanda ağılıq etmiş Qaraxitaylı Barağ Hacibin oğlu Acarla bağlıdır. Onun Qazan xanla vuruşları olub.

36. Rioni çayı.

37. Silahsız əsgərlər.

38. Bundan sonrakı qeydlər B nüsxəsindəndir. Başlanğıcı 34-cü qeyddə verilmiş məndir.

39. Əlyazmada: “getməliyə”.

40. Əlyazmada “tənək” sözünün qarşısında yanlış olaraq bir. (əlif) hərfi yazılıb.

41. Əlyazmada: “Şəftil”.

42. Əlyazmada: “Şəftilə”.

43. Əlyazmada: “Şəftil”.

44. Bu cümlədən sonra əlyazmada yarım səhifə cırılaq düşüb.

45. Əlyazmada: “qopubdur”.

46. Əlyazmada yanlış olaraq: “gördün”.

47. Əlyazmada bundan sonra işlənmiş “gətirib” sözünü atdıq.

48. Bu sözü “yenmiş” kimi də oxumaq olar.

49. Bundan sonrakı qeydlərdə Misir yaxınlığından danışılır. Onların yazıldığı vərəqlərin yarısından yuxarısı çürüyüb və düşüb. Əldə olan hissənin özü də pis qalıb. Onların çox cırılan yerlərini əlyazmadakı sətirələr üzrə veririk.

50. Bu hissənin başlanğıcı yoxdur (özü qədən).

51. Bu hissənin başlanğıcı yoxdur (özü qədən).

52. Bu hissənin başlanğıcı yoxdur (iki özü qədən).

53. *Hacı Əli əfəndi Molla Məhəmməd oğlu* Qəbələnin Həməzəlli kəndindəndir. Qutqaşının dostu və katibi olub, onunla iki dəfə həccə gedib. “Səfərnəmə”nin indi əlimizdə olan yeganə əlyazması da Hacı Əli əfəndinin qələmindən çıxmış nüsxədir.

54. *Abbas paşa* “Məhəmmədli paşa sülaləsinə mənsub Misir vilayətinin (hökmdarlığının – Ə.T.) üçüncüsü olub, müşarileyh Məhəmmədli paşanın oğlu Tosun paşanın oğludur. 1220 (1805/06) tarixində doğulub, 1265 (1848/49) tarixində ...İbrahim paşanın vəfatı üzərinə, Vəcdi Məhəmmədli paşanın həyatında Dərsəadətə (İstanbula – Ə.T.) cəlb olunaraq özünə valilik verilmişdir. Və 1270 (1853/54) tarixində beş sənə xitteyi-Misriyyəni idarə etdikdən sonra sənəyi-məzkurədə qəzayi-vəfat edib...” (QƏ, IV, 3021).

55. Bu hissənin başlanğıcı yoxdur (özü qədən). 10 şəvvaldan burayadək olan qeydlər bir vərəqdədir.

56. Əlyazmada buradan aşağıdakı hissə çürüyərək düşüb. Sağ qalan yerdə bu sözlər oxunur: “amma Hacı [Əli əfəndi]”, “sonra bizim yoldaş[...]”, “eşik”.

57. Bundan sonrakı hissə çürüyüb və cırılıb. Həmin hissədə bu sözlər oxunur: “və neçə [fithə]”, “libas”, “gedib-gələne satırlar”, “cəzirələrdən”, “gərək haqq sürdü, çün beş sənə yağış yağmadığına, bərk sular yoxdur və kəndin ətrafında”, “yer var. Bu limanda iki saat yol”, “qala Misir hailəsi”, “çün ətrafı daşdır”, “kimi orada”.

58. Burada və bir çox başqa yerlərdə “Misir” dedikdə Qahirə nəzərdə tutulur.

59. “*Məhəmmədli paşa* xitteyi-Misriyyənin idarəsini bir surətində və hüsnüyyəyə ifraq ilə icra etdiyi islahati-əsasiyyəyi-təcdidat sayəsində xitteyi-məzkurə üçün bir dövrü-tərəqqi və mədəniyyət açan

zatdır ki, nəsli əlyövüm xitteyi–Misriyyədə irsən valilik və xidivlik etmişlərdir. 1183 (1769/70) tarixində... dünyaya gəlib... 1215 (1800/01) tarixində rütbeyi–vüzarla rəsmən Misir valiliyinə nəsib oldu...

...1266 (1849/50)–da İsgəndəriyyədə irtihal etmişdir (ölmüşdür – Ə.T.). Məhəmmədəli xariqülədə bir dahi olub...” (QƏ, VI, 4216–4217).

60. Əlyazmada yanlış olaraq: “paşanın”.

61. “*Məğrib*. Coğrafiyuni–islam bu ismi Afrikanın Misirdən başqa səvahili–şimaliyyəsiylə Əndəlisə, yəni İspaniya və Portəgizə itlaq edərlər...” (QƏ, VI, 4337–4338).

62. Burada dərəcəni yazmaqçün boş yer qoyulsa da yazmaq sonradan unudulub.

63. “*Mədinə* aləmi–islamın Məkkeyi–mükərrəmədən sonra ən müqəddəs şəhəri olub, əsl ismi “Yəsrib” olduğu halda, bədəl–hicrə “Mədinətən–nəbi” və ya “Mədinəti–rəsulillah” tərkibindən ixtisarən bu ismlə şöhrət bulmuşdur. Mədineyi–münəvvərə Məkkeyi–mükərrəmədən sonra Hicazın ikinci şəhəri olub, Məkkənin 340 kilometrə şimalında və Bəhri–əhmərdə (Qırmızı dənizdə – Ə.T.) iskələsi olan Yənbəül–bəhrin 200 kilometrə şərq–şimalisində olaraq, 25°20′ ərzi–şimali ilə 37°3′ tuli–şərqidə və üç tərəfdən dağlarla mühat olunduğu halda, cənuba doğru uzanan az mütəməvvic və münbit bir ovanın kənarında vəqədir...” (QƏ, VI, 4245–4246).

64. Əlyazmada: “purtına”.

65. “*Məkkə* Cəzirətül–ərəbin (Ərəbistan yarımadasının – Ə.T.) Hicaz xitteyi–mübarəkəsində Ciddənin, yəni Bəhri–əhmər sahilinin 100 kilometrə şərqində 21°28′30″ ərzi–şimali ilə 37°54′45″ tuli–şərqidə bir şəhri–şəhir olub, Kəbeyi–şərifəni havi olmaqla bərabər, ...bütün aləmi–islamın qütbü mərkəzi və ən müqəddəs şəhəridir. Yalnız xitteyi–Hicazın deyil, bütün Cəzirətül–ərəbin dəxi mərkəzi və ən böyük şəhəridir...

...Məkkeyi–mükərrəmə çox qədim bir şəhər olub, nə vaxt və kimlər tərəfindən bina olunduğuna dair bir günə məlumatı–səhihə verə bilmir...” (QƏ, VI, 4385–4387).

66. Burada ad yazmaqçün boş yer buraxılıb, sonrasa yazmaq unudulub.

67. “*Cəzair* əyaləti, bəyliyi və yaxtası... Afrikanın səvahili–şimaliyyəsinə vəqə məmaliki–bərbəriyyənin ən böyük və ən mühümlərindən olub, Fransa müstəmləkətinin başlıcasıdır” (QƏ, III, 1784).

68. “*Davud paşa* əsri-Sultan Mahmud xanidə xeyli müddət Bağdad valisi bulunmuş vüzəradan olub... Bağdad valisi Süleyman paşanın kölələrindən olub, müşarileyhin oğlu Səid paşanın valiliyi zamanında Bağdad dəftərdarı ikən, oradan əzl və ixrac olunmuş və Səid paşanın qətli üzərinə, Bağdad valiliyinə nəsb olunmuş idi. ...Mədinəyi-münəvvərə şeyxül-həramı olmuş və 1267 (1850/51)-də orada vəfat etmişdir...” (QƏ, III, 2111).

69. Əlyazmada: “özümüzü”.

70. Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s.) nəzərdə tutulur. Şəmsəddin Sami bəy yazır: “Məhəmməd Əbül-Qasim Məhəmməd əl-Mustafa və Əhməd əl-Muxtar ibn Abdullah ibn Əbdül-Müttəlib ibn Haşim ibn Əbdi-Mənaf ibn Qüseyy ibn Kilab ibn Mürrə ibn Kəb ibn Lüəyy ibn Fihri-ül-Qüreyş əl-Haşimi seyyidəl-kövneyn... xatəmi-ənbiya... əfəndimiz ismi-şərifləri olub, miladi-İsa əleyhüssəlamın 569-cu salında və hicrəti-nəbəviyyələrindən 53 sənə əvvəl Fil vəqəsi salında və Nuşirəvani-adil hökumətinin qırx ikinci sənəsində rəbiül-əvvəl in on ikinci bazar ertəsi günü tüluyi-şəmsdən əvvəl dünyaya təşrif etmişlər...”

...On birinci salı-hicri (632) ...məzaci-şəriflərinə inhiraf arız olub, on üç gün... müztərib olduqdan sonra rəbiül-əvvəl in on ikinci bazar ertəsi günü (8 iyun)... aləmi-ərvaha intiqal buyurmuşlar...” (QƏ, VI, 4177-4181).

71. Əlyazmada yanlış olaraq: “mərqədinə”.

72. Əlyazmada “qalxıb”dan sonra yazılmış “bu” sözünü artıq olduğu üçün atdıq.

73. Osmanlı dövləti (Türkiyə).

74. “*Xeybər* Cəzirətül-ərəbdə Hicazın hüdudi-şərqiyyəsində və Mədinəyi-münəvvərənin 170 kilometro şimalında bir qəsəbə olub, Şümr biladından mədud və Xil hökumətinə tabedir. Çöl ilə mühat gözəl bir vahənin ortasında olub, xanələri bir mürtəfə qayanın üzərində müəssis bir qələnin ətrafında bulunur. 2500 əhalisi və meyvələri məşhur. Lap çox xurma ağacları vardır. Xeybər əski bir qəsəbə olub, hicrəti-nəbəviyyənin yeddinci sənəsi (628/29) vüqu bulan qəzayi-həzrəti-nəbəvi ilə məşhurdur...” (QƏ, III, 2071).

75. Bu cümlə pozulub: “Yolumuzun sol tərəfində olan Biyari-qənəm adlı quyulardan səqqalar gedib həfəzə götürdülər”.

76. Məkkə və ətrafındakı yerlərin tarix və coğrafiyasına dair risalədir.

77. “*Xəlil-ərrəhman* həzrəti-İbrahim əleyhüssəlamın qəbri-şərifı havi olmaq münasibətiylə Fələstində vəqə Cibron qəsəbəsinə verilən ismdir” (QƏ, III, 2057).

78. Əlyazmada: “tatlı”.

79. “*Saleh* ənbıyayı-üzəmdən olub, Hicaz ilə Şam arasında Həcər xittəsində sakin bulunmuş olan qövmi-Təmuda məbusdur... ..Həzrəti-Saleh bir rəvayətdə Məkkəyə və bir rəvayətdə Qüdsə çəkilib, orada irtihal etmişdir. Ənbıyayı-ərəbdən olduğu halda, Tövrətdə də adı məz-kurdur” (QƏ, IV, 2927).

80. İslam tarixinə dair əsərdir. Məhəmmədtahir və Kitabçı Hilminin türkcə nəşri geniş yayılıb.

81. “*Həzərmövət Cəzirətül-ərəbin* böyük bir xittəsi olub, ...cəzireyi-məzkurənin sahili-cənubiyyəsində Yəmən ilə Oman arasında mümtəd olub, şimalən Əhfaf deyilən və dəhnadən mədud olan vase bir çöl ilə, cənubən Ədən körfəziylə və Bəhri-Omanla, qərbən xitteyi-Yəmaniyyə ilə-məhdudtur. Hüdudi-şərqiyyəsində gəlincə, tamamilə müəyyən olmayıb...

...Cəhələt bu xittədə ziyadəsiylə hökmfərma olub, həтта əhali içində şüruti-islamiyyədən dəxi bixəbər əfrad bulunur...” (QƏ, III, 1263).

82. Əlyazmada: “tatlı”.

83. “O vaxt ki birinci gün günorta yaxınlaşdı...”.

84. Quran ayəsidir.

85. “Kufi” olmalıdır.

86. *Sultan Süleyman Qanuni* (1494-1556) – 46 il hökm sürmüş onuncu Osmanlı sultanıdır. Yavuz Səlimin oğludur. Şahzadəliyində Manisa valisiydi. Atasının 1520-ci ildə ölümüylə taxta çıxıb. Atasından qalan qüdrətli dövlətin hüdudlarını çox genişləlib, quruda və dənizdə on üç müharibədə çox zəfərlər qazanıb.

Sultan Süleymanın şairliyi də vardı. “Mühıbbi” təxəllüsünü işlədirdi (“Türk məşhurları” kitabı, 358-359).

Xatırladaq ki, Sultan Süleyman Qanuniylə eyni ildə doğulmuş və eyni ildə vəfat etmiş dahi Məhəmməd Füzuli (1494-1556) özünün “Leyli və Məcnun”unu bu böyük türk xaqanına ithaf edib.

87. Əlyazmada: “toldururlar”.

88. “*Əyyub əleyhüssəlam*... hər nə qədər həzrəti-Musadan əski olduğu və miladi-İsadan 1800 sənə əvvəl vəfat elədiyi mərvı isə də, əq-vayı-ehtimalata görə, miladi-İsadan 8 qərn əvvəl yaşamışdır. Fələstinin cənub cəhətində və Cəzirətül-ərəb hüdudunda dünyaya gəlib,

qövmünü vəhdəti-ileyh təsdiqinə dəvət etmiş isə də yalnız 8 kişi imana gəlmişdir. Özü külliyyətli heyvanat və əmlaka malik olub on oğlu dəxi var ikən mintərəfullah (Allah tərəfindən – Ə.T.) imtahan üçün oğulları vəfat edib, bütün heyvan və əmvalını dəxi qaib etdikdən sonra çox dəhşətli bir mərəzə mübtəla olub, qurdlar cismini yeməkdə olduqları halda əsla şikayət etməyib, cənabi-Həqqə şükr etməkdən fariq olmadığı üçün cənabi-Həqq özünə yenidən və əvvəlkindən ziyadə əmval və övlad ehsan etmişdir...” (QƏ, II, 1174).

89. “Xızır ənbiyadan olub, həzrəti-Musa ilə mülaqatı və Zülqərneyn ilə Zülmata gedib abi-həyat içdiyi və binaəleyh əlyövm bərhəyat bulunduğu məşhurdur. İsmi Bəlba ibn Mələkan olduğu bəzi kətəbi-təfsirdə məzkur isə də kətəbi-müqəddəsi-bəni-İsraildə bu ism ilə bir nəbi zikr olunmadığından, səmaya rəfi kətəbi-məzkurədə müsərrəh olan İlyas nəbi əleyhüssəlamın eyni olması möhtəməldir. Həzrəti-İbrahim əleyhüssəlam zamanında yaşamış olması və həzrəti-Musa əleyhüssəlam ilə mülaqatı haqqında olan rəvayətlər zamanının dəxi məchul və müxtəlifyyə olduğu göstərir” (QƏ, III, 2046-2047).

Bir çox qaynaqlar Xızır peyğəmbərin türk olduğunu və Azərbaycanda doğulduğunu, Savalan dağının başındakı göldə çimdiyini də təsdiqləyir. Bu üzdən də onun adı Tövrat, Zəbur və İncilə düşməyib.

90. Əlyazmada: “toldururlar”.

91. Əlyazmada: “toqquz”.

92. Miladi 1531/32.

93. Əlyazmada: “toldururlar”.

94. Əlyazmada: “tar”.

95. Əlyazmada: “tağdır”.

96. Əlyazmada: “tağlar”.

97. Məhərrəmin 26-sına aid qeydlər B nüsxəsində belədir: “Əxizərdən gün doğana bir saat qalmış qalxıb, axşama bir saatda gəlib Müğayirül-qələndəriyyə adlı mənzilə yetişdik. Müğayirül-qələndəriyyə Əxizərdən on iki saatdır. Osman paşa binası bir qala və bərgəsi vardır”.

98. *Ömər ibn Xəttab ibn Nüfeyl* – seçilmiş xəlifələrdən (xüləfəyirəşidin) 2-cisidir (23.VIII.634-3.XI.644), islamiyyətin ən möhtəşəm simalarından biri və ərəb imperatorluğunun qurucusudur.

Mədinədə peyğəmbərimizin yanında heç bir rəsmi vəzifəsi olmadan yeni dövletin tənzimçilərindən olub. Peyğəmbərimizin qayınatasıdır (qızı Həfsə peyğəmbərimizin arvadıdır).

Onun xəlifəliyi çağında islam dövlətinin əksər siyasi qurumları formalaşmış. “Xəlifə” yerinə “əmirəl-möminin” ünvanı işlədib. Peyğəmbərimizin “Allah məndən sonra bir peyğəmbər gəlməsini istəsəydi bu, Ömər olurdu” deməsini Təbəri kimi böyük alimlər təsdiqləyir.

Əbu-Lulu adlı qatil onu ikibaşlı xəncərlə şəhid edib.

99. “Şüeyb əhli-Mədinə... ənbıyadan olub, Saleh əleyhüssəlamın züriyyətidən olduğu mərvədir. Həzrəti-Musa əleyhüssəlam bunun qızı Səfuranı təzvic etmişdi...

...Məkkədə və bir rəvayətdə Şamda mədfundur. Tövratda “Petro” ismiylə məzkurdur” (QƏ, IV, 2861).

100. *II Ömər ibn Əbdüləziz ibn Mərvan* – Əməvilər xanədanından 8-ci xəlifə (22.IX.717-9.II.720).

101. *Məhyəddin Yəhya ən-Nəvəvi* (1233-1277) – Görkəmli şafii fakihidir. Hədis elmində də böyük bilik yiyəsidir. “Min hacc ət-talibin” əsəri şafii mənasükünün bir qanun kitabı sayılır.

102. Məhərrəmin 27-sinə aid qeyd B nüsxəsində belədir: “O gecə orada (Müğayirül-qələndəriyyədə – Ə.T.) yatıb, sabaha beş saat qalmış qalxıb, səbh əvafına düşüb, öylə vaxtı gəlib Asi-xurma adlı qəyyəyə ki, mənzil sayılır – daxil oldu[q]. Müğayirül-qələndəriyyədən on iki saatdır. İçində bir qalası və yaxşı quyu suyu var. Burada hüccac üçün bazar qurullar qarpuz və qeyrə əşyalar satmaq üçün. Yaban xurması olur və badımcanı olur”.

103. Miladi 1757/58.

104. Məhərrəmin 28-nə aid qeydlər B nüsxəsində belədir: “Qaül-sübt Asi-xurmadan on iki saatdır. Gün doğana bir saat qalmış qalxıb axşama bir saat [qalmış] gəlib Qaül-sübtə yetişdik. Düz, qumsal yolu vardır. Şəcər-nəbatdan bir şey görünməz. Suyu yoxdur. Şamdan gəndəndə Zətül-həccdən övdətdə Asi-xurmadan həfəzə, yəni qürbələr ilə su gətirərlər”.

105. Bundan sonrakı qeydlər B nüsxəsindəndir. Başlanğıcından bu cümləni çıxarmışq: “Zətül-həcc Qaül-sübtədən on üç saatdır”.

106. Əlyazmada bundan sonra yazılmış “və”ni artıq olduğu üçün atdıq.

107. Səfərin 1-nə aid qeydlər A nüsxəsində belədir: “Mahi-səfərin birində Zətül-həccdən, səbh namazın qılıb, əvafi-zöhr edib, gəlib doqquz saatlıqda Müdəvvərə adlı mənzilə yetişdik. Yolu, iki saat qəddəri gələndə daşlıq və balaca əqəbələrdir. Sağ tərəfində xırdaca tərpe-

lər var. Qumsal yerdir. Bədə mənzilə gəlincə bir səhrayı-bipayandır. Üstündən köndələn kimi alçaq dağ düşüb məşriq-məğrib tərəfə. Qabağında bir qalaça (içində quyu suyu) var; xaricində bərgəyə çəkilib, ondan götürüb sərf edirlər. Və bərgənin yəmin tərəfindən balaca təpə vardır. Qiblə tərəfi göz dərk edən gədəri səhradır”.

108. A nüsxəsində: “Mahi-səfərin 2[-si]. Müdəvvərə adlı mənzildə sübh namazına yarım saat qalmış biz çadırlarımızda uyar ikən fücə-tən hüccac kavanının içində bir zəlzələ və sədalar düşdü”.

109. Əlyazmada bundan sonra “ki” bağlayıcısı var. Yerinə düşmədiyinə görə atdıq.

110. A nüsxəsində: “yeridikdə”.

111. Əlyazmada: “geyiş” (كيش).

112. A nüsxəsində: “Bədə əvafi-zöhrü edib, axşama qədər yol gəlib, on saatlıqda Təhtül-əqəbə adlı mənzilə yetişdik. Bu mənzilin suyu yoxdur. Məandan, ya Müdəvvərədən həfəzə qaldırırlar. Müdəvvərədən bir saat qədəri gələndə geyiş olan boğaz içidir”.

113. A nüsxəsində: “Qabaqca paşalar və əsgərlər çıxıb, əqəbənin başında çadırlar qurub bizi də bərabər bir tərəfdə əyləşdirdilər”.

114. Əlyazmada: “səhrayı və biyabana”. Yanlıqlığı aydındır. A nüsxəsində: “biyabana”.

115. A nüsxəsində: “çixır”.

116. A nüsxəsində: “əvafi-zöhrü edib, axşama qədər yol gəlib on bir saatlıqda haman səhraya düşdük”.

117. A nüsxəsində: “daşlıqdır”.

118. Bundan sonrakı qeydlər A nüsxəsindəndir. B nüsxəsindəse bu sözdən sonra belədir: “Bir saatlıqda, yolun bir az qədər tərəflərində qəribərek daşlar var. Əqvami-ürbanlarda məşhurdur və söyləyirlər ki, əslində insan imiş[lər], amma Allah-taala qəzəb edib, anları daşa təbdil edib məmsux edibdir. O münasibət ilə o səhraya Vadiyi-məmsux təbir edirlər”. Bu qeyd A nüsxəsində də səfərin 4-də yazılıb, ancaq sonra pozularaq səfərin 6-sına köçürülüb.

“Məan” sözüylə başlayıb “Qələyi-Hicazi deyirlər” sözləriylə bitən cümlələr B nüsxəsində də dəyişiksiz var.

119. *Bəni-Ümeyyə* (Əməvilər) sülaləsi ilk müsəlman xəlifəliyi (və ilk müsəlman imperatorluğu) yaradan xanəndandır (680-750). Müaviyə ibn Əbu-Süfyan ibn Hərb ibn Ümeyyə ilə başlayır. Paytaxtları Şam şəhəriydi. (Geniş məlumat üçün bax: Yılmaz Öztuna. İslam Devletləri. Devletler ve Hanedanlar. Cilt:1, 1989, s.94-110).

120. “Əbdülməcrid xan Sultan Qazi ibn Sultan Mahmud xan Sani səlätini-əzimi-Osmaniyyənin otuzbirincisi olub, hala rövneqəfzayi-sərirri-səltənət və xilafəti-Sultan Əbdülhəmid xan Sani həzrətlərinin pedəri-büzürgüvarlarıdır. 1237 (1821/22) tarixində təvəllüd edib, 1255 (1839/40) tarixində pedəri Sultan Mahmud xan Saninin vəfatı üzərinə, təxti-Osmaniyyəyə cülus etmiş... İyirmi iki buçuq sənəni mü-təcavüzi-müddət icrayı-səltənətdən sonra 1277 (1860/61) tarixində irtihal edib...” (QƏ, IV, 3109).

121. Miladi 1754/55.

122. “*İbrahim paşa* xitteyi-Misriyyəni surəti-mümtazadə idarə et-məkdə olan xanədan əfradının ikincisi və idareyi-məzkurəni təsisdə Misrin mücəddidi olan Məhəmmədəli paşanın şerik və rəfiqidir. Mü-şarileyh Məhəmmədəli paşanın böyük oğlu idi və bir rəvayətə görə də, əmicəsi Tosun bəyin oğlu olub, Məhəmmədəli tərəfindən axirət övlad-lığına qəbul olunmuşdu. ...İbrahim Qəvalədə 1204 (1789/90) sənəsində doğulmuşdur. Kiçik ikən pedəriylə bərabər Misrə gedib, hənz 16 ya-şında olduğu halda pedəri tərəfindən Səiddə ürbanın tədbiylə asayişin iadəsinə məmur olub, sövqi-əsgər edərək müvəffəq olmuşdu. ...1265 (1848/49)-də Dərsəadətə gəlib... irtihal etmişdir” (QƏ, I, 558-560).

123. *Həzrəti-Əli Əbül-Həsən bin Əbu-Talib bin Əbdül-Müttəlib bin Haşim əl-Qüreyşi* – Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) əmisi oğlu və kürəkəni. Anası Fatimə binti Əsəd də peyğəmbərimizin (s.ə.s.) ata-sının əmisi qızıdır. Peyğəmbərimiz (s.ə.s.) ona Əbu-Türab ləqəbi ve-rib. Əxəvi-rəsulillah, Mürteza, Heydər, Əsədullah ləqəbləri də var, Güney Azərbaycanda və İranda ona Şahi-mərdan, Şahi-vilayət, Şiri-xuda da deyilir. Xədicə və Əbubəkrdən sonra 3-cü müsəlman (609), şiə imamlarının birincisi (8.VI.632-27.I.661 = 28 il 7 ay 19 gün), xü-ləfayi-raşidinin dördüncüsüdür (17.V.656-27.I.661 = 4 il 8 ay 11 gün). 28.VIII.623-də peyğəmbərimizin (s.ə.s.) qızı həzrəti-Fatimə (Məkkə, 610 – Mədinə, 22.XI.632) ilə evlənilib, ondan 3 oğlu və 3 qızı olub, peyğəmbərimizin (s.ə.s.) nəslə onun övladlarıyla davam edib.

Həzrəti-Əli 605-də Məkkədə doğulub (bu tarixi 597-yədək ge-riyə çəkən rəvayətlər də var), hicrətin 41-ci ili 17 ramazanda Kufə (Nəcəf) məscidində namaz qılarkən Əbdürrəhman bin Mülcəm əl-Muradi və Şəbib tərəfindən qılıncla yaralanaraq 2 gün sonra (27 yan-var 661) şəhid olub. (Geniş məlumat üçün bax: Yılmaz Öztuna. İslam Devletleri. Devletler ve Hanedanlar. Cilt:1, 1989, s.65-75 və b.).

124. “*Hənəfi Məhəmməd əfəndi* Sultan Məhəmməd xan Rabe dövründə məşixəti-islamiyyə məsnədinə keçən üləmadan olub, ələl-üsul təhsili-elm ilə dövrü-mədaris etdikdən sonra 1044 (1634/35)-də Mədinəyə, 1051 (1641/42) -də Misir, 56 (1646/47)-da Ədirnə vilayətlərinə, 58 (1648)-də Anadolu qazıəsgərliyinə, 1061 (1650)-də Rumeli sədrinə və 1066 (1655/57)-də məqami-fitvaya nəsb olunaraq, ancaq çox qoca və zəif olduğundan, yalnız 4 ay bu məqamda qalıb 1067 (1656/57)-də əzl olunmuş və o sənə vəfat edərək həzrəti-aba-Əyyub Ənsari civarında dəfn edilmişdir” (QƏ, III, 1993).

125. “*Nəmrud*, əfsanəyə görə, Babil şəhərini tikdirmiş və onun hökmdarı olmuşdur. Özü bütperəst imiş. İboahim peyğəmbər bütperəstliyin əleyhinə getdiyindən, Nəmrud onu yandırmaq üçün oda atmış, guya od gülüstana çevrilmiş və İbrahimi yandırmamışdı. Bununla belə, Nəmrud yenə imana gəlmədiyindən, guya vücuduna milçəklər daraşaraq onu tələf etmişlər” (A.M.Babayev. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən adların şərh. Bakı, 1974, s.93).

126. *Əbu-Ləhəb* (“Alov atası”) peyğəmbərimizin (s.ə.s.) əmisi Əbdül-Üzzə ibn Əbdül-Müttəlibə müsəlmanların verdiyi künyədir. Müsəlmanların, şəxsən peyğəmbərimizin ən qəddar düşmənlərindən olduğuna görə Quranın 111-ci – “Əbu-Ləhəb” surəsində deyilir: “Əbu-Ləhəbin əlləri qurusun, qurudu da! [Qiyamət günü] ona nə maldövləti fayda verəcək, nə də qazandığı [və ya oğul-uşağı]. O, alovlu atəşə girəcəkdir. Onun odun daşıyan [peyğəmbərlə düşməncilik edən, adamlar arasında söz gəzdirən] övrəti də həmçinin! Onun [övrətinin] boğazında xurma lifindən hörülmüş ip [və ya yetmiş arşın uzunluğunda zəncir] olacaqdır!”. Bu surədə danışılan Əbu-Ləhəbin arvadı Cümeyl binti Hərb ibn Ümeyyə Əbu-Süfyanın bacısıdır; o, peyğəmbərimizlə (s.ə.s.) sonadək düşməncilik edib. Ancaq Əbu-Ləhəbin Ətəbə adlı arvadının olub-olmaması bilinmir.

127. Əlyazmada: “qaşmış”.

128. *Sultan Səlim Yavuz* (1470–1520) – Osmanlı sultanlarının doqquzuncusudur. Atası II Bəyaziddir. Şahzadəliyə Trabzon valiliyində başlayaraq dövlət işlərini və döyüşçülüüyü öyrənib. Qorqud və Əhməd adlı qardaşlarının taxta keçməyə hazırlaşdıqlarını öyrəncə əsgər toplayaraq Rumelinə gəlib, atasının əsgərlərini də öz tərəfinə çəkərək qardaşlarını məqlub edib. 24 aprel 1512-də taxta keçib. Səltənətinə mane olacaq hər şeyi mərhəmətsizcəsinə yox edib. Öncə atasına qarşı

üsyən edərək onu taxtdan salıb və zəhərləndərək öldürüb, sonrasa qar-
daşlarını aradan götürüb.

Hökmdarlığı çağında Şərqi Anadoluya, Hicaz, Fələstin və Suri-
yaya hakim olub, Kolemən imperatorluğunu ortadan qaldırıb, Kiliki-
yanı nüfuzu altına alıb, 1514-də Çaldıran döyüşündə Şah İsmayıl Xə-
təyini məğlub edib, şiəliyi İrandan qırağa çıxmağa qoymayıb.

Çox sadə süfi həyatı sürüb, sarayın zövqü səfasına aldanmayıb,
bütün gücünü ölkəsinə daha çox torpaq qazandıрмаğa sərf edib. Boş
vaxtlarını şair və alimlərlə keçirib. Elmə, alimlərə sayğı və qayğı gös-
tərüb. Tarix və fəlsəfəni dərinləndirib. Özü də şair olub (İstanbulda
farsca divanı basılıb).

1520-nin iyulunda vəfat edib. Ölümü uzun müddət xalqdan gizlə-
dilib (ölkədə qarışıqlıq düşməsin deyə). (100 böyük türk. Bakı, 1991,
s.93-94).

129. Bundan sonrakı bütün qeydlər B nüsxəsindəndir. 15 və 16 sə-
fər tarixinə aid qeydlər A nüsxəsində belədir: “Yolu çox daşlıqdır ta
Kisvəyə iki saat yol qalınca. Sağ və sol tərəfində Buni və Qəbəğəb
adlı qəryədən keçilir. Və bir az gəldikdə bir böyük Sənnin adlı qə-
ryədən keçib gəlirlər. Adamları qaçıblar. Əsli-qədimdə şəhər imiş. Ət-
rafında qalanın uçmuş divarları və qıraqlarında bürclər hala qalıbdır.
İçində bir məscid var divarları uçmuş, günbədi əhəngsiz, torpaqsız;
ancaq daşdan yapılmışdır. Tərəfeyndən axar suyu var. Bir az gəldikdə
sol tərəfdə dağın təpəsində bir qübbə var: Qübbeyi-firon təbir edir-
lər. O qübbənin qarşısında – qəryeyi-məzkur tərəfdə yolun kənarında
bir çarhovuz var, içində suyu var. Hüccəcləri Şamdan qarşılayanlar
orada oturub məkulat bey edərlər.

Kəsvəyə bir saat qalmış yolun sol tərəfində bir xan vardır (yanın-
dan su axır), onda şeylər hazır edib hüccəca bey edərlər.

Bu məbəyində dörd-beş yerdə daş döşənibdir pəlçiq olanda karvan
yürümək üçün. Nova olan yerdə daş körpü yapılbir üç gözlü-beş
gözlü.

Kəsvə qəryəsi bir balaca qəryədir. İçindən çay axar. Tərəfləri tə-
pə-dağlardır. İçində bazarı vardır.

Mahi-səfərin 16[-sı]. Kəsvədən sabaha üç saat qalmış karvan yola
düşdü. Gün doğanacan Şami-şərifə çatmaq qəsdilə biz mənzildən
qalxıb bir rüb qədəri yol gəldikdə xudayi-təala cəllət əzəmətin mə-
həmətindən bir az yağmur olmaqlan yollar bir günə pəlçiq oldu ki, də-

vələrin ayaqları yer tutmadı. Cəmi hüccaca və hükkamlar mabeynində çox zəlzələ düşdü. Kimi “Allah hafız”, kimi “Ya rəsulillahi-seyyidi, mədəd!”, kimi “Üdi”, kimi “Seyyidi-Yəhya, mədəd!”, kimi də (fəllah dəvəçilərdən): “Vallahü nəhnü müslimi yarəbbi vərhəm” deyü təzər-rö edərək, kiminin taxtı, kiminin kəcavəsi, kiminin dəvəsi yıxılıb pal-çıqda qalaraq bir növ ilə dörd saatlıq yolu doqquz saatda gəlib Qədəm-gaha çatdıq. Oradan bağlar arası ilə Misir qapısından girdik”.

130. Bundan sonrakı “bir” sözünü atdıq.

131. “*Yəhya ibn Zəkəriyyə ibn Əzn* mütəaxirini-ənbiyadan olub, validəsi əl-Yəsa (ki beynən-nəsara “əl-Yəsabət” deyilməklə mərufdur) həzrəti-Məryəm əleyhüssəlamın əmizadələri idi. Pedəri-həzrəti-Zəkəriyyə əleyhüssəlam həzrəti-Davud əleyhüssəlamın nəslindən idi...” (QƏ, VI, 4792).

132. Mənası: “Vallah biz müsəlmanıq. Ya rəbb, rəhm eylə”.

133. Bundan sonrakı “gəlib” sözünü cümləni ağırlaşdırdığına görə atdıq.

134. Bundan sonra səhifənin boş qalan yerində Məhəmməd Füzulinin:

“Ey Füzuli, axirət mülkünə lazımdır səfər,

Böylə fariğ gəzmə, təqvadən mühəyya qıl mətə” –

beyti və ərəbcə “mənqəza”, “mənfüzə”, “təll”, “qərib”, “faqe”, “əh-va”, “ədhəm”, “atəş” sözləri yazılıb. Qeydlər məzmunca “Səfərnəmə” ilə bağlı deyil və əsərin katibi Hacı Əli əfəndinindir.

135. Əlyazmada: “dunutub”.

136. “*Davud paşa* dövrü-Sultan Əbdüləziz xan vüzərasından olub... 1816 tarixi-miladisində Dərsaətdə doğulub, Xariciyyə Vəzarətincə bəzi xədəmatda istixdam və səfərat məyyətinə Berlinə, ...Vyanaya irsal olunmuş idi... 1869-da Avropada vəfat etmişdir” (QƏ, III, 2111).

137. Əlyazmadakı bundan sonra gələn “ətrafındakı bağlar” sözlərini cümlədə dolaşılıq yaratdığına görə atdıq.

138. Əlyazmada: “üstülərinə”.

139. Əlyazmada: “üskən”. “Üskək” (yüksək) yazmaq istənilib.

140. *Qabil* və *Habil* Adəm peyğəmbərin oğullarıdır. “Guya qısqanlıq və paxıllıq nəticəsində Qabil öz qardaşı Habili öldürmüş, sonra peşman olmuşdur. Əfsanəyə görə, Qabilin bu hərəkəti dünyada insanın ilk cinayəti hesab olunur” (A.M.Babayev. Göstərilən əsəri, s.77).

141. “*İsa ibn Məryəm* ənbiyayi-mürsəlindən olub, hicrəti-nəbəviyyədən sənəyi-şəmsiyyə hesabıyla 622 il əvvəl Fələstinin Beytül-

ləhm qəsəbəsində dünyaya gəlmişdir. Validəsi həzrəti-Meryəm əley-hüssəlam Süleyman ibn Davud əleyhüssəlamın nəslindən pakizə və salihə bir qız olub, yenə nəsl-i-məzkurdan Yusif nəccara nişanlı olduğu halda hənuz erkək görmədən bahökmüllah-təala və Cəbrailin nəfə-siyə hamilə olmuş...” (QƏ, V, 3228).

142. Atası Əbu-Süfyanla birgə son iki ildə Məhəmməd peyğəmə-bərin (s.ə.s.) xüsusi katibi olmuş Yezid ibn Əbu-Süfyan səhabədənir, “Yezid əl-Xeyr” də adlandırılıb. Müaviyəylə qardaş olsa da anaları ayırıdır. Məkkənin fəthi günü müsəlman olub, Hənin qəzasında iştirak edib və qənimətdən pay götürüb. “Xilafəti-cənab Sədiqidə Şama ezam olunan əsgər qaidləri arasında olub, ...Fələstində, Əcnadində rumlara qarşı hər b edib qalib gəlmişdi. Sonra xilafəti-cənab Faruqidə Əbu-Übeyd ibn əl-Cərrah ümumi Şam əsgəri-qaidi olduqda sahibi-tərcümeyi-Fələstin fütuhuna məmur etmiş və Əbu Übeyddən sonra baş qaid olan Məaz ibn Cəbilin vəfatında Yezid ibn Əbu-Süfyan baş qəyadətə nəsb olunmuş və 19-cu salı-hicridə (640) Qeysəriyyə fəthindən sonra taundan vəfat edib, qardaşı Müaviyəni vəkil buraxmış...” (QƏ, VI, 4797).

143. Səlcuqlu Atabəyləri xanədanından olan Əyyubilər xanədanının (1171-1250) qurucusu Sultan Səlahəddin Əyyubi Əmir Nəcməddin Əyyubi oğlu (Tekrit, 1139-Şam, 4.3.1193) Sultan Nurəddin Zəngidən əmr alaraq Misrə bir türk generalı kimi ayaq basmış və Fatimi xilafətini aradan qaldıraraq sünni xilafətin birliyini qorumuş (bununla da Sultan Məlikşahın ölümü səbəbiylə yarımçıq qalmış işi başa çatdırmış), Misir sultanı olmuş (4.9.1171-4.3.1193), Hattində xaçlı ordusunu məhv etmiş və Qüds kralı Guy de Lusignanı əsir götürmüş (4.7.1186), bir əsr öncə xaçpərəstlərin əlinə düşmüş müqəddəs Qüdsü (2.10.1187), sonra Sur xaricində bütün Fələstini xaçlılardan geri almışdır. Almaniya imperatoru Fridrix Barbarossa, Fransa kralı Filipp Avqust və İngiltərə kralı Riçardın komandanlıq etdiyi üçüncü xaçlı səfəri məğlubiyyətə uğramış, onlar Fələstini tərk etməyə məcbur olmuşdular (Yılmaz Öztuna. İslam Devletleri. Devletler ve Hanedanlar. Cilt:1, s.331-344; eləcə də bax: İslam ensiklopediyası. İstanbul, 1966, X cild, 103-109).

144. *Sultan Nurəddin Mahmud “əl-məlikül-adil Əbülqasim ibn İmadəddin Zəngi ibn Əqənqər* – Mosul və Cəzirə cəhətlərində hökm sürən Atabəkan dövlətinin müəssisi olan İmadəddin Zənginin ikinci

oğlu olub, 511 (1117/18) tarixində dünyaya gəlmiş və 541 (1146/47)-də pedərinin vüquyi-vəfatıyla böyük bəradəri Seyfəddin Qazinin Mosul taxtına cülusu üzərinə, özü Hələbi bəni-Ərtiqdən zəbt edərək orada məsnədnışini-hökumət olmuş və gedərək Həma, Həms, Bəlbək və Dəməşqi zəbt ilə, adətə bir dövlət təşkil edərək bir tərəfdən rumlardan və bir tərəfdən də Şamın cənub cəhətlərinə və Fələstinə müsəllət olan əhli-səlibdən (xaçlılardan – Ə.T.) bir çox yerdəri və öz an cümlə Mərəş, Bəhsa, Rəqə, Banyas və sair biladı dəxi fəth və iltihaq etmişdir...

İyirmi səkkiz sənə kəmalı-ədalət və müvəffəqiyyətlə icrayı-hökumətdən sonra 569 (1173/74) tarixində... vəfat edib” (QƏ, VI, 4607).

145. “*Xalid ibn əl-Vəlid Əbu-Süleyman, yaxud Əbul-Vəlid ibn əl-Müğeyrətül-Qüreyş əl-Məxzumi* əyani-səhabədən... olub, Şam və Cəzirə və İraq cəhətlərindəki fütuhati-cəlilisiylə məşhurdur. Validəsi Ləbabətüs-Səğəri binti əl-Haris ibn Hüzn əl-Hələliyyə Əzvaci-Mütəhhərə risalətpənahidən Meymunənin və həzrəti-Abbas ibn Əbdülmüttəlibin zövcəsi olan Ləbabətül-Kübranın həmsiresi idi.

...Hicrəti-nəbəvinin altıncı sənəsi (628) əvaxirində Ömər ibn əl-As ilə bərabər Mədineyi-münəvvərəyə hicrət edərək şərəfi-islamla müşərrəf olmuş və Məkkə fəthində məyyəti-həzrəti-nəbəvidə bulunmuşdur...

Həzrəti-Xalid hicrəti-nəbəviyyənin 21 (642) sənəsi... irtihal etmişdir” (QƏ, III, 2016-2017).

146. Əlyazmada: “əşqər”. Bizcə, yanlışdır.

147. “*Hevran* Suriya qitəsində bir xittə olub, Ordan nəhrinin cəhəti-şərqiyyəsinə və Fələstinin şərq-şimaliyyəsinə vəqə olmaqla şimalən Dəməşqin civarlarından ibarət olan Quta və cənubən Bəlqa xitlələriylə, şərqən dəxi çöl ilə məhduddur...” (QƏ, III, 1996).

148. Məşhur *Bəlbək* qalası. “Bəlbək Suriyada asari-ətiqələriylə məşhur olan əski şəhərlərin cəsimlərindən olub əlyövm Şam sancağında həmnəmi olan bir qəzanın mərkəzidir. Dəməşqi-Şamın 80 kilometrə şimal-cənubisində olaraq, Bəqa deyilən vadi daxilində və 120 metrə qədər irtifası olan bir məhəldə vəqədir. İndiki halda 10.000 əhali... vardır” (QƏ, III, 1323).

149. “*İzzət Məhəmməd paşa* dövri-Sultan Mahmud xan Sani və Sultan Məcid xanidə ilk dəfə məsnədi-sədarətə keçmiş vüzəradan olub, Darəndəlidir. 1207 (1792/93) tarixində Darəndədə doğulub... 1256 (1840/41)-da... məsələyi-Misriyyədə Seyda və Beyrut və Trablisi, Şa-

mın ilhaqla Əkka əyalətində və mütəəqibən bəryətül-Şam sərəsgərliyinə nəsb olunmuş və bu məsələdə ibrazi-qeyrət və şücaət edib...

...59 (1843)-da vücudca məzuriyyətindən dolayı istefa edib Təkfur dağında iqamətinə və bədə Dərsədətə gəlməsinə müsaidə buyurulmuş və 1271 (1854/55)-də irtihal etmişdir..." (QƏ, IV, 3148-3149).

150. Əlyazmada: "çatdırır".

151. Ayrıca kiçik bir vərəqdə Hacı İsmayıl bəyin öz əliylə yazdığı bu rusca hissə Qüds şəhərinə səyahətin planıdır. Bəzi sözlərin qarşısında kimsə (çox güman ki, Hacı Əli əfəndi) karandaşla ərəb əlifbasında adın mənasını aydınlaşdırıb. "Лавра Св. Саввы", "Иосифатова долина", "Вифлеем" sözlərinin qarşısındakı aydınlatmalar oxunmadı.

152. Bəni-İsrail peyğəmbərlərindən olan Üzeyir ibn Şərhiya "miladi-İsa əleyhüssəlamdan 458 sənə əvvəl Babildəki bəni-İsraili Qüdsə iadə (qaytarmağa – Ə.T.) və Beyti-müqəddəsi yenidən bina etməyə məmur olmuş"dur (QƏ, IV, 3150).

153. "*Səxrə* Beytül-müqəddəsdə həzrəti-Süleyman əleyhüssəlamın bina etmiş olduğu məbədin məhəlli olub, Qüdsi-şərifin həzrəti-Ömər... zamanında vüqu bulan fəthində bu məhəldə bir cameyi-şərif bina olunmuşdu ki, əlyövün baqidir" (QƏ, IV, 2943).

154. Əlyazmada: "cəbəli-Zeytunun".

155. "*Davud əleyhüssəlam* ənbıyayi-bəni-İsraildən olub, nübüvət ilə səltənəti cəm etmişdir. Miladi-İsa əleyhüssəlamdan 1086 və ya 1071 sənə əvvəl Beyti-ləhmədə doğulub...

Həzrəti-Davud əleyhüssəlam... yetmiş yaşında irtihal etmişdir. Beytül-müqəddəsin əsasını həzrəti-Davud vəz edib həzrəti-Süleyman ikmal etmişdir. Həzrəti-Davud əleyhüssəlam Qüdsi-şərif suru xaricində mədfundur" (QƏ, III, 2109).

156. Əlyazmada: "binbaşısı".

157. Əlyazmada: "bin".

158. "*Süleyman ibn Davud əleyhüssəlam* ənbıyayi-əzimi-bəni-İsraildən olub, pedəri kimi nübüvvət və səltənəti came olmaqla qövmi-məzkurun üçüncü hökmdarı olmuşdur...

...Miladdan 962 və bir rəvayətdə 976 sənə əvvəl irtihal etmişdir..." (QƏ, IV, 2614).

159. "*İbrahimxəlil*... ənbıyayi-əzimdən olub, əhvalü övsafı Qurani-kərimdə müsərrihdir. Gildanilər məmləkəti olan Babilistanın şərq

cəhətində və Dəclə ilə Fərat nəhrləri məbəyində dünyaya gəlib, pədəri Tarəx və yaxud Azər namıyla büttərəş bir müşrik idi...

...Həzrəti-İbrahim 175 yaşında olduğu halda irtihal edib, oğulları İsmayıl və İshaq tərəfindən əlyövüm Xəlil-ərrəhman deyilən Hebron şəhri-qədimi civarında dəfn olunmuşdur.

“İbrahim” ismi lisani-ibranidə “pədər” demək olan “ib” və “cümhur” demək olan “rəham” kəlmələrindən mürəkkəb olub...” (QƏ, I, 528-529).

160. “Sarəyə” olmalıdır. Sarə (Sara) “həzrəti-İbrahim əleyhüssəlamın zövcəsi olub... Rəvayətə görə, doxsan yaşlarında olduğu halda həzrəti-İshaq əleyhüssəlamı doğmuşdur. ...Sarə 127 yaşında vəfat etmişdir” (QƏ, IV, 2480).

161. “*Yusif ibn Yəqub ibn İshaq ibn İbrahim...* miladi-İsadan 1745 sənə əvvəl Heranda Rahildən doğulmuş və pədəriylə bərabər Kənana intiqal etmişdi. Qurani-əzimişşan və təfasiri-şərifdə bəhsi təfsilən mündəricə bulunmuşdur” (QƏ, VI, 4814).

162. Əlyazmada: “bin”.

163. “*İsmayıl...* həzrəti-İbrahimin böyük oğlu və həzrəti-İshaqın... bəradəridir. Həzrəti-İbrahimin, zövcəsi Sarədən övladı olmadığına Fironun vermiş olduğu “Hacər” ismindəki cariyəni Sarənin musaidəsiylə istifadə və ondan həzrəti-İsmayıl doğulmuşdur...”

...Miladi-İsadan 1899 sənə əvvəl 137 yaşında vəfat etmişdir...” (QƏ, II, 944).

164. Əlyazmada: “keçə”.

165. Əlyazmada: “camenə”.

166. Əlyazmada: “İsgəndəriyyəyə”. Yanlışlığı aydındır, çünki müəllif İsgəndəriyyədə deyildi ki, pəroxodun oraya gəlməsindən danışaydı.

167. Əlyazmada “xe” (خ)-nin nöqtəsi düşdüyünə görə söz حایف (Haif) kimi oxunur.

168. Əlyazmada bundan sonra gələn “qalib” sözünü artıq olduğuna görə atdıq.

169. “*Rodos sancağı* cəzairi-Bəhri-səfid vilayətinin mərkəz sancağı olub, həmnəmi olan cəzirə ilə İstanköy, Sumbəki, Kərpə, Qaşut, Hərgit, İlyaki və Əncirli adalarıyla Anadolunun uzun bir burnundan ibarət olan Mis qəzasından mürəkkəbdir. ...6 qəza ilə 5 nahiyədən mürəkkəb olub 63 qəryəni havidir...” (QƏ, III, 2274).

170. Əlyazmada: “limonundan”.

171. “İsmayıl paşa Çarkəs – Sultan Əbdülməcrid xan dövrü müşirindən (müşirlərindən, marşallarından – Ə.T.) olub, cəsarət və şücaətlə məşhur bir zat idi. Ənəsl Topal İzzət Məhəmməd paşanın köləsi olub... ..Fəriqlik rütbəsiylə dördüncü ordu ərkanı-rəyasətində və Mosul valiliyində və müəxxərən dəxi üçüncü ordu ərkanı-rəyasətində bulunmuşdur...

...1277 (1861) tarixində cənnətməkan Sultan Əbdülməcrid xanla bir gündə irtihal etmişdir” (QƏ, II, 949).

172. Əlyazmada: “bin”.

173. Əlyazmada bundan sonra gələn “və” bağlayıcısını cümləni ağırlaşdırdığına görə atdıq.

174. Burada əlyazma yarımçıqdır. Sonrakı hissə bunun ardıdır və bir vərəqdən ibarətdir. Aradan, bizcə, iki vərəq düşüb (çox ola bilər, az yox).

175. “İstanköy” olmalıdır. Onun haqqında “Qamusül-əlam”dan oxumaq olar.

176. Çəsmən.

177. Əlyazmada: “İzmirnə”.

178. “Səfərnəmə”nin əlyazması burada kəsilir. Bundan sonrakı hissələr hələlik tapılmayıb.

YAZIŞMALAR

General-mayor A.İ.Filosofova məktub

Bu sənədin rusca orijinalını Qəbələ rayon tarix-diyarşünaslıq muzeyinin direktoru Xalis Məmmədov 1986-da Leninqrad şəhərində ezamiyyətdə olarkən üzə çıxarıb və bizim redaktor olduğumuz “Elm” qəzetində tərcüməsiz çap etdirib (bax: “Elm” qəz., 02.07.1986). Mətnə yazdığı ön sözdə X.Məmmədov göstərir ki, A.İ.Filosofov (1799-1874) bu məktutu 24 mart 1835-də alıb və 11 aprelə ona cavab göndərüb.

Dilimizə bu tərcümənin müəllifi də Xalis Məmmədov'dur. Onun bizə göndərdiyi mətn burada azacıq redaktəylə verilir.

1. Abbasqulu ağa Bakıxanov (1794-1847) nəzərdə tutulur.

Baron Q.V.Rozenə məlumat vərəqəsi

Bu sənədin rusca orijinalı Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində (f.2, iş 3841, vər.32) saxlanılır. İlk dəfə Ədalət Tahirzadə dilimizə çevirərək çap etdirib (bax: “Azərbaycan” jur., 1981, №11, s.182). Burada həmin tərcümə verilir.

1. İndiki Qəbələ rayonundakı Kürd kəndi nəzərdə tutulur.

Knyaz M.S.Vorontsova məlumat vərəqəsi

Bu sənədin rusca orijinalı Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində (f.4/30, iş 449, vər.1-2) saxlanılır. İlk dəfə Ədalət Tahirzadə dilimizə çevirərək çap etdirib (bax: “Azərbaycan” jur., 1981, №11, s.182). Burada həmin tərcümə verilir.

1. Şamaxıda bəy işlərinə baxan komissiya nəzərdə tutulur.
2. Qutqaşındakı mülk, ev və təsərrüfat nəzərdə tutulur.
3. Bu ev haqqında Salman Mümtazın “Rəşid bəy və Sədət xanım” hekayəsi mühərriri Qutqaşanlı İsmayıl bəyin həyatı” məqaləsinə (bu nəşrə bax) də məlumat verilib.
4. Yəni ər-arvadın üçillik təqaüdünün məbləğini – gümüş pulla doqquz min manatı.

ARTIRMALAR

Hacı İsmayıl bəy Qutqaşınlı (?)

İki quşun söhbəti

Bu şeri Qəbələ rayon tarix-diyarşünaslıq muzeyinin direktoru Xalis Məmmədov “Qəbələ” qəzetindəki (22.04.1999) “Hacı İsmayıl bəy Qutqaşınlının ədəbi irsində yenilik olan bir şer haqqında” başlıqlı məqaləsində dərc etdirib. X.Məmmədov həmin yazıda bildirir ki, bu şerin makinadan çıxmış mətnini Bakıda bir nazirlikdə işləyən nevropatoloq Yusif Həsən oğlu Əliyev qəbələli həkim Şirvan Əmiraslan oğlu Feyzullayevin vasitəsilə 1997-də Qəbələ muzeyinə göndərib. Y.Əliyev həmin şeri 16 may 1973-də Şəkidə ezamiyyətdə olarkən 90-dan artıq yaşı olan bir yerli müəllimdən eşitdiyini yazıb; həmin müəllim şerin Hacı İsmayıl bəy Qutqaşınlıya məxsus olduğunu deyirmiş.

Buradakı mətni “Qəbələ” qəzetindən götürərək müəyyən redaktəylə veririk. Ancaq şerin Hacı İsmayıl bəyin qələmindən çıxmasına “hə”, yaxud “yox” deməkdən çəkinirik – bizzə, bu məsələyə sonrakı daha sanballı araşdırmalar aydınlıq gətirə bilər.

Salman Mümtaz

İ.B.Qutqaşınlıya dair sorğu

Əlyazması Əlyazmalar İnstitutunda Salman Mümtaz arxivində saxlanılır.

Sorğunun hansı ildə aparılması bilinmir. Hər halda, S.Mümtazın “Rəşid bəy və Səadət xanım”ı 1936-da Azərnəşrdə nəşrə hazırladığı ərafədə aparılması daha inandırıcıdır, çünki böyük araşdırıcı Qutqaşınlının tərcümeyi-halını həmin kitabda verməliydi.

Suallar S.Mümtazın öz xəttiylə yazılıb, cavab verənsə kimliyi bilinmir, ancaq bu şəxsin Qutqaşınlının yaxın qohumu olduğu və onu çox yaxşı tanıyan “yaşlı-başlı, ayıq-sayıq, bilici kişiler”dən biri olduğu şübhə doğurmur. Prof. Əziz Mirəhmədov həmin şəxsin müəllim Süleyman bəy Əbdürrəhmanbəyzadə olduğunu ehtimal edir.

21-ci suala cavabda deyilir ki, Qutqaşınlı haqqında tərifnamələr-lərdən biri məndə vardı, İsmayıl bəyin qardaşı oğlu aldı, qaytarmadı;

indi o ölüb, kitapça yox olub; çox çalışdım tapıb göndərəm, mümkün olmadı. Buradan aydınlaşır ki, Salman Mümtaz sualları yazılı şəkildə Qutqaşına (Qəbələyə) göndərib və müəyyən müddətdən sonra həmin suallar cavablandırılaraq Bakıya qaytarılıb. (Ancaq bu sorğudan sonra Mümtaz, Ə.Mirəhmədovun bildirdiyinə görə, 1936-37-də İsmayıl bəyin ata yurdunda şəxsən olub və Qəbələ ağsaqqallarından, aydınlarından orada da bilgilər, əsərlər toplayıb).

Sorğu əlyazmasından götürülərək verilir.

1. İsmayıl bəyin “Nəsrulla Sultanov-Qutqaşınlı” soyadı daşdığına heç bir sənəddə rast gəlməmişik.

2. İsmayıl bəy hicri ay tarixiylə 10 zilhiccə 1223-də, miladi tarixlə 27 yanvar 1809-da doğulub.

3. Ədib hicri ay tarixiylə 7 səfər 1278-də, miladi tarixlə 14 avqust 1861-də dünyasını dəyişib və ertəsi günü torpağa tapşırılıb.

4. Qutqaşınlının başdaşında ərəbcə bunlar yazılıb (çevirməsi professor Məşədixanım Nemətovanındır): “Bu yüksək məqəbərə bağışlanmış, alicah, qohumları və ardıcılıları ilə iki dəfə həccə getmiş, iki yüksək müqəddəs yeri ziyarət etmiş İsmayıl bəy ibn əl-hac Nəsrulla sultanındır. Min iki yüz yetmiş səkkizinci il müzəffər səfər ayının yeddisində, dördüncü gün vəfat etdi, beşinci gün dəfn olundu. Allah, onu və valideynlərini bağışla, onu cənnətin mərkəzində yerləşdir. Amin! Ya kasıbları sevən! 1278-ci il tarix. Ey müşkülləri həll edən, onu bağışla!”. (Geniş məlumatçün bax: M.Nemətova, Ə.Tahirzadə, S.Allahverdiyev. İsmayıl bəy Qutqaşınlının epitafiyası. – “Elm və həyat” jur., 1979, №6, s.14-15).

5. Hacı Bikə xanım ləzgi yox, qumuq qızıdır.

6. Hacı Bikə xanım 1862-də vəfat edib.

7. Qutqaşınlının əsərləri toplanmış bir kitabçanın (əlyazma şəklində) vaxtilə onun qardaşı Hacı Ağa bəyin oğlu Məhəmməd bəydə olduğu bəllidir. Çox güman ki, burada da Məhəmməd bəy nəzərdə tutulur.

8. İsmayıl bəy 3 yox, 4 dili (türk, rus, fransız, fars) yaxşı bilib.

9. Çox güman ki, onlar Qutqaşınlının da köməyi sayəsində Bakı sürgünündən qurtulmuş və daim ədibin maddi və mənəvi yardımını görmüş Qasım bəy Zakirin qohumları olub.

10. Sultan bəyin oğlu Rüşət Sultanovun bizə bildirdiyinə görə, 1920-30-cu illərdə sovet hökuməti onun atasının ailəsini məhz sultan oğlu və çar generalı Qutqaşınlıyla qohum olduğuna görə uzun müddət

təqib edib (Sultan bəy ailəsiylə Azərbaycanın müxtəlif yerlərində: Göyçayda, Mingəçevirdə və b. gizli yaşamağa məcbur olub) və bu qorxulu illərdə Sultan bəy İsmayıl bəy Qutqaşınının zərli çərçivələr içərisindəki fotoşəkillərini və bir çox yazılarını təndirə tökərək yandırıb.

Salman Mümtaz

Avropa təsirində yazılmış ilk hekayəmiz

Salman Mümtaz “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsini 1933-də Azərənşrdə ayrıca kitab kimi nəşr etməyə razılıq aldı. Bu kitabda o, Hacı İsmayıl bəy Qutqaşınının həm tərcümeyi-halını, həm də “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi haqqında bilgiləri içinə alan oçerk də verməliydi. Bu oçerkisə Salman Mümtaz hələ 1933-də yazıb qurtarmışdı. “Avropa təsirində yazılmış ilk hekayəmiz” adlı bu böyük məqalə alimin uzunmüddətli inadlı araşdırmalarının yekunuydu. Yazının həcmi “Rəşid bəy və Səadət xanım”ın özündən xeyli geniş olduğuna görə, çox güman ki, nəşriyyat kitabda bu boyda girişin verilməsinə razı olmayıb və Salman Mümtaz hazırladığı həmin əlyazmanı 1936-da məqaləyə çevirərək adını dəyişib və “Ədəbiyyat qəzetəsi”ndə dərc etdirib [“Yüz il bundan əvvəl Azərbaycan nasiri. (Hekayənin əldə edilməsi tarixçəsi)”. – 11, 24 mart 1936, №№5-6]. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Hacı İsmayıl bəy Qutqaşını haqqında yazılmış və çap edilmiş ilk araşdırmadır. Onu da deyək ki, yazını qəzetə verərkən müəllif əlyazmanın üzərində yenidən işləyərək bir çox önəmli düzəlişlər aparıb və artırmalar edib.

Ancaq “Avropa təsirində yazılmış ilk hekayəmiz” əlyazmasından “Ədəbiyyat qəzetəsi”ndəki məqalədə bütünlüklə istifadə olunmayıb (çox güman ki, redaksiyanın təkidiylə) və hər bir müəllif kimi, sözsüz ki, S.Mümtaz da buna təəssüflənib. Buna görə “Yüz il bundan əvvəl Azərbaycan nasiri. (Hekayənin əldə edilməsi tarixçəsi)” məqaləsini ilk dəfə olaraq “Avropa təsirində yazılmış ilk hekayəmiz” əlyazmasından da yararlanmaqla və bu zaman məhz əlyazmanın adını saxlamaqla oxuculara təqdim edirik.

Əlyazmalar İnstitutunun Salman Mümtaz arxivində “Avropa təsirində yazılmış ilk hekayəmiz” əlyazmasının 1933-də qələmə alınan həm ağartması, həm də qaralaması (eyni şifrə altında) saxlanılır. An-

caq əlyazma yarımçıqdır. Çatışmayan vərəqləri Salman Mümtazın özünün götürməsi və “Ədəbiyyat qəzetəsi”ndəki məqalənin yazılışında istifadə etməsi, bizcə, şübhə doğurmamalıdır.

1. Adı öz çağında Rusiyanın bütün türk xalqları içərisində geniş yayılmış görkəmli yazıçı, jurnalist və ictimai xadim İsmayıl bəy Qasıralı (1851–1914). Bir qaynaqda onun Qutqaşının “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsini Kırım tatarcasına çevirdiyi göstərilib.

2. Xurşidbanu Natəvanın (1832–1897) Xasay xan Usmiyevdən olan oğlu *Mehdiqulu xan Usmiyev (Vəfa)* (1855–1900).

3. S.Mümtaz bu vaxt Aşqabadda yaşayırdı.

4. S.Mümtazın ilk kitabı olan “Seyid Əhməd Hatif İsfahaninin tərcibəndi və tərcümeyi-halı” 1913-də Tiflisdə “Şərq” mətbəəsində basılıb.

5. Mehdiqulu xan Vəfanın oğlu *Xasay xan Usmiyev*.

6. Abbasqulu ağa Bakıxanov.

7. Natəvanın əri general-mayor Xasay xan Usmiyev 1864-də ailəsini ataraq Qarabağdan getmiş, 1866-da erməni M.T.Loris-Məlikovun fitnəkar hərəkatları sonucunda Voronejdə özünü öldürmüşdü.

8. Deməli, Mehdiqulu xan Vəfanın oğlu Xasay xan Usmiyev 1923-də vəfat edib.

9. *Məmməd İsmayıl oğlu Cavarlı* (1902–1937) – Azərnəşrin direktoru, Azərbaycan SSR maarif komissarı, Şəki Şəhər Partiya Komitəsinin I katibi vəzifələrində işləyib. Sonuncu vəzifədə işləyərkən – 1937-nin mayında Moskvaya M.C.Bağirovdan şikayət etməyə getdiyinə görə həbs olunub və güllələnib.

10. *İbrahim Abdulla oğlu Eminbəyli* (1894–1937) – Azərnəşrin direktoru, mətbuatda dövlət sirlərini mühafizə edən Baş İdarənin (Qlavlitin) rəisi və b. vəzifələrdə işləyib. Sonuncu vəzifəsində işləyərkən tutulub və güllələnib.

11. Məndə boş yer buraxılıb, ancaq heç nə yazılmayıb.

12. İsmayıl bəy Qutqaşın, ömür-gün yoldaşı Hacı Bikə xanım tərəfdən Xasay xan Usmiyevlə qohumdu.

13. Mirzə Fətəli Axundzadə hekayənin Varşava nəşrinin sonunda öz əliylə rusca bu sözləri yazıb (çevirməsini Əziz Mirəhmədov nəşrindən götürmüşük):

“Mənim qəlbim elə alovlu qəblərdəndir ki, o nə öz sevincini, nə də öz kədərini gizlədə bilər. Buna görə də mən bugünkü sevincimi Si-

zə xəbər verməyə bilmərəm. Mənim şadlığımın səbəbi odur ki, başladığımız işin axıra çatmasına məndə zərrə qədər şübhə qalmamışdır. Bu gün Sizi tamamilə inandıra bilərəm ki, arzularımızın həyata keçirilməsi günü yaxınlaşmışdır. İzahatını gələcək münasib bir təsadüfə saxlayıram. 15 mart 1846. Mirzə Fətəli”.

S.Mümtaz bu məqalədəki qeydiylə iki dolaylı məsələni açır: 1) guya onun “Rəşid bəy və Səadət xanım”ı Mirzə Fətəlinin görməməsi haqqında fikir söyləməsinin (məsələn, F.Qasımzadənin “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabına baxılsın) ağ yalan olduğunu; 2) Mirzə Fətəlinin bu qeydi, bir çox alimlərin iddia etdiyinə əksinə olaraq, Qutqaşınlıya yox, Xasay xan Usmiyəvə ünvanladığını. Əslində son fikir daha ağlabatandır, çünki Mirzə Fətəli bu qeydi Qutqaşınlının özünə məxsus nüsxənin deyil, məhz Xasay xanın şəxsi kitabxanasındakı (şübhəsiz ki, Xasay xanın ona oxumağa verdiyi) nüsxənin üstündə yazıb. Bəllidir ki, Mirzə Fətəli Xasay xanla dostdu və hətta xanın öz arvadı Natəvanla böhranlı şəxsi münasibətlərinin bir müddət qaydaya salınmasında da Mirzə Fətəlinin rolu olmuşdu. Bizcə, fransızca danışığıyla hətta məşhur yazıçı Aleksandr Dümanı belə heyran qoymuş general Xasay xanın – İsmayıl bəyin qohumunun “Rəşid bəy və Səadət xanım”ın həm fransız dilinə çevrilməsində, həm də Varşavada nəşr edilməsində rolu var. Çox güman ki, bu işdə Mirzə Fətəli də yardımda bulunub və onun qeyddə işlətdiyi “başladığımız iş” ifadəsiylə elə buna da işarə edilib.

14. “Rəşid bəy və Səadət xanım”ın nəşri S.Mümtazın həbsiylə bağlı 1937-də dayandırıldı; əsər 1939-da “Ədəbiyyat qəzeti”ndə (12, 24 iyul, 2 avqust; №№24-26) çıxdı, kitab şəklində isə ilk dəfə yalnız 20 il sonra işıq üzü gördü (Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1956).

15. Ədəbi parçaları almançaya Mirzə Şəfi Vazeh (1794-1852) yox, sonralar onun şerlərini öz adına çıxmış Fridrix fon Bodenştedt (1819-1892) çevirib.

16. Burada, bizcə, Mirzə Məhəmmədəli Kazım bəy (1802-1870), onun kiçik qardaşı Əbdüssəttar Kazım bəy (1818-1888) və Mirzə Aleksey Əbdüssəttar oğlu Kazım bəy (1859-1919) nəzərdə tutulur.

17. Burada S.Mümtaz yazıb: “İsmayıl bəy Qutqaşınlı Nəsrulla sultanın oğlu ceneral Hacı İsmayıl bəydir. Öz vaxtında fəvqəladə ehtiram və nüfuzla malik olan bu zatın türkcə qeyri-mətbu bəzi asarı və fransuzca da həyatımıza dair mətbu bir hekayəsi vardır”. Bu qeyd əsərin 355 yox, 357-ci səhifəsindədir.

18. M.F.Axundzadənin doğum tarixi 1812-ci ildir.

19. Çevirməsi: “1832-ci ildə axund Hacı Ələsgər həcc səfərinə getdi və məni Gəncəyə gətirib axund Molla Hüseynin yanına məntiq və fiqh kitabları oxumağa qoyub özü Məkkəyə yola düşdü. Bu tarixə-cən mən fars və ərəbcə oxumaqdan başqa heç nə bilmirdim və dünyadan xəbərsizdim və ikinci atamın istəyi bu idi ki, mən ərəb elmlərini təhsil edib başa vurub ruhanilər cərgəsinə qoşulum”.

20. S.Mümtazın bu fikri “bugünkü məlumatımıza görə” qeydiylə söyləməsi özünü doğruldur – sonrakı araşdırmalar təsdiqləyir ki, XIX yüzildə Bakıxanovun “Kitabi-Əsgəriyyə” hekayəsi (1837) ikinci, Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” povestisə (1875) üçüncü bədii nəsr örnəyimizdir.

21. “Rəşid bəy və Səadət xanım” 1835-də, “Aldanmış kəvakib”sə 1875-də yazıldığına görə onların arasında 24 yox, 40 il fərq var. S.Mümtaz Qutqaşınlının hekayəni nəşrdən 2-3 il qabaq yazdığını düşünür və bu halda “Aldanmış kəvakib”lə onun arasında 42 il fərq yaranır; görünür, “42” rəqəmi mətbəədə yanlış olaraq tərsinə – “24” düşüb.

Salman Mümtaz

“Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi mühərriri Qutqaşınlı İsmayıl bəyin həyatı

Salman Mümtaz bu yazını özünün 1936-da Azərənşirdə nəşrə hazırladığı “Rəşid bəy və Səadət xanım” kitabına giriş kimi verməyi nəzərdə tutmuşdu. Ancaq müəllif burada irəli sürdüyü fikirləri oxuculara kitabın nəşrindən qabaq mətbuatda çatdırmağı məqsəduyğun saymışdı.

Salman Mümtaz Qutqaşınlının bir yaxın qohumuyla apardığı “Sorghu”dakı tutarqalardan ilk dəfə bu yazıda geniş yararlanıb.

“Ədəbiyyat qəzetəsi”ndən (8 iyun 1936, №14) götürülərək verilir.

1. Məqalə müəllifi bütün yazı boyu yanlış olaraq Kəlbəli sultanı İsmayıl bəyin atası, Nəsrulla sultanısa babası adlandırır. Təəssüf ki, o, “Sorghu”da verilmiş doğru cavaba inanmayıb. Bu yanlış fikri ona kimin, yaxud hansı qaynağın təlqin etdiyi bizə bəlli deyil, ancaq çox güman ki, Mümtazı Qutqaşınlının hansı qohumusa çaşdırıb.

2. Düzgünü: Uğurlubəyov.

3. Qutqaşınılı o zaman Quzey Azərbaycanın ən mərkəzi şəhəri Şamaxıda bəy işlərinə baxan komissiyada çalışdığına görə bu şəhərdə yaşayırdı. Salman Mümtaz məhz Zakirin bu bəndinin son misrasındakı fikri dəqiqləşdirməkçün “Sorgu”ya 18-ci sualı salıb.

4. Zakir bununla Qutqaşınılının Nəsrulla sultanın oğlu olduğunu desə də, təəssüf ki, S.Mümtaz ona da inanmayıb və şairin “xələf” sözünü “törəmələrdən biri” anlamında işlətdiyini düşünüb.

5. Dopu – içində xəmir, bəkməz, şor və b. maddələr saxlamaqçün işlədilən kiçik küpə (bu söz Qəbələ kəndlərində indi də işlədilir).

6. Müəllifin bu fikri gerçəkliyə uyğun deyil.

7. [Çuxur] Qəbələ və Tikanlının irsən Qutqaşınılının olması haqqında sənədlərlə üzləşməmişik. Ərəşin ona məxsusluğusa hətta mübahisə mövzusuna çevrilməsi mümkün olmayacaq açıq-aşkar yanlışlıqdır.

8. İsmayıl bəyin başdaşında onun hicri tarixlə 4 səfər 1278 (14 avqust 1861)–də vəfat etdiyi göstərilib.

9. Hacı Bikə xanımın ölümü hicri tarixlə İsmayıl bəylə eyni ilə (1278) düşsə də miladi tarixlə 1862–nin fevralındadır.

10. Bu cümlə qəti şəkildə sübut edir ki, Salman Mümtaz Qutqaşında (Qəbələdə) olub və həm İsmayıl bəyin, həm də Bikə xanımın başdaşlarını şəxsən özü oxuyub və bu faktları da birbaşa oradan götürüb.

11. İndi “Xosrov” deyilir. Ağdaş – Bakı yolunun üstündədir.

12. “Ədəbiyyat qəzetəsi”ndə bu cümlə belə gedib: “Öz dostu və İsmayıl bəy kibi məsləkdaşı olan Mirzə Fətəli ilə bir cərgədədir”. Görünür, redaksiyada yol verilmiş yanlışlıqdır.

Səlim bəy Behbudov

Mütərcimdən

Səlim bəy Behbudov (1882–1943) haqqında ilkin olaraq Şamil Zaman “Bəy Behbud kimdir?” yazısında (“Azərbaycan gəncləri”, 14 fevral 1985) geniş danışılıb.

“Mütərcimdən” əlyazması Əlyazmalar İnstitutunda Salman Mümtaz arxivində saxlanılır. Səlim bəy bu yazını Mümtazın xahişiylə

yazmış və onun 1936-da Azərnəşrdə nəşrə hazırladığı “Rəşid bəy və Səadət xanım” kitabı üçün nəzərdə tutmuşdu.

Əlyazmasından götürülərək verilir.

1. S.B.Behbudov proletkultçuluq dövründə yayılmış guya Azərbaycan xalqının mədəniyyətdən uzaq olması haqqında fikrin tərəfdarlarına kinayə edir.

2. Sənədlər göstərir ki, İsmayıl bəy gerçəkdən də “Rəşid bəy və Səadət xanım”ı yazan çağlarda fransız dilini qrammatik baxımdan yetərinəcə bilməyib.

Hacı Yəhya əfəndi Qutqaşınlı

Hüsni-xülq

Əlyazmalar İnstitutumuzda saxlanan B-611/7739 şifrəli 4 yarpaqlıq əlyazmanın ərəbcə başlanğıcından anlaşılır ki, onun müəllifi Hacı İsmayıl bəy Qutqaşınlının qardaşı Hacı Yəhya əfəndi Hacı Nəsrulla sultan oğlu Qutqaşınlıdır. Hacı Yəhya əfəndinin adıyla bu əlyazmadan başqa heç yerdə üzləşməmişik. Təəssüf ki, onun haqqında az-çox ətraflı məlumat əldə edə bilmədik. Təkcə onu demək mümkündür ki, Qəbələ mahalının hakimi Hacı Nəsrulla sultanın oğulları arasında “əfəndi” və “həzrət” titullarıyla anılan yalnız Hacı Yəhya əfəndidir. “İslamın şeyxlər şeyxi, bilicilərin və görkəmli adamların xaqanı, müctəhidlərin varisi, millətin və dinin əlovu, elçilərin ağasının (Məhəmməd peyğəmbərin) sünnəsini dirildən” ifadələri onun elində olduqca nüfuzlu şeyx və görkəmli islam alimi kimi tanındığını göstərir və bu əlyazmanın yüksək elmi səviyyəsi də deyiləni bütünlüklə təsdiqləyir. Xüsusən “həzrət” adlandırılması onun yaşlı olduğunu, 1844-də belə mükəmməl bir əsər yazmasına yaşca İsmayıl bəydən böyüklüyünü düşünməyə əsas verir.

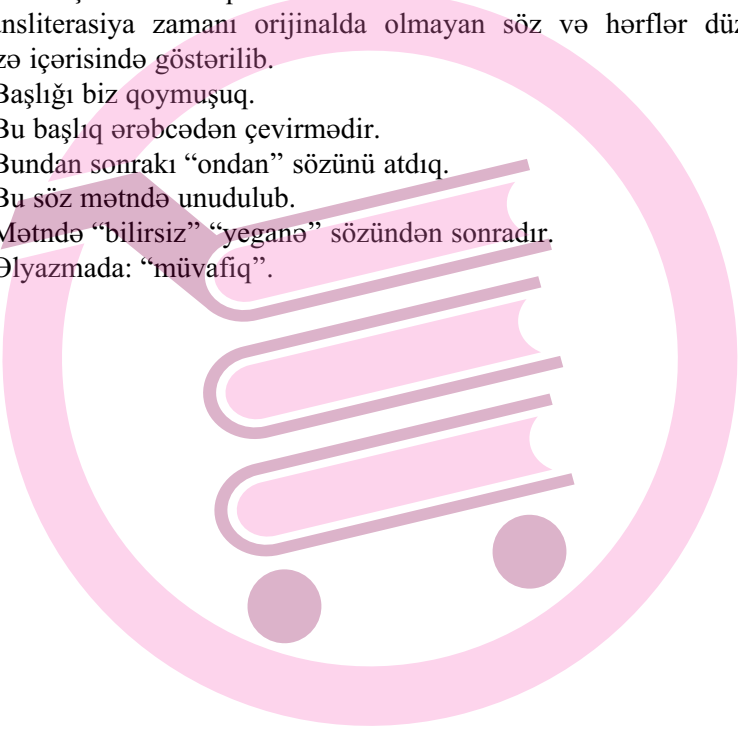
Hacı Yəhya əfəndinin şərti olaraq “Hüsni-xülq” adlandırdığımız əsərinin bu əlyazması onu “ağamız və yiyəmiz” adlandıran, ona sonsuz sevgi bəsləyən və bizcə, keçmiş müridlərindən olmuş bir şəxsini köçürdüyü nüsxədir, Əxlaq məsələlərinə həsr olunmuş, “necə mötəbər olan kitablardan” istifadə edilməklə yazılmış bu risalə insanları xoşxasiyyətliyə, xeyirxahlığa, insansevərliyə, bir sözlə, “surətibatin”in təmizliyinə çağırır. Orta yüzillər risalələrindən yararlanmaqla

yazılan bu əsərdə əxlaqın tərkib hissələrini ayrı-ayrılıqda təhlil edən və hər dəfə cürbəcür bölgülər aparən müəllif öz fikirlərini elmi şəkildə sistemləşdirir. Əsərdə əksini tapmış hökmlər bu gün də gərəklidir, önəmlidir.

Risalə XIX yüzil ədəbi dilimizin elmi üslubunun örnəyi kimi də çox maraqlıdır. Mətnə bütövlükdə güclü ərəb-fars təsiri duyulsa da müəllif doğma türk sözlərinə üstünlük verməyə çalışır. Məsələn, burada “özün görmək” (xüdbinlik) və “özün bəyənmək” (xüdpəsəndlik) kimi təmiz türk sözlərinin işlədilməsi nəinki XIX yüzil, hətta indinin özü üçün də maraqlı dil hadisəsidir.

Transliterasiya zamanı orijinalda olmayan söz və hərflər düz mötərizə içərisində göstərib.

1. Başlığı biz qoymuşuq.
2. Bu başlıq ərəbcədən çevirmədir.
3. Bundan sonrakı “ondan” sözünü atdıq.
4. Bu söz mətnə unudulub.
5. Mətnə “bilirsiz” “yeganə” sözündən sonradır.
6. Əlyazmada: “müvafiq”.

“SƏFƏRNAMƏ”DƏKİ HİCRİ QƏMƏRİ (AY) TARİXLƏRİN MİLADİ TARİXLƏ QARŞILIĞI¹

Hicri (ay) 1268	Miladi1852	Hicri (ay) 1269	Miladi1853
26 c.axir	17 aprel	11 məhərrəm	25 oktyabr
27 c.axir	18 aprel	12 məhərrəm	26 oktyabr
28 c.axir	19 aprel	13 məhərrəm	27 oktyabr
10 rəcəb	30 aprel	14 məhərrəm	28 oktyabr
12 rəcəb	2 may	15 məhərrəm	29 oktyabr
14 rəcəb	3 may	16 məhərrəm	30 oktyabr
15 rəcəb	4 may	17 məhərrəm	31 oktyabr
16 rəcəb	5 may	18 məhərrəm	1 noyabr
17 rəcəb	6 may	19 məhərrəm	2 noyabr
8 şəban	28 may	20 məhərrəm	3 noyabr
9 şəban	29 may	21 məhərrəm	4 noyabr
10 şəban	30 may	22 məhərrəm	5 noyabr
11 şəban	31 may	23 məhərrəm	6 noyabr
12 şəban	1 iyun	24 məhərrəm	7 noyabr
13 şəban	2 iyun	25 məhərrəm	8 noyabr
14 şəban	3 iyun	26 məhərrəm	9 noyabr
17 şəban	6 iyun	27 məhərrəm	10 noyabr
19 şəban	8 iyun	28 məhərrəm	11 noyabr
21 şəban	10 iyun	29 məhərrəm	12 noyabr
23 şəban	12 iyun	1 səfər	14 noyabr
7 şəvval	25 iyul	2 səfər	15 noyabr
8 şəvval	26 iyul	3 səfər	16 noyabr
9 şəvval	27 iyul	4 səfər	17 noyabr
10 şəvval	28 iyul	5 səfər	18 noyabr
17 şəvval	4 avqust	6 səfər	19 noyabr
18 şəvval	5 avqust	7 səfər	20 noyabr
20 şəvval	7 avqust	8 səfər	21 noyabr
23 şəvval	10 avqust	9 səfər	22 noyabr
29 şəvval	16 avqust	10 səfər	23 noyabr
1 zilqədə	17 avqust	11 səfər	24 noyabr
4 zilqədə	20 avqust	12 səfər	25 noyabr
		13 səfər	26 noyabr
		14 səfər	27 noyabr
		15 səfər	28 noyabr
		16 səfər	29 noyabr

¹ Cədvəldə göstərilmiş “r.əvvəl”, “r.axir”, “c.əvvəl”, “c.axir” sözləri uyğun olaraq “rəbiül-əvvəl”, “rəbiül-axir”, “cəmədiyül-əvvəl”, “cəmədiyül-axir” sözlərini bildirir.

Hicri (ay) 1269**Miladi1 1853**

27 r.əvvəl	8 yanvar
28 r.əvvəl	9 yanvar
29 r.əvvəl	10 yanvar
30 r.əvvəl	11 yanvar
5 r.axir	16 yanvar
6 r.axir	17 yanvar
7 r.axir	18 yanvar
8 r.axir	19 yanvar
9 r.axir	20 yanvar
10 r.axir	21 yanvar
11 r.axir	22 yanvar
12 r.axir	23 yanvar
13 r.axir	24 yanvar
14 r.axir	25 yanvar
15 r.axir	26 yanvar
16 r.axir	27 yanvar
17 r.axir	28 yanvar
18 r.axir	29 yanvar
19 r.axir	30 yanvar
20 r.axir	31 yanvar
21 r.axir	1 fevral
22 r.axir	2 fevral
23 r.axir	3 fevral
14 c.əvvəl	23 fevral
18 c.əvvəl	27 fevral

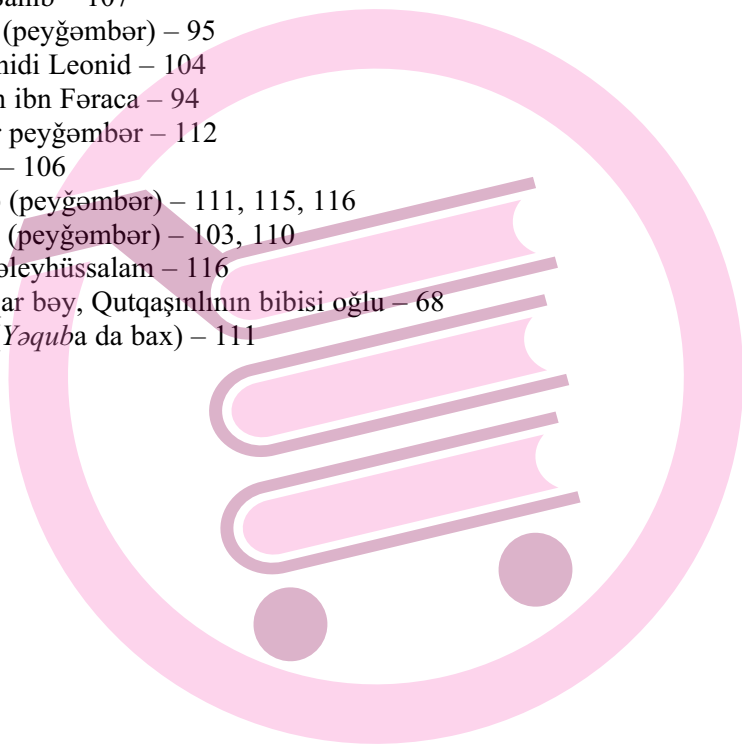
“SƏFƏRNAMƏ”DƏKİ ŞƏXS ADLARI

- Abbas paşa –82, 84
Bilal həzrətləri –106
Cabir – 91
Dadian xan (Dadiani) – 75
Davud paşa – 87
Davud paşa, Ərəbistan ordusu məclisinin rəisi, fəriq (general) –105, 107
Davud əleyhüssalam –113
Denitrin – 75
Dəhyə həzrətləri – 106
Əbdülməcrid xan – 98
Əbi-Ləhəb – 101
Əfvayi – 99
Əhməd paşa – 103
Əli (Əli ibn Əbutalib) – 100
Əli əfəndi – *Hacı Əli əfəndiyə bax*
Əsgər Əli paşa, vali – 107
Əsməi – 96
Ətəbə – 101
Əyyub əleyhüssalam – 94, 95
Əzvaci-Mütəhhərə – 106
Habil – 106, 108
Hacı Bikə, Qutqaşının arvadı – 71
Hacı Əli əfəndi, Qutqaşının yaxın adamı və katibi – 82, 92, 103, 116
Hacı Məhəmməd Ədib əfəndi – 90, 93, 94, 95
Hacı Mustafa bəy – 95
Hacı Şəfi sultan, Qutqaşının babası – 70
Hafiz ağa – 122
Hafiz paşa (Qüdsli) –139
Heydər baba – 94
Həmid bəy Qarşlı, miralay – 107
Həzrəti-Sarət – 144
Xalid ibn Vəlid – 107
Xan Hüseyn – 109

Xəlil bəy, dəftərdar – 104
Xızır (peyğəmbər) – 94, 115
Xosrov bəy – *Məhəmməd Xosrov bəy*ə bax
İbrahim paşa (Misirli) – 99, 110, 114
İbrahimxəlil əleyhüssalam – 116
İlyas (peyğəmbər) – 115
İsa peyğəmbər – 106, 11, 113, 115, 118
İshaq (peyğəmbər) – 116
İshaq paşa (Misirli) – 104
İsmayıl, İsmayıl bəy Qutqaşınlı – 116
İsmayıl Ətraşi (Hevranlı) – 102
İsmayıl paşa, müşir (marşal) – 121
İzzət paşa – 109, 118
Qabil – 106, 108
Qasım xan – 69
Qəddar ibn Salif, “kafirlərin başçısı” – 93
Qənstantin Bazili Quazi – 109
Qəyyur – 116
Qucakidze Maqsim – 75
Lətif əfəndi – 86
Məhmud bəy (Ağcayazılı) – 71
Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s.) – 68, 88, 103, 112, 116
Məhəmməd ağa, minbaşı, topçu – 121
Məhəmməd bəy, minbaşı – 114
Məhəmməd bəy, müdir – 79
Məhəmməd paşa, vəzir – 86
Məhəmməd paşa, ordu müşiri (marşal) – 104, 107
Məhəmməd Ədib əfəndi – *Hacı Məhəmməd Ədib əfəndiyə* bax
Məhəmmədəli paşa – 84
Məhəmmədəmin bəy, qaimməqam – 114
Məhəmməd Xosrov bəy, miralay – 89, 90, 103
Məhəmmədül-Hənəfi – 100
Məlik Tahir – 107
Məribi, şeyx – 119
Məryəm, İsa peyğəmbərin anası – 110, 113
Milti, arxiyerey – 114
MİR Əbut, “qonsul vəkili” – 111
MİR Əmin bəy – 109

Mir Heydər – 109
Murad Rəis – 120
Musa əleyhüssalam – 112
Mustafa xan, Şirvan xanı – 69
Mustafa paşa, Şam valisi – 94
Mustafa ağa, “vükəlalər əmini” – 107
Mustafa bəy, müdir – 116
Mustafa, gəmiçi – 76
Nadir şah – 70
Nəcməddin əfəndi – 107
Nəmrud – 101
Nəvəvi – 96
Nizami (Gəncəvi) – *Şeyx Nizamiyə* bax
Nuh əleyhüssalam – 90
Osman ağa, hərəmağası – 87
Osman əfəndi Çərkəz – 86
Ömər bəy, Şamaxılı xanзадə – 68
Ömər (ibn Xəttab) – 96, 113, 114
Ömər ibn Əbdüləziz – 96
Panbuqlu baba – 105
Parfiri, keşiş – 114
Patrik – 114
Rəbiqə – 116
Rəsulillah – *Məhəmməd peyğəmbərə* bax
Salam ağa – 108
Saleh əleyhüssalam – 91, 92, 93
Sarət (Sara) – *Həzrəti-Sarətə* bax
Seyid Abdulla əfəndi Qilisi – 86
Seyid Hafiz əfəndi Diyarbəkri – 86
Seyyidi-Yəhya – *Yəhyaya* bax
Səid bəy Diruzi – 102
Səməd – 90, 91, 92
Sultan Nurəddin Mahmud – 107
Sultan Səlahəddin – 107, 121
Sultan Səlim – 101
Sultan Süleyman Fateh – 94, 95, 98, 121
Surə, Qutqaşılığın bibisi – 95
Süleyman əleyhüssalam – 114, 116

Şah Abbas – 72
Şeyx Cəlaləddin Xəlvəti – 100
Şeyx Əhməd Müqai – 107
Şeyx Əsmər Təkərvəri – 101
Şeyx Xalid – 105
Şeyx İbrahim Fəraqi – 105
Şeyx Məhəmməd Xani – 107
Şeyx Məhəmməd Zahid – 86
Şeyx Nizami Gəncəvi – 72
Şeyx Sahib – 107
Şüeyb (peyğəmbər) – 95
Telatenidi Leonid – 104
Türban ibn Fəraca – 94
Üzeyir peyğəmbər – 112
Yezid – 106
Yəqub (peyğəmbər) – 111, 115, 116
Yəhya (peyğəmbər) – 103, 110
Yusif əleyhüssalam – 116
Zülfüqar bəy, Qutqaşının bibisi oğlu – 68
Яков (*Yəquba da bax*) – 111

“SƏFƏRNAMƏ”DƏKİ YER ADLARI

- Abi-qoç, kənd – 112
Abu-suxva, iskalə – 85
Acar – 74
Acara sancaq – 78
Adana, şəhər, qəza – 119
Ağcayazı, kənd – 71
Ağdaş, mahal – 71
Ağır, kənd – 117
Ağısqa, vilayət – 74
Ağrı dağı – 80
Ağsu çayı – 68
Ali-Osman (Osmanlı, Türkiyə) – 89, 115
Anadolu – 119, 121, 123
Anatoli – *Anadolıya* bax
Apalonya, şəhər – 118
Araxva – 78
Asi-xurma – *Təbükə* bax
Ataliyə (Antalya), şəhər – 118
Atana – *Adanaya* bax
Babi-səğər – 107
Babi-şərqi – 106
Balbak (Bəlbək) qalası – 107
Basqal, qəsəbə – 69
Başiaçıq (İmereti) – 74-75
Batum – 78, 79
Baydar, mahal – 73
Beləğori – 74
Beyrut – 108, 110, 115, 118, 122
Beytulla, kənd – 117
Beytül-ləhm – 115
Beytül-müqəddəs (Arıev, Qüds) – 115, 121
Bəhr – 121
Bəhri-Lut – 113

Bəhri-mühit (Hind okeanı) – 88
Bəhri-səfid (Aralıq dənizi) – 85, 88, 119
Bəhri-şəb – *Şəb dənizinə* bax
Bəlqa – 100
Bərgeyi-müəzzəmə – 94, 95
Bəsrə, şəhər – 87
Biyari-cəbr – 88
Biyari-nəsib – 88
Borcalı, mahal – 73
Buxara – 115
Buqa ovası – 108
Buni, kənd – 102
Büneyb, kənd – 102
Cava (Yava), ada – 88
Cəbəli-Əntərə – *Vadiyi-Üzamiyyəyə* bax
Cəbəli-Zeyta – *Zeyta dağına* bax
Cədidə – *Ciddəyə* bax
Cəzair – 86
Ciddə – 85, 86, 88
Çalı – 73
Çəşmə, qəsəbə – 123
Çərki – 110
Çiradid, kənd – 75
Çürüksu, qəza – 78
Dağıstan – 86, 115
Darül-Hümra – 94
Dəməşqüş-Şam – *Şama* bax
Dəmirçi Həsən, mahal – 73
Dəvəbatan, dağ – 70
Dimas, kənd – 108
Diruz(i) – 102, 108, 109, 118
Dura – *Tantura* bax
Eyni-Musa – 85
Eyni-Zərqa – 100
Əbu-Həlhələ, iskələ – 85
Əxizər – 94, 95
Əkka, şəhər – 110, 118
Əla, qəsəbə – 92

Əla-Qərib – 91
Ənəliq, dağ – 91
Ənam, dağ – 91
Ərdəhan – 78
Ərəbistan – 70, 105, 110
Ərəş, mahal – 71
Ərtvin (Artvin) – 78
Əryon (Rioni), çay – 74-76
Ərzurum, qəza – 78, 108
Əstənkü, ada – 122
Əsvani-Niqolay – *Şəfqətli* bax
Əznilli – 122
Fələstin – *Fələstin* bax
Fələstin – 111, 118, 121
Fərərd (?) – 85
Firəngistan (Avropa) – 119, 121
Fit, dağ, şəhər, qala – 69
Gavur məhəlləsi – 80
Gəncə, vilayət, şəhər – 71, 72
Gəncəbasan, mahal – 73
Gidron, dərə – 113
Girdman, çay – 68
Göy çay – 69
Gürcüstan – 72, 73
Hacıallı, kənd – 71
Həvrən – 102, 108, 109, 118
Heydər, boğaz – 95
Hədyə, aşma, çeşmə – 88-90
Hələb, şəhər – 119
Həmi – 108
Həsə – 99
Həzərmövət – *Xəlil-ərrəhmən* bax
Hicaz – 85, 96, 98
Hindustan – 84, 86, 88
Hovz, mahal – 68, 69
Hürrətül-məra – 96
Xaif, şəhər – 118
Xeybər qalası – 90

Xəlil-ərrəhman (Həzərmövt) – 91, 99, 104
Xiyopi – 75
Xoni, qəsəbə – 74
Xopa, qəza – 78
Xram, çay – 72
İbrahim təpəsi – 105
İmeret(i) – *Başıaçığa* bax
İran – 71-73, 87
İsdanbul, şəhər – 118
İsgəndəriyyə, şəhər – 88, 115, 117, 118
İsgəndərun, şəhər – 119
İzmir, şəhər – 110, 123
Kasibə, dağ – 93
Kərbəla, şəhər – 87
Kəsvə, kənd – 102-104
Kirğoryob – 77
Köşk qayası – 91
Kür, çay – 69, 71-73
Kürəkbasan, mahal – 72, 73
Kütəyyibə – 102
Qafqaz – 74
Qalacıq, kənd – 69
Qanəvat – 104
Qara, dağ – 93
Qaraman – 119
Qarmil burnu – 118
Qartsqal – 73
Qasanı, mahal – 68
Qasım xan qalası – 69
Qaüs-sübt, ova – 96
Qazaq, mahal – 73
Qazan, şəhər – 115
Qazı baxçaları – 95
Qeysəriyyə, şəhər – 118
Qəbağəb, kənd – 102
Qəbələ, mahal – 68, 69, 71, 82
Qədəmgah, kənd – 103
Qəleyül-Cərud – 85

Qətran – 100
Qəzyə – 118
Qəzza, şəhər – 85
Qıbrıs (Kıpr) adası – 119
Qiblətəyn – 87
Qonya – 119
Qori – 73
Qrım – 75
Qsan, çay – 73
Qulab (Redut qala), qəsəbə – 75, 76
Qurd təpəsi – 68
Quriyer, mahal – 75
Quryal, vilayət – 74, 78
Quryel – *Quryala* bax
Qutais – 74, 76
Qutqaşın, kənd – 68, 69-71
Qübbətül-həcər, dağ – 91
Qüds – *Qüdsi-şərifə* bax
Qüdsi-şərif – 99, 110, 112, 113, 114, 115, 117, 121
Qüseyr, iskələ – 88
Layıc (Lahıc), qəsəbə – 69
Lazaqiyyə – 118-119
Ləx, çay – 73
Ləxvə – *Ləxə* bax
Maçaxı, kənd – 68, 69, 70
Maltafqa – 77
Maran – 74-76
Marsan – 119
Məan – 98-100, 115
Mədaini-saleh – 90-93
Məğrib – 84, 88
Mədineyi-münəvvərə – 86-89, 96
Mədinə – *Mədineyi-münəvvərəyə* bax
Məfrəq – 101
Məhəmmədağalı, kənd – 69, 70
Məhəmməd Rəis – 83, 92
Məkkeyi-mükərrəmə – 86, 87, 89, 95, 96
Məkkə – *Məkkeyi-mükərrəməyə* bax

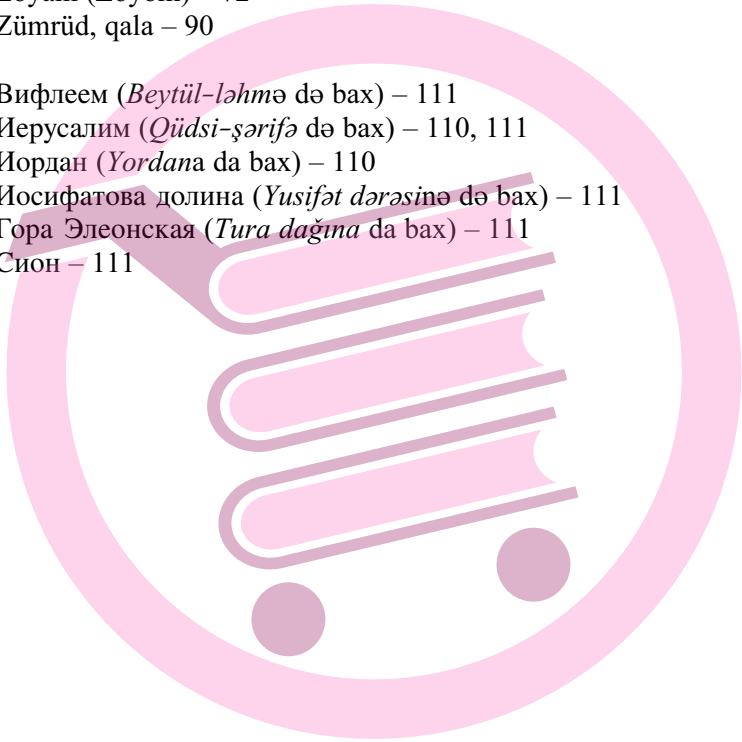
Məlaq, kənd – 109
Mənbər, dağ – 96
Mərc, kənd – 108-109
Mərəş – 119
Məzəh, kənd – 106, 108
Mingəçevir – 71, 72
Minqrel, vilayət – 75
Misir – 81, 83-85, 88, 89, 101, 103, 104, 110, 115
Msqet, çay – 73
Müdəvvərə – 97
Mügayirül-qələndəriyyə – 95
Müzeyrəb – 102
Nablus (Sişəm), şəhər – 115, 118
Navur qışlağı (Nohurqışlaq), kənd – 70
Neman, ada – 83
Nəcd – 88
Nəfs, kənd – 102
Nəxlətəyn – 88
Nəqay, ada – 122
Nəzarət, qəsəbə – 118
Nil – *Nili-mübarəkə* bax
Nili-mübarək – 84, 88, 100
Nursəid (?) – 82
Of, qəsəbə – 80
Oruperi – 74-75
Osmanlı (Türkiyə) – 71-72, 76, 115, 121
Pələstin – *Fələstinə* bax
Ponpipolis, şəhər – 119
Poşa qala – 77
Poti – 77
Ptalmey – *Əkkaya* bax
Rabe, iskələ – 86
Redut qala – *Qulaba* bax
Rəbva boğazı – 105, 106, 108
Rəisi-saleh, liman – 92
Rəmətə, kənd – 101
Rəmlə, qəsəbə – 111
Rizə, şəhər – 78-80

Rodos, ada – 119, 121, 122
Rum – 111
Rusiyət – *Rusiyəyə* bax
Rusiyə – 74, 104, 114
Saqqız, ada, şəhər – 122
Salahlı – 72
Salehiyyə, dağ – 105, 108
Səda – 110
Səddül-Mətran – 90
Səderli – 68
Sədun – *Səydaya* bax
Səxrətullah – 112
Səqəbi-Əxizər – 95
Səlmə, dağ – 77, 80
Səməskin, kənd – 102
Sənmin – 102
Sətaliyyə, şəhər – 119
Səyda, valilik – 118
Sınığ körpü – 72
Sieyi-mədrari – 96
Sixinsxali, çay – 75
Siqəntəz – 78
Sisam, ada – 122
Şişəm – *Nablusa* bax
Sivə, çay – 75
Sur, şəhər – 118
Suram – 73
Suriya – 121
Sürməne, qəsəbə – 80
Süruğ, kənd – 96
Süveys, şəhər – 83, 84, 88
Şah yolu – 70
Şam, şəhər – 70, 86, 88, 92, 94, 101, 104, 105, 108
Şamaxı – 68, 70, 73
Şəb dənizi (Qırmızı dəniz) – 83, 84, 88, 92
Şəfqatil – *Şəfqətilə* bax
Şəfqətil, qəsəbə – 76-78
Şəki, məmləkət – 71

Şəmkir, mahal – 72
Şəmşəddil, mahal – 72
Şərura, təpə – 96
Şirvan, mahal – 69, 71
Tağ bazarı – 104
Tantur, şəhər – 118
Tarsus, şəhər – 119
Tavus (Tövuz) – 72
Təbəriyyə, şəhər – 115
Təbük (Asi-xurma) – 91, 95, 96
Təhr – *Sura* bax
Təhtül-əqəbə – 98
Tiflis – 72, 73, 75, 104
Trabızan – *Trabuzana* bax
Trabuzan (Trabzon) – 70, 75, 79-80
Trabzan – *Trabuzana* bax
Trəblis, şəhər – 119
Tuncanə, kənd – 80
Tur, dağ – 111
Tur, kənd, iskələ – 85
Turi-Zeyta – *Zeyta dağına* bax
Üneyzə – 99
Ütatə, iskələ – 85
Vadiyi-Məmsux – 99
Vadiyi-Musa – 113
Vadiyi-Rəmətə – 101
Vadiyi-Üzamiyyə – 88
Validə quyusu – 90
Validli, kənd – 102
Vəşəng, liman – 81, 83
Vəşy, kənd – 81, 92
Visə, qəza – 78
Yafə – 111, 115-117, 119
Yağlıca, dağ – 73
Yevropa (Avropa) – 84, 107
Yengi qala – 123
Yəmamə – 96
Yəmən – 88, 96, 98

Yənbu, şəhər – 85, 88
Yordan (İordan), çay – 113
Yusifət dərəsi – 112
Zatül-həcc – 97
Zeyta dağı – 112
Zəhələ, qəsəbə – 109
Zəmaq – *Müdəvvərəyə* bax
Zənzəm – 86
Zərqa – *Eyni-Zərqaya* bax
Zəyam (Zəyəm) – 72
Zümrüd, qala – 90

Вифлеем (*Beytül-ləhmə* də bax) – 111
Иерусалим (*Qüdsi-şərifə* də bax) – 110, 111
Иордан (*Yordana* da bax) – 110
Иосифатова долина (*Yusifət dərəsinə* də bax) – 111
Гора Элеонская (*Tura dağına* da bax) – 111
Сион – 111

“SƏFƏRNAMƏ”NİN SÖZLÜYÜ

A

ağac – təx. 7 kilometrə bərabər uzunluq ölçüsü
ağacqavını – türünc
ağacqəvin – *ağacqavınına* bax
axirül-əmr – işin sonunda, nəticədə
aquşqa – pəncərə
ali-rəsulillah – peyğəmbər övladı, nəsli
aram tutmaq – sakitləşmək
asar – əsərlər
asi olmaq – itaət etməmək
aşna – tanış
aylıq – donluq, maaş
azimi-məqsəd olmaq – yola düşmək, yollanmaq

B

baqi – qalan; əbədi
balçığı xurması – əzik, bir-birinə yapışmış xurma (Misir və İraqda yetişir)
balın – portağal və limona bənzəyən, onlardan böyük turşməzə, mürəbbə bişirməyə yarayan ətirli bir meyvə, baləng
baliyoz – vaxtilə Avropada dövlətin səfir və böyük konsullarıyla general və admiral kimi kübarlara verilən ad
barxana – malların bir dəstəsi, tayı; yük; ev əşyaları; köç; kiçik karvan, qafilə; dəstə, dərnək, toplantı
basəfa – səfalı, ürəkaçan
basmaq – məğlub etmək
bey etmək – satmaq
beyn – ara
bədə –sonra
bəhrən – dənizlə, dəniz yolu ilə
bərdavam – davamlı, həmişəlik
bərgə – xırda çay; arx; gölməçə
bərma – su quyusu
bəşəşətlik – sevinc, şənlik, şadlıq
bəyaz – ağ

bika etmək – vəfalı olmaq, sadıq olmaq, sözündə durmaq
bilənəhayə – sonsuz, ucsuz-bucaqsız
bilmərrə – bütünlüklə
bilmüzaəf – ikiqat artıq
bina etmək – başlamaq; tikmək, qurmaq
binaən – üçün, görə, ötrü
borum – bərə
bulmaq – tapmaq
bulunan – olan; tapılan
bunda – burada
bürüz etmək – meydana gəlmək; üzə çıxarmaq

C

cabal – iri tut ağacı (enliyarpaq)
came – böyük məscid
canib – tərəf
cəri olmaq – axmaq
cəbəl – dağ
cəmədiyül-axir – hicri ay ilinin VI ayı
cəmədiyül-əvvəl – hicri ay ilinin V ayı
cəməl – dövə
cəmmal – dövələr
cəng – savaş; müharibə
cərdə – mizraqlı ürban əsgərlərinin qoruduğu hacılar (hüccac) qafiləsi
cərrar – pul qoparmaq üçün özünə müxtəlif görkəm verən dilənçi
cəvanib – tərəflər
cəzirə – ada
cizyə – islam ölkəsində qeyri-müsəlmanlardan alınan vergi
cümlə(si) – hamı(sı), bütün
cünbüş etmək – əylənmək; hərəkət etmək
çarçu – (düzgünü: *çarsu*) dörd yandan küçəsi olan meydan; iki tərəfi dükan olan üstüörtülü, yaxud açıq bazar
çavuş – carçı, çapar, əmrləri oxuyan
çəkil – tut ağacı (kiçik)
çəndan – o qədər
çölgə – su ətrafı; su quyusu; otluq düzən (yamacda)
çün – çünki

D

dəf olmaq – yox olmaq; ortadan qalxmaq
dəftərdar – hesabdar, mühasib
dəxi – da, də; daha
dəlil – yol göstərici, qılağuz, bələdçi
dəstar – bağlama; çalma
dilgüşa – ürəkaçan, könülaçan
dövlətmənd – varlı, dövlətli
dübarə – ikinci dəfə, təkrarən
düsturül-əməl – göstəriş, yönəlgə, təlimat

E

ehram – Məkkədə hacıların müqəddəs torpağa daxil olması və xüsusi paltar geyməsi mərasimi
ehsan – bəxşiş; lütf, kərəm
eyd – bayram
eyn – bulaq

Ə

əbnayi-əcibə – qəribə, təcəübü oğullar
əcəll – ən yüksək, ən ali, ən hündür
ədə etmək – ödəmək, qılmaq, ifa etmək
ədd olunmaq – sayılmaq
əqdəm – qabaq; daha qabaq olan
əqəbə – yoxuş (çətin çıxılan); aşırım; dağ cığırı
əqyam – qohumlar; tayfalar, millətlər
əhli-əyal – ailə üzvləri
əkl etmək – yemək
əla – hündür, yüksək
əlahiddə – ayrıca
əleyhirrəhmə – “ona rəhmət olsun!”
əlhac – hacı
əlhal – indicə, bu saat
əlqab – ləqəblər
əmin – başçı; dinc, sakit
əmin olmaq – sakitləşmək

əmiri-hac – *miri-haca* bax

əmmə – bibi

əmməza – bibioğlu (İsmayılı və Qəbələnün bəzi kəndlərində həmin mənada “*mamaza*” şəklində indi də işlənir)

əmvac – dalğalar

ənbiya – peyğəmbərlər

ərif – bilinən, tanınan

aşhabə – tərəfdarlar

əski – keçmiş, köhnə, qədim

əsr – ikinci; ikinci namazı

ətba – tabe olan; ardıcıl, tərəfdar

ətmək – çörək

ətrafi-ərbəə – dörd yan

əşrəfi – qızıl pulun adı

əzim – əzəmətli

əzümüşşən – şanı böyük, əzəmətli olan

F

farağat etmək – yerləşdirmək, rahatlamaq

fəhm olunmaq – dərk edilmək, başa düşülmək

fəna – pis

fəramuş etdirmək – unutturmaq

fərar etmək – qaçmaq

fəriq – general

fərs olunmaq – döşənmək

fəsih – gözəl və aydın

fi – (şəkilçi) *-da, -də*

filhəqiqət – doğrudan

firəng – fransız

firib vermək – yalan demək; kələk gəlmək

fövq – yuxarı

fövqəzzikr – yuxarıda deyilən

fövt olmaq – əldən çıxmaq; ölmək; dağılmaq; yox olmaq

fücətən – birdən, gözlənilmədən, qəflətən

füruxt etmək – satmaq

G

gah – bəzən; bəzi
gahbir – bəzi(si)
gah-gah – bəzən
gərək çağlı – lazımı qədər (Qəbələ şivəsində)
giran – ağır
gözükmək – görünmək
gunə – növ, cür
gunəgun – cürbəcür, növbənöv
güşad – açıqlıq, geniş

H

hala – indi
hamiz – turş
həccəyn – iki həcc
həfəzə – su saxlamaq üçün yer
həfr etmək – qazmaq
həlimə – arvad, həyat yoldaşı
həmlə – dəstə
həmra – qırmızı
hənuz – indi; hələ
həpsi – hamısı
hərəm – həyat yoldaşı; müqəddəs yer; ziyarətgah
hərzə gəzmək – çirkin işlər üçün gəzmək
həvariyyun – İsa peyğəmbərin 12 şagirdi
hicrət etmək – köçmək; Məhəmməd peyğəmbərin 16 iyul 622-də Məkkədən Mədinəyə getməsi
himmət etmək – çalışmaq, səy etmək
hüccac – hacılar; həccə ziyarətə gedənlər

X

xali – boş, yiyəsiz, sahibsiz
xalisə – dövlətin bağışladığı torpaq, yer
xan – karvansara
xovf – qorxu
xudayi-ləmyəzəl – əbədi olan Allah
xüruc elmək – çölə çıxmaq
xütur etmək – xatırlamaq

I

ibtida – başlanğıc

iddə – dəstə

ifratlanmaq – həddən çox artmaq

iftar – oruc açma

ixlas kəsi – ürəyi təmiz adam

ixtilat – yaxından əlaqə; görüşmə; söhbət

iqrar olmaq – qərarlaşmaq, yerləşmək; təsdiq etmək

iqtiran – evlənmə; yaxınlaşma, birləşmə

iqtiza etmək – lazım gəlmək

ikram-təzim – çox hörmət

illa – başqa, savayı

irmaq – çay

irsal buyurmaq – göndərmək, yollamaq

irsal etmək – *irsal buyurmağa* bax

isabət etmək – rast gəlmək; məqsədə yetmək; düz fikirləşmək

isəvi – xaçpərəst

iskələ – *iskələyə* bax

iskələ – körpü (gəmilərin yan alması üçün); dalğaqıran; körpüdə platforma (debarkader); liman; liman şəhəri

istiqlal etmək – qarşılamaq

işbu – bu, həmin bu

iyi – yaxşı

izhari-əhval etmək – vəziyyəti bildirmək

K

kahyə – təsərrüfat müdiri, koxa

kəbir – böyük; yaşlı, qoca

kəlisə – kilisə

kənisə – *kəlisəyə* bax

kərrat – dəfələr

kəsir olmaq – sınmaq

köy – kənd

küçük – kiçik

küffar – kafirlər

Q

qaba quşluğu – günortaya yaxın olan vaxt (*gənc quşluqdan* sonra gəlir)

qabaq – balqabaq, kudu

qaç – neçə

qaçan – haçan, nə vaxt

qafilə – karvan

qaib olmaq – itmək, yox olmaq

qaimməqam – podpolkovnik; bir yerin böyüyü

qaiz – acıqlanan, qeyzlənən

qalaq – avar, kürək (qayıqda)

qalaqcı – avarçəkən

qantar – konteyner

qaptan – kapitan

qara – torpaq, quru

qayət(də) – çox

qazi – yarım dinarlıq pul

qeyri-məskun – əhali yaşamayan (yer)

qəməndat – komendant

qəmərə – kamera

qəptan – *qaptana* bax

qərantin – qarantin

qərantun – *qərantinə* bax

qərardad – bağlaşma, müqavilə

qəryə – kənd

qəsd etmək – niyyətdə bulunmaq

qəzayi-ilahi – Allahın səbəbkarlığı

qəzəbnak – acıqlı

qırba – içində səqqaların su daşdıqları ağız dar, altı geniş dəri bardaq

qışla – qazarma

qızıl – qırmızı

qızıl yumurta eydi – qırmızı yumurta bayramı, pasxa

qonaq – imarət, ev; qəsr

qonsul – konsul, səfir

qonsur – *qonsula* bax

qorontunə – *qərantinə* bax

qövm – tayfa; qohum

qubernə – quberniya

quruş – yarım qəpiklik kiçik pul
qürre – ayın ilk günü

L

labar – lövbər
ləmyəzəl – ölməz, daimi
ləngər – lövbər
lətif – gözəl, incə
libas – paltar
lisan – dil
lövnbələvn – cürbəcür, növbənöv

M

maaş – dolanacaq; aylıq, donluq
maaş etmək – dolanmaq, yaşamaq
mabeyn – ara, aralıq
maehtiyac – məişətdə gərəkən şeylər
masəva – başqa, özgə, savayı
maşalçı – məşəlçi, əlində məşəl tutan
mayəhtac – *maehtiyaca* bax
mazqal – qala bacası
mədəd – kömək
məgər – əgər
məğrib – günbatan
məğşuş – qarışıq; qarışıqlıq
məhəl – yer
məhərrəm – hicri ay ilinin I ayı
məhfil – kəcavə
məks – mövcud olma
məks etbək – qalmaq
məkulat – yeyiləcək şeylər
məqrib – günbatan çağı
məlik – hökmdar
məmsux etmək – qiyafəsini dəyişmək
məmur – dövlət qulluqçusu; tikintili, abad
məmur olmaq – təyin olunmaq
mənazil – mənzillər

mənzilgah – düşərgə, dayanacaq
mənzurda tutmaq – nəzərə almaq
məram – məqsəd
mərqəd – qəbir
mərqədi-rəsulillah – Allah elçisinin (Məhəmməd peyğəmbərin) qəbri
mərvi – rəvayət edilmiş
məsa – axşam
məscid – məscidlər
məskin – məskənlər; yoxsullar, miskinlər, kasıblar
məsarif – məsrəflər, xərclər
məsrur – sevinc; şad
məta – mal; sərmayə, kapital
məşriq – gündoğan
məzbur – qeyd olunmuş, haqqında danışılmış
məzkur – deyilmiş, adı çəkilmiş
minbaşı – mayor
miralay – polkovnik
miri-hac – həccə ziyarətə gedən hacıların başçısı
möhrə – muncuq; balıqqulağı
mövc – dalğa
mövludi-Musa – Musa peyğəmbərin doğulması
müdəvvər – yumru, dairəvi
müfərrih – fərəhlənmə, sevinc
müğilan – yasəmən, akasiya
müqəddəm – qabaq, əvvəl
müqərrəb – yaxın olan
müqəvvi – gücləndirən, qüvvətləndirən
müqəvvim – qohum
müqəyyəd olmaq – qayğısına qalmaq, muğayət olmaq
mülhizə etmək – baxmaq; düşünmək
mülaqat etmək – görüşmək
mülazim – bir şəxsi daim müşayiət edən; yavər
mülhəq olmaq – qatılmaq
mümaniət – maneçilik, mane olmaq
müntəxib etmək – seçmək
müraat – riayət etmə, gözləmə
müraciət etmək – qayıtmaq, geri dönmək

mürtəfə – yüksəlmiş, uca, yüksək
mürur – keçmə, getmə, etmə, axma
mürur ilə – getdikcə, tədricən
müsafir – səfərdə olan; qonaq
müsəmma olan – adlanmış
müslimin – müsəlmanlar
müslüm – müsəlman
müşabih – bənzər, oxşar
müşarileyh – yuxarıda adı çəkilən
müşərrəf olmaq – şərəflənmək, şərəfli olmaq
müşəvvəş – təşvişli, həyəcanlı
müşir – marşal
mütəal – yüksək, uca, ali
mütəaddid olmaq – müxtəlifləşmək
mütəməkkin – məskən salmaq
müftizadə – müfti (dini rütbədir) oğlu
mühafiz – qarovulçu, qoruqçu
mühəyya etmək – hazırlamaq
mühib – qorxulu, qorxunc
mühimmat – ləvazimat; mühüm şeylər
müzəyyən – zinətli, bəzənmiş

N

nağah – birdən, gözlənilmədən
naqə – diş, dəvə
nəbat – bitki
nəbəvi – peyğəmbərə məxsus
nəfis – incə
nəfs – can, həyat
nəhr – çay
nəhv – cür, sayaq, tövr
nəslən bəd nəsl – nəsilbənəsil
nəsnə – şey
nəsrani – xaçpərəst
nəşat vermək – sevindirmək, şad etmək
nəşət – inkişaf; törəmə
nisf – yarı

nisfi-leyl – gecə yarısı
nisfi-təriq – yolun yarısı
niza – qovğa, narazılıq, çəkişmə
nüzul etmək – anmək, düşmək

O

oda – otaq
ormanlıq – meşə
ota – oda, otaq
ovdət – qayıtma, geri dönmə
ovqat – vaxtlar
oynağa salmaq – yerindən oynatmaq
öylə – günorta; günorta namazı

P

papas – keşiş
payə – rütbə, mənsəb
pək – çox
pəsənd etmək – bəyənmək
pəsənd olmaq – bəyənilmək
porum – bərə
purlaşmaq – tutulmaq, qarışmaq (hava) (Qəbələ şivəsində)

R

ramazan – hicri ay ilinin IX ayı
rast etmək – düzəltmək
rəis – kapitan (gəmidə); başçı
rəbiül-axir – hicri ay ilinin IV ayı
rəbiül-əvvəl – hicri ay ilinin III ayı
rəcəb – hicri ay ilinin VII ayı
rəsulillah – Allahın elçisi (Məhəmməd peyğəmbər)
risalətpənah – (Məhəmməd) peyğəmbərə sığınan
rövənəq – müştərisi çox olan
rumman – nar
ruzgar – külək
rüb – dördü bir; 15 dəqiqə

S

saiqə – sövq edən
salis – üçüncü
salisən – üçüncü(sü)
saniyən – ikinci(si)
sahibi-azar olmaq – xəstələnmək
seyhə – bağırçı, qışqırıq
səd – uğurluluq, xoşbəxtlik; xoşbəxtlik ulduzu
sədarət – baş nazirlik; sədrlik
sədd etmək – kəsmək, qapamaq
səfər – hicri ay ilinin II ayı
səhrayi-bilanəhayə – ucsuz-bucaqsız səhra
səhrayi-bipayan – sonsuz səhra
səxrə – (cəmi: süxur) qaya, böyük daş
səğir – kiçik
səğirən və kəbirən – böyüklü-kiçikli
səqqa – suçu
səlat – namaz, dua
səlləllahü əleyhü və səlləm (s.ə.s.) – “ona salavat olsun!”
sənə – il
sərəncamsız – başlı-başına buraxılmış
sərəsgər – baş komandan, sərkərdə
surt – yamac, bel
sibt – nəvə, nəsil
sinaməkki – sənə, kassiya (bitki)
sinirləmək – dal ayaqlarının damarlarını kəsmək (heyvanın)
sirişt urmaq – yıxılmaq, düşmək
siyah – qara
soqaq – küçə
sövt – səs
sümmə – sonra
süvar olmaq – minmək

Ş

şəcər – ağac
şəmsiyyə – çətir
şərəfətli – şərəfli

şərif – şərəfli; nəcib, əsl
şəvval – hicri ay ilinin X ayı
şikəst olmaq – sınmaq, məğlub olmaq *şəban* – hicri ay ilinin VIII ayı
şorbaxana – yeməcxana
şövk – həvəs
şöylə – elə
şügl – iş, məşğələ
şühada – şəhidlər

T

taras etmək – yağmalamaq, tarac etmək
təbdil etmək – dəyişdirmək
təbdil olmaq – dəyişilmək
təbir etmək – demək ibarət mərasim
təcdid etmək – yeniləşdirmək, təzələmək
təşşüq – sevgi
təfəkkür etmək – düşünmək
təfrif olmaq – israf etmək, artıq yerə xərcləmək
təhərrük etmək – hərəkət etmək
təht – alt
təkyə – dərvişlərin, müridlərin toplandığı yer
təqrir – izah etmə; möhkəmlətmə
tərtib olmaq – hazırlanmaq; sıra ilə düzülmək
təsərrüf – yiyələnmə, zəbt etmə
təsliyə etmək – salavat çevirmək
təsmiyə etmək – adlandırmaq
təvaf – həcc zamanı Kəbənin ətrafını dolanmaqdan *təriq* – yol
təzərrö etmək – boyun əymək
təzkirə – icazə kağızı; pasport
tışra – dışarı, bayıra, çölə, xaricə
tila – qızıl
timur – lövbər
tofiq – kömək, yardım
tüccar – tacirlər
türbə – qəbir; qəbir üzərindəki tikili
türbədar – türbə baxıcısı

U

uğramaq – rast gəlmək
uyumaq – yuxulamaq

Ü

üləma – alimlər
ülfətlənmək – dostlaşmaq
ünas – qadınlar, qızlar
ündür – hündür
ürban – köçəri, bədəvi ərəblər
üruc etmək – göyə çıxmaq
üskək/üskək – yüksək(də)
üsuli-dövlətiyyə – diplomatiya
üsul ilə – üsullu, ehtiyatla

V

vabur – vapura bax
vafur – vapura bax
vafur gəmissi – vapura bax
vaqiə – yuxu
vapur – paroxod
varid olmaq – yetişmək, gəlmək
varmaq – getmək
vase – geniş, enli
vers – təx. 1,04 km
vəhmələnməq – vahiməyə düşmək (Qəbələ şivəsində)
vəqf – savab işdən ötrü ayrılan, toplanan vəsait, mülk, mal
vəqfiyyat – vəqf şeyləri

Y

yaban – çöl
yağmur – yağış
yaman – pis
yanaral – general
yapı – tikiliş
yapmaq – tikmək; düzəltmək
yavıq – yaxın

yavru – bala
yəmin – sağ
yəsər – sol
yığanmaq – yaxanmaq, yuyunmaq
yirişilmək – yetişilmək, çatmaq
yoluxulmaq – rast gəlinmək
yövmi-əhəd – birinci gün
yövmi-ərbəa – dördüncü gün
yövmi-xüms – beşinci gün
yövmi-sittə – yeddinci gün
yürümək – yerimək, gedib-gəlmək, hərəkət etmək

Z

zəbh eydi – qurban bayramı
zəxirə – ərzaq; döyüş sursatı
zəmin – yer, torpaq
zəvvar – ziyarətçi; ziyarətçilər dəstəsi
zikr etmək – dua etmək, vird etmək; yada salmaq; söyləmək
zilhicə – hicri ay ilinin XII ayı
zilqədə – hicri ay ilinin XI ayı
zilli-himayə – himayə kölgəsi
zira – çünki
zira – dirsək, təxminən 48 santimetr
ziraət – əkin; əkinçilik; yaşıllıq; kənd təsərrüfatı
ziraətqah – əkin yerləri
zirdəst – əlaltı
ziyədə – artıq; artıq dərəcədə; çoxlu
zöhr – günorta; günorta namazı
zövcə – arvad, qadın (ərdəki)
zübdə – seçmə
zükür – kişilər
zülcəlal – cəlal piyəsi, böyüklük piyəsi

HACI İSMAYIL BƏY QUTQAŞINLI

ƏSƏRLƏRİ

“LİDER NƏŞRİYYAT”

BAKI-2005

Buraxılışa məsul:

Əziz Güləliyev

Texniki redaktor:

Rövşən Ağayev

Tərtibatçı-rəssam:

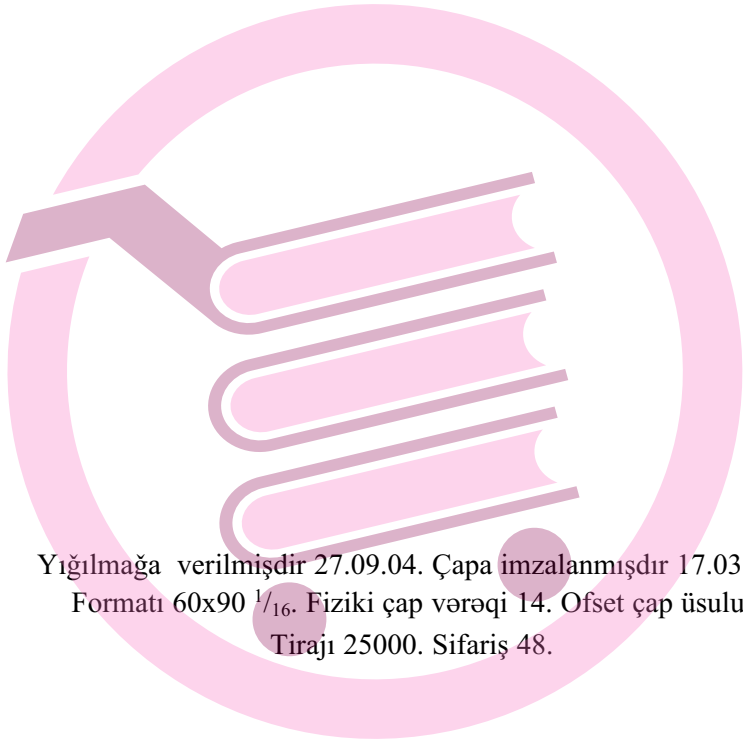
Nərgiz Əliyeva

Kompyuterdə yığan

Həmid Tahirzadə

Kompyuter səhifələyicisi:

Alianna Duxanina

Yığılmağa verilmişdir 27.09.04. Çapa imzalanmışdır 17.03.05.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 14. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 48.

Kitab “Şərq-Qərb” mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küç., 17.